

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1986

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
DORRIT ANDERSEN
KNUD FANØ

Tryk: P.J. Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

Dr. phil. <i>H. V. Gregersen</i> : Nogle betragtninger over den historiske baggrund for hjemmetyskheden i Nordslesvig – specielt med henblik på Tønder og Højer	side	5
Major <i>J. K. Hansen</i> : Sct. Hjælper i Kliplev kirke	–	37
<i>Bert Kelm</i> : Sælhundefangst med Rømskibe	–	57
Stud. mag. <i>Jesper Tofft</i> : Træk af den arkitekturhistoriske udvikling i det tidligere Åbenrå-Sønderborg amt ca. 1750-1820	–	81
Fhv. overlærer <i>Jens Kongsted Lampe</i> : Gråsten skolevæsens historie 1696-1920	–	127
Ved grænsen. Anna Rud Bentholms minder fra Grøngård 1928-57. Ved arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i>	–	151

Anmeldelser

Dansk præste- og sognehistorie. Bind 10, Haderslev stift (ved sognepræst <i>Marius Storgaard</i>)	–	209
Ove Jørgensen (udg.): Alfred den Store: Danmarks geografi (ved arkæolog, Dr. <i>Ole Harck</i>)	–	212
Wolfgang Prange (udg.): Herzog Adolfs Urteibuch 1544-70 (ved forskningsstipendiat <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	213
Claudia Annette Meier: Heinrich Ringerinck und sein Kreis (ved museumsinspektør <i>J. Slettebo</i>)	–	215
Bernd Harke Feddersen: Schleswig-Holsteinisches Künstler-Lexikon (ved museumsinspektør <i>J. Slettebo</i>)	–	217
Brar C. Roeloffs: Von der Seefahrt zur Landwirtschaft (ved arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	218
Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene (ved arkivar <i>Erik Gøbel</i>)	–	220
Georg Alfred Runge: Das Königliche Appellationsgericht für das Herzogtum Schleswig in Flensburg 1852-67 (ved fhv. højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	–	226
Frithjof Löding: Theodor Storm und Klaus Groth in ihrem Verhältnis zur schleswig-holsteinischen Frage (ved studie- lektor, Dr. <i>Johann Runge</i>)	–	229
Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982 (ved redaktør <i>Jørn Buch</i>)	–	231

Gabriele Stüber: Der Kampf gegen den Hunger 1945-1950 (ved redaktør <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	234
1959-1984. 25 Jahre Deutsches Gymnasium für Nordschleswig (ved lektor <i>Knud A. Rasmussen</i>)	–	236
Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: Aabenraa bys historie, bd. 4 (ved museumsinspektør <i>Peter Dragsbo</i>) . . .	–	238
<i>Per Grau Møller</i> : En replik	–	241

Bognyt

(ved fhv. filialdirektør <i>Poul Andersen</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> , arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i> , museumsinspektør <i>Jørgen Slettebo</i> og landsarkivar <i>Hans H. Worsøe</i>)	–	245
Oversigt over årsskrifter og periodica	–	251

Noter og nyt

Nekrologer – Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Institut for sønderjysk lokalhistorie – Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig Institut for Grænseregionsforskning – Museer – Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver	–	269
Historisk Samfund for Sønderjylland	–	285

Nogle betragtninger over den historiske baggrund for hjemmetyskheden i Nordslesvig – specielt med henblik på Tønder og Højer

Af H. V. Gregersen

Afstemmingskortet fra 1920

Resultatet af folkeafstemningerne den 10. februar og 14. marts 1920 er ofte blevet taget til indtægt for en vurdering af de »historiske kræfter«, der har skabt skellet mellem dansk og tysk inden for Sønderjyllands befolkning, og det er utvivlsomt med rette, når afstemningsresultaterne har givet anledning til sådanne overvejelser. Det klareste billede af de forskelle, der lader sig påvise fra egn til egn, gives uden sammenligning af folkeafstemningskortet fra 1920, og det kan derfor anses for at være det bedst egnede udgangspunkt for en undersøgelse af den historiske baggrund for den nationalpolitiske udvikling i vort grænseland.

Efter 1. verdenskrig var folkenes selvbestemmelsesret det ideal, efter hvilket grænserne skulle drages, og det ligger uden for al diskussion, at ingen af det daværende Tysklands nye grænser blev afsat med en større respekt for selvbestemmelsesretten end den nye dansk-tyske grænse. Sindelaget, således som det kom til udtryk ved afstemningen, var afgørende, ikke de sproglige forhold, hvilket ses af, at grænsen blev draget gennem egne med overvejende dansk-sønderjysk dialekt. Dette sindelagsskel hænger så – som så ofte påpeget – sammen med den kirke- og skolesprogsgrænse, der var en arv fra reformationstiden. Den dansk-sønderjyske befolkning syd for denne grænse havde nemlig takket være kirken og skolen fået tysk kultursprog, og det har åbenbart for sindelaget vejet tungere end dagligdagens dansk-sønderjyske dialekt.

Selv om der i det danske folk var et flertal for, at landegrænsen blev så retfærdig som mulig, har afstemningskortet alligevel iøjnefaldende

»skønhedspletter«, og det skyldes først og fremmest det høje stemmetal til fordel for Tyskland i Tønder by, Højer flække og landsogn, samt i Ubjerg. At købstæderne Åbenrå og Sønderborg, samt jernbanecentret Tinglev også havde tyske flertal, men af en ringe størrelse, må henregnes under det faktum, at købstæder og bymæssige bebyggelser har en langt mere labil befolkning end de rene landdistrikter.¹

I købstaden Tønder med kun 23% danske stemmer og i flækken Højer med 27% viser de høje tyske stemmetal derimod, at der inden for den fastboende befolkning har været tale om et overvejende tysk sindelag. Når de to byer alligevel kom til Danmark, er det helt indlysende, at det skyldes de geografiske forhold, bestemt af Vidåens forløb.

Martin Hammerich har udtrykt det i disse ord: »Havde disse sogne ikke ligget nord for den i alle henseender naturlige grænse, som på sin vestlige strækning tilmed går i nordlig retning, og havde navnlig Tønder ikke ligget således, at en adskillelse fra det både mod vest, nord og øst tilgrænsende område, der utvivlsomt måtte tilfalde Danmark, ville have været yderst uheldigt for oplandet, ødelæggende for Tønder by og i grænseteknisk henseende uholdbar, var Tønder by med sit dengang sikkert tysksindede flertal utvivlsomt aldrig blevet inddraget under den 1. zone, der ønskedes betragtet som en helhed. Forholdet synes så klart, at den internationale kommission, dersom denne frit kunne have draget en grænse, ikke blot slavisk følgende stemmeflertallet i de enkelte

Tredje-bæltet nord for vor nuværende landegrænse. Man ser, hvorledes den nordlige afgrænsning gennemskærer Møgeltonder, Abild, Højer, Højst, Bjolderup, Uge, Klipleve og Kvarns sogne. Områderne med tysk flertal er særligt markerede.

sogne, men tillige, som der står i fredstraktatens artikel 110: »under hensyn til de pågældende steders særlige geografiske og økonomiske forhold«, må antages at have draget den syd om de nævnte sogne«. ² Så vidt Martin Hammerich, den ledende i den danske jordkamp i Nordslesvig i tiden mellem de to verdenskrige.

Når man fra dansk side fastholdt 1. zones udelelighed, skete det ud fra de grundige undersøgelser af de nationale forhold inden for selve grænseområdet, som H. V. Clausen havde foretaget. Hans forslag til den såkaldte »Clausen-linje« var – som han udtrykte det – fremsat, fordi det ville blive »en grænse dannet af natur og historie i forening. Til begge sider for denne linje (d.v.s. nord og syd herfor) findes Sønderjyllands største hede- og mosestrækninger, vestpå fortsat ud til havet i meget tyndt befolkede engdrag og marskflader og østpå, hvor heden slipper op, fortsat i den dybe dal med sine enge og søer i bunden, gennem hvilken Krusåen flyder ud til Flensborg fjord, hvor den danner Kobbermøllebugten, ... den korteste linje, der kan drages over Slesvig fra Østersø til Vesterhav, ... vigtig især, fordi den ikke blot er naturlig frem for nogen anden, men også fordi den i de sidste århundreder har været vor virkelige kulturgrænse«. ³

Hvor rimelig en grænsedragning i henhold til »en-bloc«-princippet (d.v.s. 1. zone, betragtet som en helhed) end måtte synes at være, fremkom der alligevel et tysk modforslag, udarbejdet af det tyske udenrigsministeriums sagkyndige med hensyn til Nordslesvig, den i forvejen kendte præst og publicist Johannes Tiedje.

Efter folkeafstemningen den 14. marts 1920 i 2. zone (syd for den nuværende landegrænse) udarbejdede Johannes Tiedje et forslag, ifølge hvilket der afgrænsedes et »bælte« tværs over det sydlige Nordslesvig, omfattende Tønder-Højer-hjørnet, Slogs herred og sognene ind imod Flensborgs inderfjord, det såkaldte »Tiedje-bælte«, inden for hvilket der kunne mønstres et knebent tysk flertal (på ca. 50 stemmer) samtidig med, at man kunne hævde, at der ville blive omtrent lige store mindretal på hver side af grænsen, dersom dette »bælte« blev overladt Tyskland.

Det var alene det tyske stemmetal i Tønder og Højer med landsogn, samt Ubjerg, der var afgørende for det knebne tyske flertal inden for »Tiedje-bæltet«, derimod ikke de atten små, tyndt befolkede afstemningsdistrikter inden for »bæltet«, der – bortset fra Tinglev sogn – intetsteds medførte et tysk flertal inden for deres sogn som helhed. Fra dansk side måtte det derfor findes urimeligt, dersom Tønder-Højer-hjørnets tyske flertal skulle få virkninger helt over til Flensborg fjord. Hvad der dog var endnu værre, var »bæltets« helt vilkårlige nordlige

afgrænsning, der ikke tog hensyn til foreliggende geografiske forhold og tilmed i hele syv tilfælde overskar gamle, hævdvundne sognegrænser.

På denne baggrund kan det undre, at »Tiedje-bæltet« fik en så forholdsvis stor vægt i datidens tyske grænseagitation, ikke mindst fordi der samtidig i Danmark var kredse, der hævdede, at den nye grænse ikke havde taget hensyn til, at valgene til den nordtyske rigsdag i 1867 havde givet et – ganske vist knebent – dansk flertal til en linje syd om Flensborg, og at grænsedragningen i 1920 derfor i virkeligheden havde »belønnet« det tyske herredømme over Sønderjylland mellem 1864 og 1920.⁴

Diskussionen om betimeligheden af den stedfundne grænsedragning er vel alt i alt forstummet, og på baggrund af, hvad det tyske folk har måttet opleve af grænse- (og folke-)forskydninger efter 2. verdenskrig, er der vel i vor tid også i tyske kredse forståelse for rimeligheden af grænsedragningen i 1920. Det tyske mindretals anerkendelse i 1945 af den dansk-tyske grænse kan ses som et udtryk for denne forståelse.⁵

»Historiens røst«

Tilbage til afstemningskortet. Det tyske stemmeflertal i Tønder, Højer og Ubjerg markerer sig her særligt skarpt, fordi enklavesognet Møgeltønder mellem Tønder og Højer fremviser et dansk flertal af samme størrelse, ligesom også grænseskellet findes skarpest aftegnet mellem Møgeltønder og Aventoft (med hhv. 86 og 16% danske stemmer). Ingen kan være i tvivl om, at det er »historiens røst«, der her lyder.

Dette har man også længe været klar over. Først og fremmest var man klar over, at selve delingslinjen mellem Nord- og Sydslesvig i hovedsagen var bestemt af den århundredgamle kirke- og skolesprogsgrænse, der siden 1840 tillige var retssprogets grænse, altsammen forhold, der efter 1864 blev ændret i tysk favør. Det var disse gamle sprogligt-kulturelle skel, der delte Sønderjylland i to dele, og ikke grænsen for dagligdagens dansk-sønderjyske dialekt.

Forklaringen på tyskhedens udbredelse i selve Nordslesvig har været knap så entydig. Man har diskuteret, hvad det var, der førte til »hjemmetyskheden«. Med denne glose betegnede man i 1848 fra dansk side de mennesker af hjemlig herkomst, som til trods for, at de talte deres hjemstavn dansk-sønderjyske dialekt, foretrak den administrative forbindelse med Holsten frem for med kongeriget Danmark, og endog – som noget helt nyt og hidtil ukendt – var villige til at gå med til en indlemmelse af deres hjemstavn i det nye Tyskland, som søgtes dannet i 1848.⁶

Ønsket om at bevare forbindelsen med Holsten er med rette blevet opfattet som et konservativt træk, som et udtryk for en særlig slesvig-holstensk følelse, men det er samtidig også et revolutionært træk, eftersom det betød en total ændring af de bestående politiske tilstande.⁷

Det kan dog anses for givet, at den enkelte hjemmetysker ikke har gjort sig så vidtgående tanker. Adskillig større betydning bør der nok tillægges de erhvervsmæssige interesser, som ikke mindst de større bønder og bykøbmænd kunne have af forbindelsen sydpå. Efter statsbankerotten 1813 var Hamburg blevet den magnet, der trak handelen sydpå, og længe inden var studehandelen gået i samme retning. Menigmand vidste, at tyske møntsorter var at foretrække frem for de kongerigske efter statsbankerottens onde år.

Alle, der havde råd til det, borgere såvel som bønder, sendte de bedre begavede af deres drenge til uddannelse sydpå. Det skete ikke alene i 1800-årenes begyndelse, men også langt tidligere, idet et kendskab til tysk blev anset for at være en vigtig forudsætning for en fremtidig karriere. Også studievejen gik mod syd til tyske universiteter.

Alle disse forhold under ét førte til, at der hos mange sønderjyder herskede en vis stolthed over at være »slesvigere«, over at tilhøre »det hertugelige«, alt imens kongerigets indbyggere – især »jyllændere«, den tids fremmedarbejdere i Sønderjylland – ansås for at være mere tilbagestående. Denne indstilling ændredes først efter midten af 1800-årene, da man nordfra kunne fremvise grundloven af 1849, højskolerne, andelsbevægelsen etc.

Det var forhåndssympatien for »det hertugelige«, den augustenburgske hertug i 1840'erne kunne udnytte til sit personlige anliggende, idet menigmand ikke gjorde sig tanker om, at der var langt fra den gottorpske hertugslægt til augustenborgerens familie. Alle, der ejede noget, havde dokumenter liggende om deres ejendom, og her kunne man til indledning læse, at øvrigheden – også den kongelige efter inkorporationen 1720-21 – repræsenterede »die Herzogthümer Schleswig, Holstein etc.«⁸

Dette være sagt, fordi man ofte har fremhævet det gottorpske styre, der mellem 1580 og 1713/20 regerede Åbenrå, Løgumkloster og Tønder amter, som en væsentlig forudsætning for den hjemmetyskhed, der kendes i årene efter 1830 og da navnlig i 1840'erne med 1848 som klimaks.

Man finder denne opfattelse hos Peder Lauridsen i værket *Da Sønderjylland vaagnede*: »Indtil 1720 havde Aabenraa tilhørt den gottorpske Hertug, og denne Fyrstes Had til det danske Kongedømme havde

ogsaa sat sine Spor hos hans nordslesvigske Undersaatter; endnu fire Slægtled senere var den gottorpske Særfølelse ikke vadsket helt ud af Sindene, Borgernes Statskærlighed kunde anfægtes, og det var kun skrantne Kongelys, der groede op omkring Brundlund Slot«. ⁹

På en tilsvarende måde har den hjemmetyske historiker fra Tønder, Ludwig Andresen, opfattet det gottorpske styre i Nordslesvig, ¹⁰ og det er da også uomtvistet, at hjemmetyskheden, således som den manifesterede sig ved folkeafstemningen i 1920, stod stærkest i hovedparten af de sogne, der før 1713/20 havde hørt under Gottorp. Men der er også undtagelser, der modsiger denne opfattelse, f.eks. Varnæs med 94% danske stemmer! Det kunne tyde på, at også en personlig påvirkning på lokalt plan har spillet en rolle for valget mellem dansk og tysk.

Tanken om gottorperstyret som en forudsætning for hjemmetyskheden blev i et svar til Ludwig Andresen afvist af Troels Fink, der med rette kunne hævde, at det aldrig er lykkedes at påvise en direkte forbindelse mellem gottorpsk statspatriotisme før 1720 og den politiske slesvig-holstenisme efter 1830-40. ¹¹

Det, der nok har vejet tungest til fordel for en forhåndsindstilling til »det hertugelige« og en forhåndsaccept af, at det tyske sprog nu engang hørte sammen med den herskende øvrighed, er vel den kendsgerning, at der i forbindelse med inkorporationen 1720-21 ikke fandt et egentligt brud sted med tidligere tiders tilstande. Nok var den gottorpske hertug fjernet og med ham store dele af overøvrigheden, men ellers fortsatte styret som hidtil. Patriotismen kunne derfor overalt i hertugdømmet samle sig om kongen som helstatens øverste overhoved. Denne fyrste- og statstroskab kom tydeligt til udtryk efter slaget på Københavns red i 1801 og under krigen mod England 1807-14. Da kunne der ikke spores forskel på de tidligere kongelige og gottorpske andele af Sønderjylland. Men det betød ikke, at folk fra hertugdømmet ønskede at blive slået i hartkorn med dem fra kongeriget! Kongeåen og Kolding fjord følte helt klart som skel, der delte befolkningen mod nord og syd.

Den særlige udvikling i Sønderjylland havde nemlig i årenes løb skabt et »klima«, der var kendetegnet af »søndenvinden«, af påvirkningerne sydfra. Selv i sognene med en overvejende anti-slesvigholstensk indstilling var folk almindeligvis ivrige efter at betone, at de var »slesvigere«, eventuelt »dansk-slesvigere«, men »danskere« var de ikke! En århundredlang udvikling går nu engang ikke sporløst hen over en befolkning. ¹²

De her fremførte synspunkter gælder situationen, som den har fore-

ligget frem til det afgørende år 1848. Dette er vigtigt at fastslå, når der indledningsvis er tale om en bedømmelse af hjemmetyskhedens styrke ud fra de stemmetal, der fremkom ved folkeafstemningen i 1920. Fremmedherredømmets 56 år – fra 1864 til 1920 – har selvsagt også øvet sin indflydelse på afstemningsresultatet. Dels fandt der i dette tidsrum en indvandring sted sydfra, som helt naturligt har været med til at præge stemmetallene; især for afstemningens udfald i købstæderne og de bymæssige bebyggelser har dette – som tidligere fremhævet – betydet et udslag i tysk retning.¹³ Men dels opnåede tyskheden også en vis landvinding i dette tidsrum, fordi mange hjemmehørende – lige fra lærere og ansatte i offentlige kontorer til kirkegårdsgravere og vejtmænd – på grund af deres ansættelsesforhold stod i et afhængighedsforhold til øvrigheden. Når det tyske stemmetal sank ved valgene efter 1920, skal det næst efter bortvandring også ses som et udtryk for, at en stor del fra denne gruppe igen fandt sin plads inden for danskheden. Det hører nu engang med til grænselandsbefolkningens vilkår, at konjunkturer også har spillet en rolle for valget mellem dansk og tysk. Udviklingen har dog vist, at »omsindelsen« for de fleste har været varig; ofte gav den sig rørende udtryk i glæden over at være dansk.¹⁴

Claus Eskildsen og tyskheden i Tønder

Den egentlige skønhedsplet på kortet over folkeafstemningen i 1920 – set fra dansk side – er som nævnt Tønder-Højer-hjørnet, og det er på baggrund af det anførte naturligt at spørge, hvorfor det tyske stemmetal netop markerer sig så skarpt her.

Claus Eskildsen, seminarielærer i Tønder, har i sin tid stillet sig samme spørgsmål og gør med rette opmærksom på, at helstatspatriotismen i begyndelsen af 1800-årene var lige så fremtrædende i Tønder som i de øvrige nordslesvigske købstæder. »Liebe fürs Vaterland knüpfet ein schönes Band durchs ganze Land!«, læser man i Tonder-sches Intelligenz Blatt for den 29. januar 1818. Det officielle sprog – øvrighedens, kirkens og skolens sprog – var i Tønder by som i de øvrige nordslesvigske købstæder tysk; men det gav ingen skår i tidens udbredte loyalitetsfølelse.

Men derefter skriver Claus Eskildsen: »Et Vendepunkt med et brat og radikalt Omslag sætter ind med Aaret 1840. Fra nu af gaar »Tond. Int. Blatt« i god Overensstemmelse med det toneangivende Borgerskab med Slesvig-Holsteinismen gennem tykt og tyndt, og Tønder fremtræder i Tidens Løb som den mest tysksindede By, uden en mærkbar dansk Opposition som i de andre nordslesvigske Købstæder. Hvad er

Aarsagen hertil? Det skyldes ikke Blodsbaand, der kunde vise sydpaa. Vælger man som Eksempel de tysksindede Raadmænd, der blev afskedigede 1851, saa var Detlef Jensen Angel Søn af en Angelbo, Oluf Hanquist Søn af en Svensker fra Vestervig i Smaaland, F. J. Radoor Sønnesøn af en Fynbo, og Nis Jürgensen var fra Haderslev; Borgmesteren hed Broder Knudsen, og den afskedigede Kæmner og Formand for Deputeretkollegiet Graus Grausen Wedersøe var Søn af Gravers Graversen fra Vedersø i Vestjylland. Det skyldtes heller ikke Modersmaalet, thi »det er desværre sandt, at Omgangssproget i Tønder er en dansk Jargon, der har saa faste Rødder her, at selv Ultra-Slesvig-Holstenere plejer den omhyggeligt og bibeholder den i deres Hjem og Omgang« (Tond. Intell. Blatt 2. sept. 1841).

Lidt senere hedder det i Claus Eskildsens afhandling: »At Tønder og Aabenraa blev mere tyske end de andre [Byer], skyldtes den Atmosfære, der var fremkaldt ved 150 Aars gottorpsk Herredømme, idet Modsætningen mellem gottorpsk og kongeligt i Underbevidstheden blev til en tysk-dansk Modsætning. At Tønder senere blev mere rent tysksindet end Aabenraa, skyldtes dels det stærkt tyskprægede Opland, dels Aarhundredernes lybske Ret og dels den Omstændighed, at der i Tønder ikke fremstod en Mand af Frederik Fischers Støbning. Man maa overhovedet ikke undervurdere Enkeltpersoners Indflydelse i denne skelsættende Tid ...«¹⁵

Det var i anledning af byjubilæet i 1943, at Claus Eskildsen skrev disse linjer, og når de er blevet citeret, skyldes det, at man langt hen ad vejen har al grund til at give Claus Eskildsen ret. Det er rigtigt, at Tønders udvikling i årene forud for den nationale vækkelse i 1840erne ikke adskilte sig fra, hvad man kender fra de andre nordslesvigske byer, og det er rigtigt, at det tyske sindelag ikke skyldtes indvandring sydfra, og at byens dagligsprog derfor helt naturligt var den dansk-sønderjyske dialekt. Utvivlsomt er det også rigtigt, at hovedårsagen til Tønders høje tyske stemmetal nok skal søges i det forhold, at man her ikke fik en dansksindet foregangsmand, der kunne vinde sine medborgere for danske synspunkter. Tønder oplevede derfor ikke en egentlig national vækkelse.

Alt dette er ræsonnementer, der lader sig nøje kontrollere, og som er helt naturlige, eftersom hjemmetyskheden jo netop skriver sig fra den nationale vækkelse i 1840erne som en tysk pendant til det danske sindelag, flertallet af befolkningen i Nordslesvig gav udtryk for. Men når Claus Eskildsen går videre og både anfører »150 års gottorpsk

herredømme« og ovenikøbet »århundredernes lybske ret« som medvirkende til, at Tønder blev den mest tysksindede købstad i Nordslesvig, er der helt tydeligt tale om en påvirkning fra Ludwig Andresens skrifter om hjemmetyskhedens opståen, og dennes resultater er jo ikke forblevet uimodsagte.¹⁶ Det er unægteligt noget selvmodsigende, når Claus Eskildsen først redegør for den loyale stemning over for kongehuset i helstatstiden og derefter alligevel anfører de »150 års gottorske herredømme« og dertil endda Tønders lybske stadsret.

Alligevel er der nok noget om, at de abstrakte begreber, der nævnes, »atmosfære« og »underbevidsthed«, har skabt den stemning hos tøndringerne, der førte dem over i tyskheden. Jeg skal i det følgende gøre et forsøg på at vise, hvad der efter min opfattelse er årsagen til, at Tønder og Højer i 1920 så klart gav udtryk for, at der her herskede et andet »klima« end i det øvrige Nordslesvig.

Navneformerne Tønder, Møgeltønder og Lilletønder

Bynavnet Tønder er et af de ældste danske stednavne, der kendes, idet det i 1130 af den arabiske geograf Idrisi under navneformen »Tundira« omtales som »en ankerplads i læ for vindene og omgivet af bygninger«. ¹⁷ Der kan derfor næppe være tvivl om, at Tønder allerede har eksisteret på vikingetiden. Når vi i vor tid har både et Tønder og et Møgeltønder, så er dette navnesammenfald kun et af flere vidnesbyrd om, at stednavne i gammel tid godt kunne gælde forskellige lokaliteter inden for et snævrere område.¹⁸

Oprindeligt brugtes Tønder om begge lokaliteter. Når f.eks. Ribe-bispens kirke i »Tønder« findes nævnt i 1214, så sandsynliggør omtalen af marknavnet Lundevrå i det pågældende kildested, at der er tale om Møgeltønder.¹⁹ Først hen i middelalderen blev det almindeligt at skelne mellem de to lokaliteter. Bispeborgens by fik navnet Møgeltønder (1288: Mykæltundær) og kendes siden kun under denne navneform. Købstaden Tønder beholdt derimod i regelen sit navn, men kaldtes også ofte til forskel fra Møgeltønder (»Storetønder«) med den mere ydmyge betegnelse »Lilletønder« (1313: Lytlætundær). Denne ejendommelige navngivning skyldes ikke, således som det ofte er blevet sagt,²⁰ at bebyggelsen i Tønder var den mindste og yngste, men derimod det forhold, at Ribe-bispens borg i Møgeltønder var større end den fyrsteborg, der blev anlagt til beskyttelse af købstaden Tønder.

Der har antagelig aldrig været en havn ved Møgeltønder,²¹ og derfor skal det »Tundira«, som findes omtalt af Idrisi, søges ved det nuværen-

Ældre segl (i forstørret gengivelse) med Tønder's byvåben. Skibet markerer, at Tønder var havneby. Omskriften siger:

*SIGILLVM
CIVITATIS
TVNDERENSIS.*

de Tønder. Ligesom vikingetidens Ribe er fundet på det sted, hvor geesten eller bakkeø-randen nordfra når frem til Ribeå, skal det allerældste Tønder også søges, hvor det faste land nordfra er nærmest Vidåens løb. Skibe, der er sejlet op ad Vidåen, er nemlig her, således som det kendes fra alle andre flod- og åmundinger, søgt så langt op ad vandløbet, som det for hine tiders skibe var muligt.²² Det er – om man vil – det geografiske bevis for, at Tønder må have været den betydeligste bebyggelse i sammenligning med Møgeltønder. Tønder ligger nemlig på det sted på geestranden, der ligger længst inde i landet, hvor skibe – uhindret af eng- og marskarealer kunne finde en ankerplads. Måske stammer selve navnet »Tønder« (i den sønderjyske dialekt: »Tynne«) fra fyrstønder, der er blevet tændt for at vise ankomende skibe, hvor der var en landingsmulighed.²³

Så tæt ved hinanden ligger de to bebyggelser med oprindeligt samme navn, og alligevel blev der et skel imellem dem. Det var ikke befolkningen, der skabte dette skel, men derimod øvrigheden. Det er betegnende, at det er borgene, der førte til, at der i navngivningen skelnedes mellem de to bebyggelser.

I Møgeltønder kendes fra begyndelsen af 1200-årene en bispegård under Ribe. Den havde vokset sig stor på de øvrige gårdes bekostning og var med sine særjorder blevet anlagt nordøst for landsbyen på et

sted, hvor det lod sig gøre med voldgrav at befæste en naturlig forhøjning i terrænet. Måske har det været den gennem 40 år kendte og i 1043 afdøde biskop Odinkar af Ribe, der efter sin fader, Jarl Toke, havde overtaget en tredjedel af »Sinland« (den tids navn for Sønderjylland), som har befæstet sin magtstilling ned til Vidåen.²⁴ Alt dette kan kun blive ved en formodning; men en kendsgerning er det, at Ribe stift i middelalderen nåede sydpå til Vidåen.

Omtalen af Møgeltønder i 1214 (som nævnt under navneformen »Tønder«)²⁵ tyder på, at borgen allerede eksisterede på den tid. I hvert fald var bispens gård i »Tønder«, d.v.s. Møgeltønder, en kendsgerning i de to breve, der kendes fra 1233 og 1258,²⁶ da bønderne fik besked på under ledingstog at overholde deres kørselspligt, men først i 1265 bruges benævnelsen Møgeltønderhus.²⁷

Der var på den tid – herom senere – en fejde mellem biskoppen af Ribe og Sønderjyllands hertug, og kampene viser med al tydelighed, at Møgeltønderhus har været en torn i øjet på Sønderjyllands hertug. Dette modsætningsforhold har naturligvis på det allernøjeste berørt hertugens by Tønder.

Fra handelsplads til købstad

Det er som landingssted og ankerplads, at Tønder først findes nævnt, og derfor er det helt naturligt, at et sejlskib indgår i byens våben. Her som andetsteds i det danske rige må kongemagten have ønsket at opkræve told af den handel, der foregik. Næsten naturnødvendigt må der nemlig have fundet en vareudveksling sted mellem ankerpladsen på Vidåens nordlige bred og det mod nord og nordøst derfor liggende opland. Også i Tønder må der f.eks. have været afsætning for det uundværlige salt, som friserne bragte,²⁸ og som i Ribe er bevidnet af navnet Saltgade, men mens Ribes opland var store dele af Nørrejylland, var Tønders mere beskedent. Det omfattede først og fremmest den nordlige del af Sønderjylland, egnen fra syd for Haderslev over Åbenrå og Sønderborg til Flensborg.

Om alt dette kan der naturligvis kun gisnes, selv om sammenligningen med samtidens Ribe er et godt holdepunkt. Kong Valdemars jordebog fra 1231,²⁹ denne uundværlige kilde til vor viden om kongemagtens indtægter, nævner intet om Tønder, kun om en samlet indtægt på 120 mark af Højer herred og af Lø herred en særdeles beskedent indtægt på 3 foder honning (samt dertil indtægter af Svanstrup og Kumled). Kongens indtægter af Tønder er antagelig indregnet i den samlede sum for Højer herred³⁰, men der findes ikke som f.eks. for

Haderslevs, Åbenrås og Flensborgs vedkommende³¹ antydninger af, at Tønder udgjorde et særligt bysamfund. Det kunne måske tyde på, at Tønder i 1231 endnu har haft et lignende forhold til øvrigheden som det, Husum havde middelalderen igennem.

At Tønder alligevel, trods det manglende stempel som købstad i form af egen bylovgivning, allerede på jordebogens tid er blevet anset for at have en købstads funktioner, fremgår af, at franciskanerne, gråbrødrene, i 1238 grundede et kloster her. Franciskanerklostre lå altid i byerne, oftest i byer, der var i fremvækst. Helt naturligt fik Lübeck derfor allerede i 1225 – kun to år efter pavens anerkendelse af deres orden – et franciskanerkloster. I det sønderjyske område fandtes sådanne klostre ellers kun i Ribe (grdl. 1232), Slesvig (1234) og Flensborg (1263). Den anden tiggermunkeorden, dominikanernes (sortebrødrenes) havde klostre i Ribe (grdl. 1228), Slesvig (1234) og Haderslev (1254).

Året før klostergrundlæggelsen i Tønder havde hertug Abel overtaget sit herredømme i Sønderjylland, således som hans fader, Valdemar Sejr (død 1241), havde bestemt. Ud fra det bevarede kildemateriale synes Abel (hvis eftermæle for altid er blevet sværtet af mistanken om brodermord) at have været en foretagsom mand. Ligesom hans broder fik øgenavnet Plovpenning for sit ønske om at bøde på de faldende ledingsafgifter med en fast skat, skyldes Abels interesse for byerne³² utvivlsomt ønsket om at skaffe sig faste indtægter. Faste indtægter, det var sagen, og det blev som bekendt også hans forsøg på at få skat af friserne, der førte til hans død i 1252.

For et bysamfunds indbyggere var faste skatter og toldafgifter mindre tyngende end alle de fordringer, som en godsherre kunne finde på at udsætte sine fæstebønder for. De citerede breve fra 1233 og 1258³³ er udtryk for nogle af de krav, som Ribe-bispen uden videre kunne stille sine fæstebønder i Møgeltønder. Købmænd og håndværkere fik derimod som modydelse for skatterne løfte om fyrstemagtens beskyttelse, som oftest synligt udtrykt i form af en borg. Selv om Abels borg i erkendelse af bispeborgens størrelse måtte nøjes med betegnelsen »Lilletønder«, var hertugens magt alligevel stor nok til at kunne yde dette værn, hvis det krævedes. Det var denne kendsgerning, der gjorde det fordelagtigt at høre under hertugen.

Som Sønderjyllands hertug havde Abel utvivlsomt til hensigt at gøre Tønder til en art sønderjysk pendant til Ribe, der på hans tid var Danmarks vigtigste port ud mod vest og sydvest. I sine bestræbelser for at nå dette mål har han taget sit forbillede i Kiel, den holstenske

by, der lå hans hertugdømme så nær, og til hvis øvrighed han var knyttet med de allernærmeste familiære bånd.

Det tør derfor antages, at det er ham, der ud fra ønsket om at skaffe sig faste indtægter af byen, har sørget for, at der fandt en udvidelse og regulering sted af grundene i Tønder, således at disse, i bebygget stand kaldt »stavne«, kunne pålægges middelalderens almindelige grundskat, den såkaldte »arnegæld«. Byudvidelsen blev så omfattende, at der, ligesom samtidig i Flensborg, i det nye kvarter efter tysk forbillede blev afsat plads til et torv og til en kirke med tilhørende kirkegård. Middelalderen igennem forblev denne kirke dog kun et kapel. Det var indviet til de handlendes og søfarendes særlige helgen, Skt. Nikolaus, altså ganske som i Flensborgs nye kvarter, men i Tønder bevarede den oprindelige kirke, indviet til Skt. Laurentius, sin plads som byens sognekirke.

For yderligere at gøre Tønder attraktiv for købmænd og handlende, måtte byen have sin egen stadsret. En sådan betød nemlig, at hertugens bysamfund var blevet en rigtig købstad med egen lovgivning, der var unddraget den lov, der gjaldt for landet som helhed, i det her berørte tilfælde Jyske Lov for det Danske Rige vest for Storebælt.

En skreven stadsret var endnu på den tid i Danmark såvel som i Sønderjylland et yderst sjældent fænomen. I Sønderjylland går Slesvigs stadsret og Åbenrå bys skrå efter alt at dømme tilbage til ca. 1200³⁴, men det betød ikke, at disse byers særlige lovgivning var kendt uden for en snævrere kreds. Derimod var Lübecks stadsret almindelig kendt, idet den også dannede forbillede for retsvæsenet inden for mange af de nye byer, der som følge af den tyske østkolonisation blev grundlagt ved Østersøen.

Af disse lå Kiel nærmest egnene nord for Ejderen. Denne by var blevet grundlagt af hertug Abels svigerfader, Adolf IV af Holsten, kendt som sejrherren fra Bornhöved i 1227. I 1239 havde Adolf IV opgivet sit verdslige herredømme og havde ladet sig optage som munk i franciskanerordenen. Det blev derfor hans søn og efterfølger, der i 1242 skaffede Kiel den lybske stadsret.

Det er troligt, at det er ad den vej, at Tønder året efter, i 1243, også fik sin stadsret fra Lübeck. I følgeskrivelsen, der er formet som indledning og afslutning til den kopi,³⁵ som rådet i Lübeck overlod Tønder, oplyses det, at stadsretten var sendt »på grund af ærbødighed for og kærlighed til Jyllands berømmelige hertug, hr. Abel, og i henhold til lederen af franciskanerordenen i Danmark, broder Reinhardts anmodning og til glæde for Tønders borgere«.³⁶

I NOMINE SCE & INDIVISIBILE TRICTATIS;
 Anno dñice Incarnatōnis . 9 . cō.
 Quadragesimo tēto . Regnante Se-
 renissimo dño nro Romanorū Impa-
 tore Friderico scdo semp Augusto .
 Jerm & Syahie Rege . Conscribi fece-
 runt Consules Ciuitatis Lubicensis
 Ciuitatis Tonderensi . Obhonorem &
 dilectionem dñi Abel Illustris Ducis
 Jucie . & ad instanciam & peticio-
 nem fris Reinardi ordinis fratru
 minorū Dacie ministri . & etiam p
 dilectione cuius detundere . iusti-
 ciam ciuitatis Lubicensi a Glosō fun-
 datore dicte Ciuitatis pie memorie
 dño Henrico nobili duce Sweue .
 Bawarie . Saxonie . Angarie & Ho-
 dalbiggie indultram & priuilegiatā .
 Postmodū v . Aglosissimo Romanorū
 Impatore Friderico pmo confiri

Indledningen til Tønders eksemplar fra 1243 af Lübecks stadsret.

Franciskanerbroderen Reinhard, der efter navnet at dømme var tysker, var altså – som det siges – leder af ordensprovinsen »Dacia« (Danmark, der omfattede klostrene overalt i Norden), men han var samtidig en af hertug Abels rådgivere. Han tilgodeså derfor både sin ordens og sin fyrstes interesse ved at anbefale, at Tønder fik en stadsret. Handelspladsen med franciskanerklosteret var derved blevet en hertugelig købstad, et bysamfund med markedsrettigheder, som hertugen gav sin beskyttelse ved hjælp af sine mænd i borgen, og som han til gengæld modtog faste indtægter af i form af skat og told.

Tønders lybske stadsret i tysk historieopfattelse

Tønders lybske stadsret er – set såvel fra dansk som fra tysk side – et særsyn. I sammenligning med alle danske – herunder sønderjyske – byer er det noget helt enestående, at Tønder har fået en stadsret, der er hentet i udlandet, og blandt alle byer i det tyske rige er Lübeck den eneste by, der har overladt sin stadsret til anvendelse i en by, der ikke lå i Tyskland eller i det slaviske eller baltiske område, der i middelalderen blev koloniseret af tyskerne. Denne kendsgerning er naturligvis ikke forblevet ubemærket.

Ikke mindst har tyske historikere hæftet sig ved dette ganske særlige forhold. De er kommet med udtalelser om, at »tyske kræfter her tidligt har været de førende«³⁷, at stadsretten »uden tvivl skyldes et tidligt hanseatisk fremstød over Ejderen«³⁸, at »den formodentligt peger hen på tysk indflydelse ved byens grundlæggelse«³⁹, eller sågar, at hertug Abel muligvis har haft et samarbejde med »en tysk Nikolaikøbmands-gruppe«⁴⁰. Der er således hos de citerede tyske historikere ingen tvivl om, at Tønder tidligt har været udsat for tysk påvirkning.

Denne opfattelse er på det nærmeste blevet en påstand, som der uden videre bygges videre på, og det til trods for, at de nærmere omstændigheder ved Tønders overtagelse af den lybske stadsret blot er de foran nævnte, nemlig dette, at hertug Abels rådgiver, lederen af den danske afdeling af franciskanerordenen, broder Reinhard, havde henvendt sig til Lübeck og opnået et positivt resultat af denne henvendelse.

Eftersom Lübeck var den første by i Nordeuropa, hvor franciskanerne fik et kloster, har broder Reinhard, selv en tysker, naturligvis været fortrolig med forholdene i denne by. Som ledende franciskaner har broder Reinhard antagelig også personligt kendt hertug Abels svigerfader, grev Adolf IV af Holsten, der var blevet hans ordensbroder i 1239.

En regerende greves farvel til det verdslige liv har naturligvis vakt berettiget opsigt. Hertug Abel har selv sagt også været fuldt vidende om dette skridt, og begge – Abel såvel som Reinhard – har antagelig været bekendt med, at Kiel – grundlagt af grev Adolf – netop havde fået tilladelse til at bruge den lybske stadsret. Da hertugens by Tønder savnede en stadsret, har det derfor været oplagt at foretage en henvendelse til Lübeck, Nordeuropas førende by.

Når der i nutidsformuleringer er blevet talt om »tyske kræfter« eller »tysk indflydelse«, kan der kun være tænkt på den tyskfødt broder Reinhardts initiativ. Ud fra en faghistorisk betragtning kan der ikke lægges mere i disse formuleringer. Har man forestillet sig andet og mere, er man ude i den nationale politiks overdrev.⁴¹ Helt uden hjemmel i samtidens kildemateriale er påstanden om, at der har været tale om »et hanseatisk fremstød«. Initiativet bliver jo taget af hertug Abels rådgiver, broder Reinhard. Ligeledes er der intetsomhelst belæg for tesen om »tyske Nikolaikøbmænd«.⁴² Mere er der sådan set ikke at sige om den sag!

Ekskurs:

I Tønder gennem Tiderne fra 1943-44 har Stig Iuul behandlet »Træk af retsudviklingen i Tønder« (s. 468).

Han har her givet udtryk for, at overtagelsen af den lybske stadsret i 1243 havde til følge, at tøndringerne også fulgte den i Lübeck gældende uskrevne ret. »Dette førte til, at der i Tidens Løb fandt talrige Henvendelser Sted til Raadet i Lybæk, enten saaledes at man søgte Retsbelæring der, eller saaledes at de af Byraadet i Tønder afsagte Domme ligefrem appelleredes til Lybæk. Byraadet i Lybæk blev saaledes Appeldomstol i Forhold til Tønder paa samme Maade som det var det for adskillige holstenske Byer, Rostock, Stralsund, Wismar, Reval, ja endog for de hanseatiske Købmænd i Bergen«.

Jeg har selv i min Plattysk i Sønderjylland (s. 45) uden videre fulgt vor højt ansete retshistoriker i hans fremstilling, men må nu – bl.a. efter drøftelse med middelalderhistorikeren Thomas Riis – tage afstand fra denne opfattelse.

Stig Iuul henviser i sin fremstilling til registeret i A. L. J. Michelsen: Der ehemalige Oberhof zu Lübeck und seine Rechtssprüche (1839), men intetsteds i denne bog gives der eksempler fra Tønder. Ud over Burg på Fehmarn opregnes der her syv holstenske byer (bl.a. Kiel) og foruden Reval (der optræder flest gange) og det hanseatiske kontor i Bergen endnu sytten tyske (østtyske) byer.

Når Tønder ikke nævnes, må det ganske simpelt skyldes, at denne første retsinstans repræsenteredes af den sønderjyske hertug. Der forekom med andre ord ingen henvendelser til Lübeck fra Tønder!

Stadsretten fra Lübeck var en gave, som tøndringerne kunne gøre

brug af; men den betød ingen fremtidig afhængighed af retspraksis i Lübeck.

Tønder og Møgeltønder i hver sin lejr

Altimens købstadboerne i Tønder efter 1243 kunne glæde sig over at have fået deres egen, dengang helt moderne stadsret, der gav dem en andel i deres bys styrelse, vidner som nævnt de to, i vor tid kendte breve fra Bibe-bispen i 1233 og 1258⁴³ om, at han som enhver anden godsherre var ivrig for at indskærpe sine undergivne deres forpligtelser over for herskabet.

I det første af de to breve minder biskoppen sine undersætter om pligten til at levere fødevarer i tilfælde af, at der bliver udbudt leding »med skibe og sømænd eller med heste uden for Jylland«, samt at den havre, der nævnes som skatterne »stud« og »(biskops)gave«, for egen regning bliver afleveret i Lustrup, bispens gård i nærheden af Ribe. I det andet af de to breve kræves det, at fæstebønderne årligt hver for sig skulle bringe et læs brænde og et læs hø til bispegården i Lustrup, og under ledingstog skulle der af hver 5 ottinger fæstegods afstås en vogn til biskoppens brug.

Netop på den tid var ledingsforpligtelserne blevet bitter alvor, idet ærkebiskop Jacob Erlandsen i 1256 havde bandlyst kong Christoffer I. Under den kirkekamp, der blev en følge af bandlysningen, valgte Ribe-bispen at holde med kongen, mens Sønderjyllands hertug, Abels søn Erik I, fulgt af Slesvigs biskop, støttede ærkebiskoppen. Dermed var signalet givet til en kamp også på Tønder-egnen, og i 1265 lykkedes det Erik Abelsøn at ødelægge Ribe-bispens faste hus i Møgeltønder.⁴⁴ Nogen tid efter blev de to parter dog forligte, og alt vidner om, at borgen i Møgeltønder fortsat hørte under Ribe.

Alligevel er der grund til at hæfte sig ved denne kamp. Den er nemlig det ældst kendte vidnesbyrd om, at beboerne i Tønder og Møgeltønder under opgøret mellem hertugen og Ribe-bispen hørte hjemme i hver sin lejr. Men det skulle ikke forblive det eneste kendte eksempel herpå. Tværtimod var det middelalderen igennem regelen, at de to byer af samme navn hørte til hver sin lejr.

I kampene mellem Erik, Abel og Christoffer og mellem de to sidstes efterkommere kom Tønder atter og atter i brændpunktet. I 1248 fratog Erik Plovpenning sin broder Abel Tønderhus og Tønder købstad. I 1271 indtog Erik Klipping Tønderhus og lod borgen sløjfe. Året efter var kong Erik atter i Tønder og sidste gang var i 1285, året før han blev myrdet i Finderup lade.

Kampene mellem de to grene af den gamle kongeslægt var ophørt, da Gerhard III af Holsten-Rendsburg (grev Gert, »den kullede greve«) i 1325 havde gjort sig til herre over Sønderjylland og det danske rige vest for Storebælt. Efter hans voldsomme død i 1340 var Tønder med borg og fogedi pantsat til grevens sønner,⁴⁵ indtil det i 1344 lykkedes Sønderjyllands hertug, Valdemar V, at indløse pantet.⁴⁶ Det betød, at hertugen og hans søn, de sidste af Abels slægt (der uddøde 1375), kun havde den nordlige del af Sønderjylland at regere over, nemlig landet nord for linjen Tønder-Flensborg, med andre ord den senere »Clausenlinje«, idet Kær herred hørte under fogediet Læk⁴⁷.

Tønder var dermed igen under den sønderjyske hertug, men det kom kun til at vare i ti år, fordi Danmarks konge, Valdemar Atterdag, i 1354 under et hærtog mod Nordfrisland satte sig i besiddelse af Tønderhus. Hertugen fik imidlertid hjælp af de holstenske grever, hvem det i 1357 lykkedes at fravriste kongen Tønder,⁴⁸ men først under de påfølgende fredsforhandlinger et par år senere fik Sønderjyllands hertug atter herredømmet over Tønder.

Under de mange års omskiftelser nævnes Ribe-bispens gård i Møgeltønder kun en enkelt gang, nemlig i 1338,⁴⁹ og når hertug Valdemar V af Sønderjylland derfor i 1361 overlod alle sine og hertugdømmets rettigheder i Møgeltønder sogn til Ribe bispestol,⁵⁰ er der antagelig tale om, at hertugen dermed godkendte, at alt skulle være som før. Ligesom Tønder var i hertugens besiddelse, skulle Møgeltønder også fremover forblive i Ribe-bispens eje, og det skulle være slut med de forsøg, der i årenes løb var gjort fra de sønderjyske hertugers side på at få herredømmet over Møgeltønder.

Man går næppe fejl ved at antage, at hertugens anerkendelse af Ribe bispestols rettigheder i Møgeltønder skal ses som en følge af den store landefred, som Valdemar Atterdag fik vedtaget på danehoffet i Kalundborg i 1360. Det var her blevet besluttet, at hertug Valdemar V og hans søn »frit og fordelagtigt skulle nyde alle deres love og rettigheder, som nogen hertug af Jylland frit og mest fordelagtigt har kunnet det fra arilds tid.« Men til gengæld måtte de samme hertuger »på deres tro love« at holde landefreden i overensstemmelse med gammel skik og brug.⁵¹

Netop som Valdemar Atterdag i 1375 skulle til at overtage dødsboet efter de sønderjyske hertuger af Abels slægt, døde han selv, og de holstenske grever var ikke sene til at udnytte den svækkelse af den danske rigsmagt, som var den umiddelbare følge af kongens død. De besatte hurtigt hele Sønderjylland, og i august 1386 besluttede dronning

Margrethe af taktiske grunde at anerkende deres herredømme over grænselandet, men på betingelse af, at de tog Sønderjylland som et len af Danmark.⁵²

For Tønder betød dette, at byen i hvert fald fra 1377 var under uafbrudt holstensk styre. Det var derfor kun en naturlig følge af dronning Margrethes anerkendelse, at den holstenske greve straks i september 1386 bekræftede Tønders privilegier.⁵³

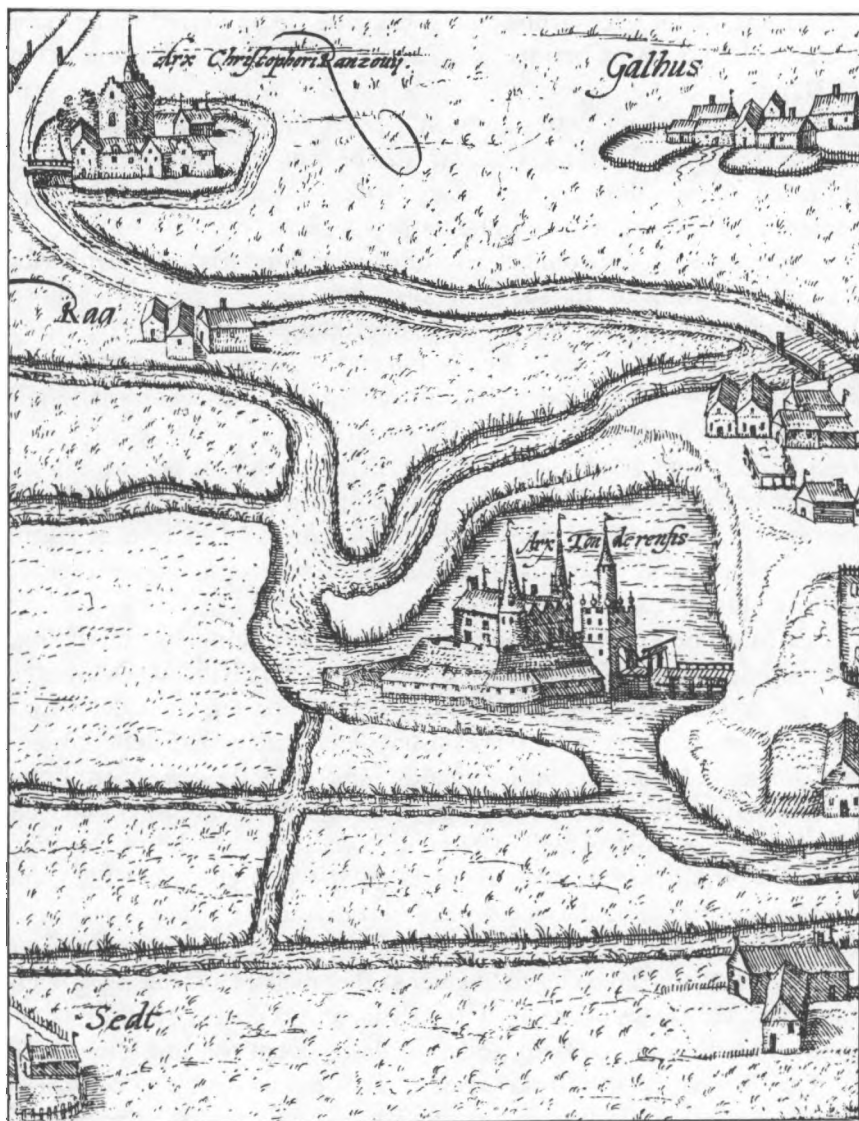
I den langvarige krig om herredømmet over Sønderjylland, der førtes i årene fra 1409/10 til 1431/35, var først og fremmest Flensborg brændpunktet, men der var også jævnligt kampe om Tønder, der dog i hele perioden forblev på holstenske hænder. Næppe var krigen overstået, før sejrherren, Adolf VIII, i sin egenskab af hertug af Sønderjylland (eller som man nu sagde: af Slesvig) og greve af Holsten i 1436 bekræftede Tønders privilegier. Bemærkelsesværdigt er det, at han da benyttede lejligheden til at takke »byens indbyggere for deres trofasthed og velgerning imod ham og hans forfædre«.⁵⁴ Det er med andre ord et udtryk for, at middelalderens mennesker også kunne tage et politisk standpunkt.

I de følgende år fulgte Tønder grænselandets almindelige udvikling. Det betød, at Tønder efter det berømmelige møde i Ribe fik Danmarks konger af det oldenburgske hus som deres hertuger, men det betød også, at Tønder, hver gang der eksisterede en sidelinje af dette kongehus, hørte under sidelinjen. Det gjaldt 1490-1523, da den senere kong Frederik I endnu kun var gottorpsk hertug, det gjaldt endvidere, da Hans den Ældre 1544-80 havde sit lille haderslevske hertugdømme, der også omfattede Tønder, og det gjaldt for årene 1580-1720, da Tønder var en del af det gottorpske hertugdømme, »Slesvig-Holsten-Gottorp«.

I løbet af denne lange udvikling var skellet mellem Tønder og Møgeltønder blevet stedse skarper. I 1407 var det lykkedes dronning Margrethe at erhverve Trøjborg gods, og dette skænkede hun omgående til Ribe bispestol. Derved skete der en kendelig udvidelse af det bispegods, der havde Møgeltønderhus som kærnepunkt, og da denne erhvervelse ikke blev omstødt ved fredsslutningen i 1435, men tværtimod udvidet med Vesterland-Føhr og List på nordspidsen af Sild,⁵⁵ er der næppe tvivl om, at begejstringen for Ribe bispestol i Tønder har kunnet ligge på et meget lille sted.

Biskoppen af Ribe var i middelalderen som dansk stormand medlem af Danmarks rigsråd, og hans styre af de områder, der siden har fået betegnelsen »De kongerigske« eller »nørrejske Enklaver«, fulgte

Møgeltønderhus og Tønderhus efter stik i Braunius og Hogenbergs Städtebuch fra 1588. Når Møgeltønderhus er mindre på dette stik, skyldes det et forsøg på at vise afstanden fra Tønder.

derfor den lovgivning, der gjaldt i kongeriget Danmark, d.v.s., at Møgeltønder og det dertil hørende bispegods ikke hørte til hertugdømmet Slesvig. Denne administrative ordning gjaldt helt til 1864.

I kirkelig henseende hørte Tønder ligesom Møgeltønder (og Højer) til Ribe stift, men i det lange tidsrum, da holstenerne havde herredømmet, indtog det plattyske sprog efterhånden førstepladsen i byen som administrationens sprog. Det var måske noget, der allerede var begyndt i 1325. I hvert fald var det en kendsgerning efter Adolf VIIIs sejr i 1435. På den tid havde det ført til, at byens ledende borgerskab gjorde brug af dette sprog, så snart noget »højere« og »fornemmere« skulle udtrykkes, noget som den hjemlige dansk-sønderjyske dialekt ikke egnede sig til. Det betød, at det plattyske sprog også helt naturligt vandt indpas i kirkens forkyndelse. Det blev derfor nødvendigt, at Tønder fik tysksprogede præster.⁵⁶

Den første, vi kender, er Johann Meyndorp, født i Hamburg i 1448 og forfatter til en håndskreven postille på plattysk. Den sidste før reformationen er Johann Overscherer. Han var fra Gottorp og fik i året 1500 sin kollats af biskop Iver Munk. Ribe-bispen har tilsyneladende fundet det i orden, at købstaden Tønder under Ribe stift, men beliggende i hertugdømmet Slesvig (der indtil 1840 havde tysk øvrighedssprog), fik en præst sydfra.

Noget sådant var naturligvis helt utænkeligt i nabosognet Møgeltønder, der både i verdslig og gejstlig henseende var en del af kongeriget Danmark. I Højer derimod blæste der andre vinde. Ved år 1500 havde Højer overtaget Tønders rolle som havneby som følge af skibenes større dybgående. Herfra kendes i 1485 et klagebrev til den verdslige øvrighed over, at den daværende biskop af Ribe havde krævet »gæsteri« i Højer.⁵⁷ Et sådant krav, der følte som en art ekstraskat, havde Ribe-bisperne aldrig tidligere fremsat, og afvisningen tyder på, at sognefolket i Højer ønskede at have så lidt som muligt at gøre med stiftsstadens Ribe. Det er bemærkelsesværdigt, at den kulturelle udvikling allerede så tidligt peger sydpå i Højer, ganske svarende til den, der kendes fra købstaden Tønder. Også i Højer ønskede man at markere skellet til Møgeltønder.

Under reformationen, der i Sønderjylland var blevet indledt, efter at den senere Christian III i 1525 var blevet hertug af Haderslev og Tørning, er det helt tydeligt, at Tønders borgere ønskede at følge den udvikling, der fandt sted i Slesvig stift. Til trods for Iver Munks indsigelse over for hertug Christian i Haderslev fik Tønder ligesom de

andre sønderjyske købstæder en evangelisk præst allerede i 1526. Han hed Johann Decker og blev hentet direkte fra Wittenberg.⁵⁸

Det er helt tydeligt, at tøndringerne ønskede at benytte kirkeforandringen til at løsgøre sig fra Ribe, og hertil fandt de beredvillig støtte hos den verdslige magt, hvem det syntes unaturligt, at det vestlige Nordslesvig mellem Vidåen og Kongeåen hørte under et kongerigsk stift.

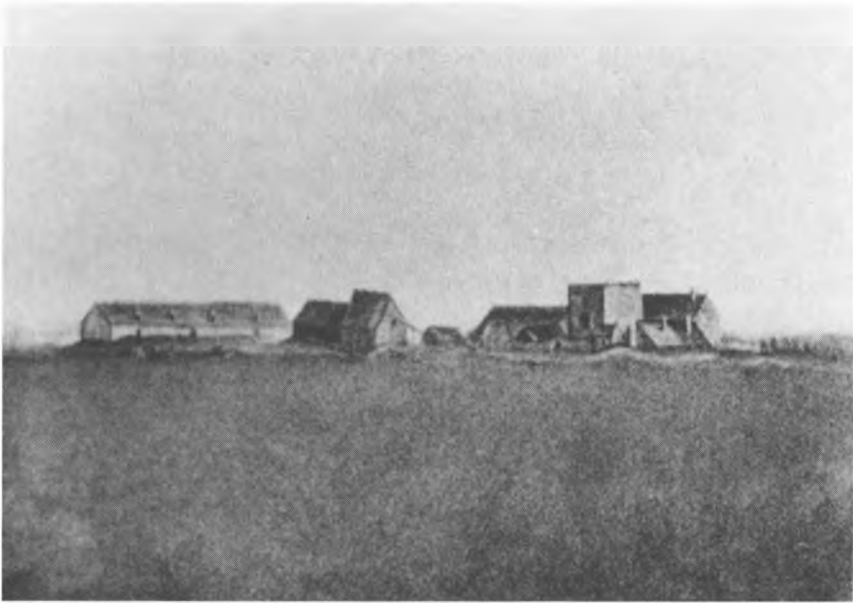
Efter Johann Deckers død i 1540 var det Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, der bekræftede byrådets valg af hans efterfølger og lod ham indsætte i embedet. Kongerigets biskopper var blevet fjernet i 1536, og Gottschalk Ahlefeldt, der fra den gamle kirkes tid uanfægtet fortsatte den administrative del af sin bispegerning i Slesvig, fordi han straks i 1533 havde anerkendt Christian III som konge, har nok anset sig selv for den rette til at bekræfte det stedfundne præstevalg.⁵⁹ Ribe havde jo efter 1536 fået en evangelisk superintendent (lutheranernes navn for en biskop).

I årene 1544 til 1580 hørte Tønder som nævnt under hertug Hans den Ældre af Haderslev, og han ønskede en egen fyrstekirke for sit lille hertugdømme, helt uafhængig af Ribe stift. I 1550 fik Tønder by og amt derfor en egen superintendent⁶⁰, og dette embede, og et tilsvarende for Haderslev-Tørning fastholdt han indtil sin død. En voldgiftsdom i 1578 havde endda givet ham medhold, men efter 1580 genskabtes de tidligere administrative forhold for kirkens vedkommende, dog med den undtagelse, at Tønder by og en række sogne deromkring (bl.a. Højer, Ubjerg, Abild, Brede etc.) kun med hensyn til kirkeregnskaberne var underlagt et tilsyn fra Ribe.⁶¹ Reformationen var derfor med til at uddybe skellet mellem Tønder og Møgeltønder.

Skellet mellem kongerigsk og hertugelig blev ikke slettet

I løbet af den gottorpske tid fra 1580 til 1720 skærpedes forholdet mellem Tønder/Højer og Møgeltønder i takt med den almindelige politiske holdning.

Dagligdagens sprog var i de to gottorpske byer fortsat lige så dansk som i Møgeltønder. Det ses bl.a. af, at den gottorpske generalprovst Jacob Fabricius (den ældre) i sine erindringer oplyser⁶², at han ikke kunne ét ord på tysk, da han som barn kom fra Tønder til Rendsburg, og at han nogle år senere, da han som stor dreng vendte tilbage til Tønder og i mellemtiden i Rendsburg havde glemt sit danske sprog, spottende blev kaldt »den tyske Jacob« af sine kammerater.

Møgeltønderhus ca. 1650. Efter maleri på herregården Skokloster ved Uppsala, ført dertil som krigsbytte.

Det var derfor ikke folkesproget, der skilte, men i alle fire nordslesvigske købstæder var det tyske sprog både den verdslige og den gejstlige øvrigheds sprog. I reformationens første årtier var det endnu det plattyske sprog, der indtog pladsen som det »højere« sprog, og det er karakteristisk for denne sprogligt-kulturelle situation, at Tønders borgmester og råd i 1631 protesterede imod, at deres nyansatte sognepræst efter den tids skik var begyndt at prædike på højtysk, Lutherbibelens sprog. »Det plattyske sprog – die sächsische Sprache – var mere forståeligt for den enfoldige menighed«, klagede bystyrets mænd, og præsten fulgte henstillingen.⁶³ Overgangen til højtysk i Tønders bykirke skete først i 1652, da Stephan Kenckel blev Tønders provst og førstepæst.

I hertugdømmets nordslesvigske landsogne var kirkens og skolens sprog ganske vist dansk, men den verdslige øvrighed benyttede sig af tysk. Unge fra landet, børn af den sønderjyske bonde-overklasse, måtte derfor søge til byernes »tyske skrive- og regneskoler«, dersom de ønskede en fremtid inden for administrationen, f.eks. som fogeder eller skrivere. Kendte eksempler herpå fra Tønders nærmeste omegn er

medlemmer af herredsfogedslægten fra Hajstrup i Bylderup sogn, den navnkundige Nis Hinrichsens efterkommere.⁶⁴ Drengene herfra fik en videregående uddannelse i de nærliggende købstæder, Tønder og Flensborg, og i visse tilfælde fortsattes deres uddannelse i Lübeck og Lüneburg.

Som det sprog, den verdslige øvrighed benyttede sig af også ude i landsognene, blev tysk derfor brugt ved udstedelser af tingsvidner og ved indførsler i tingbøgerne og det på trods af befolkningens dansk-sønderjyske dagligsprog. Ligesom man i 1631 i Tønder havde klaget over en præst, der havde benyttet lutherdommens mere uforståelige højtyske sprog i sine prædikener, skal det også ses som et karakteristisk udtryk for den sproglige situation, at man i Slogs herred holdt fast ved plattysk som øvrighedssprog, længe efter at det andetsteds var blevet afskaffet, nemlig helt til 1683.⁶⁵ For de dansk-sønderjyske bønder var det nemmere at forstå end højtysk, og Slogs herred bliver derfor antagelig det sted i hele verden, hvor plattysk har holdt sig længst som kultursprog!

I Møgeltønder og de øvrige enklavesogne var alt dette totalt anderledes. Her fulgte udviklingen de samme retningslinjer, som gjaldt i Ribe stifts og stiftamts vestjyske sogne nord for Kongeåen. Det medførte, at der generation efter generation blev vedligeholdt en forståelse for, at det ikke var ligegyldigt, om man var kongerigsk eller hertugelig-slesvigsk undersåt. Det er ud fra dette, at der kan tales om, at et »åndeligt klima« skilte beboerne i Møgeltønder fra dem, der var bosatte i Tønder og Højer.

Særligt skarpt blev dette skel i de år, da gottorperstyret søgte at gå enegang i forhold til den danske kongemagt og ovenikøbet under 1600-årenes store krige prøvede at befæste sin stilling ved at knytte sig nært til Sverige, den danske kongemagts hovedfjende. Kronen på dette værk blev den danske konges aftvungne anerkendelse i 1658 af, at den gottorpske hertug var en uafhængig og suveræn fyrste i sit landområde. Der var herefter tale om en stat »Slesvig-Holsten-Gottorp«.

Dette blev af afgørende betydning, da den danske kongemagt to gange (1675-79 og 1684-89) forsøgte at gøre en ende på den dynastiske strid ved at foretage en militær besættelse af de gottorpske dele af Slesvig. Fra den tid forekommer der klare tilkendegivelser om en gottorpsk stats- og fyrstetroskab, først og fremmest hos embedsmændene, der følte sig bundet af deres troskabsed til hertugen. I Tønder var det provst Stephan Kenckel, der ledede modstanden mod den kongelige øvrighed, der fulgte med besættelseshæren. I 1677 nægtede

62 fremmødte gejstlige under ledelse af provsterne Troels Arnkiel i Åbenrå og Stephan Kenckel i Tønder at aflægge troskabsed til Danmarks konge, og sagen blev derefter opsat indtil videre. Under den nye kongelige besættelse blev der i stedet rejst et krav om, at alle embedsmænd skulle indsende deres kalds- og ansættelsesbreve til kongelig stadfæstelse, og i 1685 valgte Stephan Kenckel da i modsætning til sin embedsbroder i Åbenrå at rette sig efter dette påbud.⁶⁶

Disse stridigheder er tidligere blevet opfattet som udtryk for en national tilkendegivelse⁶⁷ i slægt med dem, der forekommer efter den nationale vækkelse i 1830-40'erne, men ud fra den tids tankegang var der tale om det undersåtlige troskabsforhold. I det kongelige Flensborg kan hine tiders »danske« øvrighed heller ikke tåle en bedømmelse ud fra en senere tids kriterier.

Under den store nordiske krig (1700-1720) lykkedes det omsider den danske kongemagt at nå sit mål. Hele hertugdømmet Slesvig, hele det sønderjyske område, kom ved inkorporationen i 1720 under kongeligt styre; men det betød ikke, at landsdelen blev indlemmet i kongeriget Danmark. Det særlige hertugdømme og dets administration bestod også fremover, og der var også efter 1720 tale om en nøje tilknytning til Holsten (kongens andel af Holsten) og efter mageskiftetraktatens ikrafttrædelse i 1773 til hele Holsten.

De tidligere gottorpske sympatier synes at være svundet bort ret hurtigt efter 1720. Hertil har antagelig bidraget, at den gottorpske fyrstestat i årene efter 1708-09 kom under den berygtede baron Görtz's misregimente. En lang række klagepunkter findes opregnet mod hans styre. Ikke mindst vejede det tungt, at han fik pålagt undersåtterne en særlig skat i forbindelse med den såkaldte Lüneburgske Saltoktroi.⁶⁸ Det var noget, der skabte modvilje og bitterhed selv hos de allerjævneste af gottorperhertugens undersåtter. Desuden har det nok været af den allerstørste betydning for, at de tidligere gottorpske byer og egne så hurtigt fandt sig til rette under det nye kongelige styre, at der intet ændredes i de hidtil bestående administrative og sprogligt-kulturelle forhold. Nok var der nu nye kongelige embedsmænd (blandt dem også nogle af de tidligere hertugelig-gottorpske), men det administrative mønster ændredes ikke.

Alt dette betød, at der også efter 1720 gik et klart skel mellem det kongerigske Møgeltønder og Tønder/Højer, hvor Danmarks konge nu var sin egen hertug af Slesvig. Med andre ord: begrebet »det hertugelige« eksisterede fortsat. De love, der blev udstedt af Danske Kancelli i København gjaldt i kongerigerne Danmark og Norge og dermed også

i Møgeltønder og for de øvrige enklaveundersåtter, men ikke i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Her var Tyske Kancelli i København øverste administrative instans. Ingen skulle være i tvivl om opdelingen af den gamle »helstat« efter en linje fra Kolding fjord til Kongeåen. Der var helt klart i lovgivningen på alle områder tale om et nord og et syd for denne grænse, og for de kongerigske enklaver betød det uden vaklen et tilhørsforhold til kongeriget.

For befolkningen på begge sider af skellet var denne forskel så meget mere iøjnefaldende, fordi enklaverne var et udpræget godsområde med centrum i Schackenborg (der havde afløst det gamle Møgeltønderhus) og Trøjborg. Her som i andre kongerigske godsdistrikter var bondefriheden almindelig, og Møgeltønders historie er derfor helt siden middelalderen præget af stridigheder mellem godsherskab og fæstebønder.⁶⁹

Det er disse forhold, der forklarer, at der i den sønderjyske befolkning var en så udpræget tilfredshed med at være slesvigsk undersåt, og at sympatien for det hertugelige var så udbredt. I hertugdømmet var hoveriet tidligt blevet afløst af en fast pengeafgift, og her gjaldt lovgivningen om stavnsbåndet ikke. Det stod også bønderne frit at handle med deres produkter på markeder eller i købstæderne. Alt dette var åbenbare fordele ved at være bosat i hertugdømmet. Og i en købstad som Tønder behøvede man blot at foretage en sammenligning med tilstandene i Ribe for at blive klar over de restriktive regler, hvorefter købmandskab blev drevet i en kongerigsk by.⁷⁰

Tilfredsheden med de bestående tilstande kom tydeligt til orde, da den europæiske uro i tiden mellem 1789 og 1815 også rystede det dansk-norsk-slesvig-holstenske monarki. Begrebet »Patria«, »Vaterland«, »Fædreland« var nøje knyttet til den gamle helstat, og det er først efter statsbankerotten og tabet af Norge, at nye tanker om en folkelig samhørighed voksede frem.

Mange gamle slesvigere har i årene forud for 1848 udtalt frygt for, at den danske vækkelse i Nordslesvig (med tyngdepunktet på Haderslev-egnen) kunne føre til en indlemmelse af hertugdømmet i kongeriget. Kendt er, hvorledes selv en Peter Hiort Lorenzen måtte arbejde sig ud af sådanne stemninger.⁷¹ Væsentligt for den nationale udvikling i Tønder er nok – som foran påpeget af Claus Eskildsen⁷² – at man ikke her som i Åbenrå fik en dansksindet foregangsmand, der kunne modvirke en sådan gennem århundreder nedarvet forestilling. Udviklingen i kongeriget Danmark efter grundloven i 1849 kom jo netop til at vise, at den moderne tids udvikling ofte fandt først sted nord for Kongeåen.

I Tønder forblev desuagtet det ledende borgerskab fast knyttet til det »hertugelige«, og da hertugen af Augustenborg drog politisk fordel af denne stemning, sluttede tøndringerne sig til slesvig-holstenismen på trods af de bindinger, som de fleste af dem havde til deres dansk-sønderjyske folkesprog.

Som det efter overgangsperioden 1864 til 1871 gik de fleste slesvig-holstenere, fandt også tøndringerne sig til rette under det nye Tyske Rige. De var blevet tyskere! I Møgeltønder var det stik modsatte tilfældet. Her var man dansk.

Stemmeafgivningen ved folkeafstemningen den 10. februar 1920 viser klart skellet mellem de to byer af samme navn.

Den herværende fremstilling har haft til formål at påvise, at det høje stemmetal i Tønder og Højer i 1920 ikke skyldtes beboernes dybe og inderlige tilegnelse af den tyske kultur (endsige det tyske sprog), men først og fremmest det historisk betingede modsætningsforhold til »det kongerigske«, repræsenteret af Møgeltønder og Ribe, og dermed til begrebet »det danske«.

NOTER

1. Redaktør Aksel Lassen har i Valg mellem dansk og tysk, 1976, s. 171, beregnet den tyske andel af de bosiddende vælgere ud fra en gennemsnitlig stemmeprocent på 92 og kommer derved til det resultat, at kun en stemmeprocent over 46 betyder et egentligt tysk flertal. En sådan beregning viser, at det tyske flertal i Åbenrå og Sønderborg ikke holdes og knap og nap i Tinglev. Herefter er der kun et klart tysk flertal i Tønder-hjørnet.
2. Citeret efter Valg mellem dansk og tysk, s. 204.
3. H. V. Clausen: Før Afgørelsen, s. 34f.
4. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920, 1978-79; Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund, 1970.
5. Ernst Siegfried Hansen: Kurier der Heimat, 1955, s. 37 ff.
6. Se: Sønderjysk Månedsskrift, 1956, s. 155-158, 174.
7. Det er på denne baggrund, at man skal bedømme afvisningen af den provisoriske regering i det meste af Nordslesvig. Sognefogeden i Bjolderup vestersogn klagede i 1848 over sine sogneboere: »Hvor jeg kommer, er Folket lidt vranten. »Er du Provisorisk? Vi har ikke med Tyskerne at bestille. Den provisoriske Regiering kjender vi ikke; den har os ikke noget at befale osv.« (H. V. Gregersen: Fra den nationale Vækkelse i landsognene omkring Åbenrå, Sønderjyske Årbøger, 1951, s. 161-201). Se også: H. V. Gregersen: Af Slogs herreds nationale historie indtil 1864 (Sønderjyske Årbøger, 1953, s. 61-81).
8. Denne iagttagelse bygger på en personlig oplevelse under et besøg på Toldsted ved Hærvejen, hvor den hjemmetyske bonde i sin tid gjorde mig opmærksom på ordene »Schleswig, Holstein etc« på ejendoms papirerne. – Se i øvrigt: »Den nationalpoliti-

- ske udvikling i grænseegnene i historisk belysning», nogle foredragsudtog bragt i Sønderjysk Månedsskrift 1966, s. 381-386.
9. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, II, 1911, s. 3. – Om dette værks tilblivelseshistorie, se: Kampen for Laurids Skaus eftermæle. Et bidrag til den sønderjyske historieskrivnings historie (Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 148-179, spec. s. 166ff.).
  10. Ludwig Andresen: Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nord-schleswig (Deutsche Hefte für Volksforschung, 3.-4. Jahrgang, 1933-34, s. 208-220, 41-58); endvidere sm. i udtog: Der Schleswig-Holsteiner, 1934, s. 233-240; Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, I, 1937, s. 71-94.
  11. Troels Fink: Gottorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordslesvig (Fortid og Nutid, XV, 1943-44, s. 107-119). Som eneste eksempel nævner Ludwig Andresen (efter: C. Petersen: Nicolaus Falck und die Entstehung des schleswig-holsteinischen Gedankens (Jahrbücher der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesellschaft, 1926, s. 16)), at gamle folk i Emmerlev i Niels Falcks barndom, d.v.s. før år 1800, endnu kunne huske begivenhederne i 1762, da Danmark var truet af Ruslands gottorpske zar, Peter III, men det siger jo ret beset intet om et positivt gottorpsk sindelag.
  12. Der kendes mange eksempler herpå, f.eks. Schweiz's befolkning i forhold til tyskere, franskmænd og italienerne og forskellen mellem hollændere og flamlændere.
  13. Den gav sig også udtryk i de mange tilrejsende, der kom sydfra. Nok var der flest tilrejsende nordfra i 1920, i alt 16.638, mod 11.069 sydfra, men i alle købstæder og flækker – alene bortset fra Haderslev – var de tilrejsende sydfra i overtal. Det var fortrinsvis børn, født i tyske embedsmandsfamilier, mens disse som unge tjente deres levebrød i det tyske riges nordligste udkant, der nu som voksne ønskede at stemme for tyskheden. Af den bosiddende befolkning i Sønderborg blev der kun afgivet 2 – to – flere tyske stemmer end danske i 1920! Se. Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976, s. 167-168. De danske tilrejsende var som regel fra landdistrikterne, ofte gårdmandssønner, der ikke ønskede at blive indkaldt til tysk soldatertjeneste og derfor var flyttet nordpå.
  14. Herom f.eks.: H. V. Gregersen: 100 års læreruddannelse ved seminariet i Haderslev, 1884 – 12. maj – 1984 (Festskriftet Haderslev Statsseminarium, 1984).
  15. Claus Eskildsen: Tønder 1243-1943, 1943, s. 155ff.
  16. Jvf. note 11.
  17. Namn och Bygd, 1931, s. 33; Die Heimat, 1934, s. 288f.
  18. Et kendt eksempel er bebyggelserne ved Sliens inderste vig, hvor Hedeby og Slesvig bruges om bosættelsen både syd og nord for Slien og med det resultat, at den tyske navneform Slesvig sejrer.
  19. DD/DRB, 1. rk., V, nr. 45 (hvortil registeret har »Tønder« som opslagsord); jvf. Ludwig Andresen i Zeitschrift d. Ges. f. Schl.-Holst. Geschichte 1936, s. 468; Sønderjyske Stednavne, Tillæg, s. 176.
  20. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, 1939, s. 5-6 (med udgangspunkt i guldhornefundet ved Gallehus); Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 33-36 (Vilhelm Lorenzen).
  21. Møgeltønder, Slotsby og Bondeby, udg. 1985 af Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune, s. 9-10 (Peter Kr. Iversen).
  22. Kendte eksempler er Hamburgs, Bremens, Londons beliggenhed ved deres respektive floder.

23. Sønderjyske Stednavne, III (Tønder Amt), 1 f., 667; I (Tillæg), s. 169.
24. H. V. Gregersen: Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og dets embeds-område, Barved syssels provsti (Sønderjyske Årbøger 1985, s. 15-34, spec. s. 15-16). Adam af Bremen har fejlagtigt »Winland«. Se også: J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 50-76.
25. Jvf. note 19.
26. DD/DRB, 1. rk., VI, nr. 168; 2. rk., I, nr. 257. Jvf. J. Kinch, anf. værk, s. 50-51.
27. Jvf. note 24, spec. s. 19.
28. Jvf. f.eks.: H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltokroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig, 1962, s. 16-29.
29. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, 1926-45.
30. Det senere Tønder herred må være udskilt af Højer herred, jvf. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis 1627, 1939, s. 8, og ikke – som antaget af J. Steenstrup – af Lø herred.
31. Af de herreder, de nævnte byer ligger i, fik kongen også told, og det tolkes som et vidnesbyrd om byernes eksistens.
32. 1240 og 1251 har Abel udstedt breve i Flensborg, hvor Skt. Nikolai-kvarteret på den tid udformedes.
33. Jvf. note 26.
34. Danmarks gamle Købstadlovgivning, 1951, s. 3 ff.; Åbenrå Bys Historie, I, s. 26 ff.
35. Danmarks gamle Købstadlovgivning, 1951, s. 215-232. – Pudsigt nok er denne kopi den ældst kendte tekst af Lübecks stadsret. Alle paragraffer er blevet afskrevet, hvilket indebærer, at Tønders lybske stadsret også indeholder bestemmelser om lokale lybske forhold, f.eks. om sejlads på Trave-floden!
36. »... ob honorem et dilectionem domini Abel, illustris ducis Iucie, et ad instanciam et petitionem fratris Reinardi, ordinis fratrum minorum Dacie ministri, et eciam pro dilectione ciuium de Tundere ...«
37. »Für die Uebertragung des Lübischen Rechts nach Tondern wird wesentlich mitgewirkt haben, dass deutsche Kräfte hier schon führend geworden waren und ihr Wunsch mit dem politischen Willen des Herzogs Abel zusammentraf« (Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 10).
38. »Nur Tondern war 1243 mit dem Lübischen Recht begabt worden; die Bildung dieser deutschen Rechtsinsel in Schleswig geht zweifellos auf einen frühen hansischen Vorstoss über die Eider zurück (Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, 6. oplag ved Wilhelm Klüver, 1966, s. 101).
39. »Als einzige Stadt des Herzogtums wurde Tondern bald nach seiner Neubegründung 1243 von Herzog Abel mit dem Lübischen Stadtrecht begabt, eine Tatsache, welche vermutlich auf deutsche Einflüsse bei der Stadtgründung hinweisen dürfte« (Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, 1953, s. 154).
40. »Die Erteilung des Lübecker Stadtrechts an die Stadt Tondern nach der Ortserweiterung lässt ebenfalls eine Zusammenarbeit Herzog Abels mit der Genossenschaft einer deutschen »Nikolaikaufmannsgruppe« für möglich erscheinen« (Erich Hoffmann: Beiträge zur Geschichte der Stadt Schleswig, Zeitschrift d. Ges. f. Schlesw.-Holsteinische Geschichte, 1980, bd. 105, s. 72).
41. Det er således en historieskrivning med usminket tendens, der kommer til orde i følgende sætning i Ludwig Andresens Geschichte der Stadt Tondern, s. 9: »Zu der

- gleichen Zeit ... mag Herzog Abel den Zuzug nach Tondern aus dem Umlande *wie von Süden* gefördert haben, nicht nur um die junge Siedlung gegen Konkurrenz durch das ältere, bischöflich-dänische Møgeltondern zu kräftigen, sondern auch *um das hier schon vorhandene niederdeutsche Element* zu stärken«. De her kursiverede ord viser, hvorledes den ellers særdeles habile Ludwig Andresen uden vaklen fremsætter postulater af nationalpolitisk art! Hvorfra kender han »et allerede forhåndenværende nedertysk element?« At han opfatter Møgeltonder som ældre i forhold til Tønder, er en helt anden sag og en fuldt legitim opfattelse. Jeg mener i den herværende fremstilling at have givet en geografisk begrundelse for, at Tønder som følge af sin beliggenhed længst inde i landet må være ældst, men den slags kan naturligvis diskuteres. Det kursiverede er derimod en politisk forhåndsopfattelse, som der ikke er belæg for.
42. H. V. Gregersen: Om baggrunden for Sydslesvigs fortyskning og for hjemmetyskheden i Nordslesvig (Sønderjysk Månedsskrift, 1985, s. 175-182); sm.: Var Skt. Nikolai i Aabenraa en tysk købmandskirke? (Sønderjysk Månedsskrift, 1986, s. 112-121).
  43. Jvf. note 26.
  44. Jvf. note 27.
  45. DD/DRB, 3. rk. I, nr. 11, 36, 39, 40.
  46. DD/DRB, 3. rk., II, nr. 17.
  47. Nævnt 1326, jvf. DD/DRB, 3. rk., IV, nr. 126.
  48. DD/DRB, 3. rk., V, nr. 163 (med mæglingforslaget fra efteråret 1358, hvori holsterne hævdede, at erobringen af Tønder ikke var en sag mellem dem og kongen, eftersom Tønder by og slot hørte hertugen til). Jvf. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 20.
  49. DD/DRB, 2. rk., XII, nr. 96.
  50. DD/DRB, 3. rk., VI, nr. 2.
  51. DD/DRB, 3. rk., V, nr. 325.
  52. Herom f.eks.: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 110-112.
  53. Schl.-Holst. Regesten u. Urkunden, VI, nr. 663.
  54. E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, IV, 1745, s. 3224, hvor det bl.a. hedder: »... dat Wy umme Truwe und Wolldaht, da dessülven unse Bulüde und Inwahner tho Lütcken Tundern by unsen Vorfahren und unsen Landen und Lüden in Vortyden gedahn hebben«. Jvf. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 24.
  55. Se: Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts, III, 1867, s. 51-55 (nr. 36); smlgn. Danske Magazin, 5. rk., IV, s. 362-363.
  56. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 220-240, spec. om Tønder: s. 230-231.
  57. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, D 40 III; Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 5763; Claus Rolfs: Geschichte des Fleckens Høyer, 1926, s. 521-522.
  58. Th. O. Achelis: Beiträge zur Reformationsgeschichte (Genealogie, VI, 1962, s. 98. – Achelis korrigerer heri al hidtidig viden om Deckers fortid.
  59. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, D 40 III; jvf. Plattysk i Sønderjylland, s. 288.
  60. Se: Plattysk i Sønderjylland, s. 288-291.
  61. Plattysk i Sønderjylland, s. 306-307.
  62. Kgl. Bibl., Thott 1928 b, 4°; Sønderjyske Årbøger, 1963, s. 161-233.
  63. Plattysk i Sønderjylland, s. 347 ff.
  64. Plattysk i Sønderjylland, s. 308 ff.

65. Frode Gribvad: Hvad fortæller retsprotokollerne om retssproget i Nordslesvig (Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren, rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, 1956, s. 122-128).
66. Se f.eks. H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 352-364.
67. Se note 10.
68. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig, 1962.
69. Peter Kr. Iversen: Møgeltønder len (Sønderjyske Årbøger, 1943, s. 50-110); sm.: Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne (Sønderjyske Årbøger, 1942, s. 58-109); sm.: Træk af Møgeltønders historie (Møgeltønder. Slotsby og bondeby, udg. Fredningsstyrelsen og Tønder kommune, 1985, s. 9-39).
70. H. V. Gregersen: Messe og Marked, 2. udg. 1974, s. 63-68.
71. Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, 1982, s. 75-78.
72. Jvf. note 15.

Sct. Hjælper i Kliplev kirke

Af J. K. Hansen

I 1400-tallet fandtes en meget kendt og undergørende helgenfigur i nordkapellet i Kliplev kirke. Det var en korsfæstet skikkelse, Sct. Hjælper, hvortil der blev valfartet langvejs fra. Romerkirken har aldrig rigtig godtaget denne sælsomme helgen, og danske forskere har været tilbøjelige til at underkende hjælperkulturens betydning og omfang.¹

Skikkelsen var i sin tid så kendt og agtet, at da dronning Margrethe i 1411 bestemte om de valfarter, der skulle udføres efter hendes død, blev der givet udtrykkelige adressehenvisninger undtaget for »thet hælge kors sanctæ hjælp«. Her behøvedes det ikke, samtiden var ikke i tvivl om, at det var korset i Kliplev. Folkelig overlevering vil i øvrigt vide, at dronning Margrethe blev smittet med pesten under bøn ved krucifikset den 14. september 1412. Sygdommen kom til udbrud under hendes ophold i Flensborg, og hun flygtede ud til Okseøerne, hvis hvidtjørnebevoksning formodedes at have en gunstig effekt på sygdommen. Som bekendt døde dronningen derude i oktober samme år.

Også kong Hans skal have bøjet knæ ved korset i Kliplev.² Flere generationer af Ahlefeldterne på Søgård, der havde patronatsretten til kirken, har bedt til og værnet om denne helgen. Når de fik nedlagt nabokirken Bjerndrup og det nærliggende valfartskapel i Årup, samt forsøgte at få nedlagt nabokirkerne i Kværns og Ensted, kan det vel være en aktion til støtte for Sct. Hjælper. På sin gravsten i Kliplev kirke anråber den i 1559 døde Gregers v. Ahlefeldt Hjælperen om bistand på sin sidste færd.³ Helgenen skaffede så rige midler til kirken, at var reformationen ikke kommet, havde kirken i dag stået med domkirkeproportioner. Nu stoppede ombygningen med koret.

I den nyeste tid er der offentliggjort en studie, hvoraf det fremgår, at Sct. Hjælper har været kendt over hele Danmark i middelalderen.⁴ Kulten er kommet hertil sydfra, og Hjælperen var kendt og tilbedt under forskellige navne over hele Europa. Her skal kun gengives de mest kendte navne:

Sct. Hjælper-Sunte Hulper-St. Hülfer-S.Helpericus-Helferin = den, der hjælper i nødens stund.

Kümmerniss-Kummerniss = den, der fjerner alle sorger og bekymringer (Kummer).

Ontkommer = den, der letter alle betrængte hjerter (undkommer sorgen).

Wilgefortis. Navneoprindelsen uklar. Muligvis afledt af Virgunda, et afsnit af Erzgebirge. Også under dette navn hjælper helgenen, som ovenfor.

Det billedmateriale, som reformationen har levnet ude i Europa, er så broget, at det er svært at få en forestilling om, hvorledes Sct. Hjælper i Kliplev egentlig så ud.

Krønikeforfatteren Anton Heimreich beretter i 1683: »Ligeledes har Sct. Hullfer i Lundtoft Herred på begge korsdage (3.5 og 14.9) været genstand for store valfarter. Helgenens billede stod i et kapel på nord-siden (af kirken). Billedet hang på et kors og var forsynet med en guldkrone, samt guldsko og -handsker. Det kunne ses gennem et gittervindue, hvor der var anbragt en kollektblok til indsamling af offergaver.«⁵ Heimreich må dog have sin viden på anden hånd, for allerede i 1628 kunne den flensborgske rådmand Jonas Højer fortælle, at der af Sct. Hjælper kun var en træklods tilbage uden arme og ben. Så sent som i 1808 lå resterne endnu på kirkeloftet; men nu er de sporløst forsvundet.

Fig. 1-2. Afstøbning af pilgrimsmærke med Sct. Hjælper i Kværns kirke. Originalen må henregnes til 1300-tallet. På billedet til højre er det forsøgt at optegne figurens træk. (Foto: J.K.Hansen)

Fig. 3. Kalkmaleri af Kümmer-niss fra Nikolajkirken i Rostock. Ligheden med Kværs-hjælperen (fig. 1-2) er slående.

I Kværs kirkes klokketårn hænger en klokke med indskriftsbåndet: »I året 1472 efter Kristi byrd støbte Bertolt Meier ved Guds hjælp denne urklokke (seier) til Kliplev«. I skriftbåndet er indføjet en afstøbning af et pilgrimstegn forestillende Sct. Hjælper. Et pilgrimsmærke er et lille blymærke, som den andagtssøgende kunne købe til at sy i hue eller kappe. Der er grund til at tro, at dette tegn giver et korrekt billede af Hjælperen i Kliplev, idet broncestøberen må have kendt denne skikkelse.

Desværre er den kun 6 cm høje afstøbning ret grov, hvortil kommer, at den er medtaget af 500 års skiftende klima. Afstøbningen ses som fig. 1. De ret uklare træk er søgt fremhævet i fig. 2. Det lille ansigt og den spinkle skikkelse kunne tyde på, at helgenen har været fremstillet som en jomfru svarende til afbildningen i Nikolajkirken i Rostock (fig. 3). Der findes yderligere argumenter for denne fremstilling, men herom senere.

Fig. 4-5. »Volto Santo« – »Det hellige Åsyn« fra Lucca med de udpræget palæstinensiske træk. Af helfiguren fremgår, at overfladen på højre fod er gennemslidt af de mange tilbedere, der har kysset foden, før denne blev forsynet med sølvsko.

I den førnævnte Nikolajkirke står der under billedet: »Således står det hellige kors i Wallande (Vælskland-Italien), og der er stor tilstrømning af folk. Store undere sker for dem, der tilbeder det«. På grund af bipersonernes påklædning kan billedet ret sikkert dateres til 1430-50.⁶

Andre billeder angiver direkte det hellige kors i Lucca (Italien) som kilde, så her må udspringet til legenden søges. Det er det kors, som abbed Nikolaus ca. 1150 omtaler: »Fra Luna til Lucca er der en dagsrejse; her er en bispestol ved Marie-kirken (skal være Martinskirken); der er et krucifix, som Nikodemus lod gøre efter GUD selv, det har talt to gange, den ene gang gav det sin sko til en fattig mand, den anden gang vidnede det for en bagvasket mand«. ⁷ I domkirken i Lucca står fortsat det hellige kors, der siden middelalderen har været kendt som »Volto Santo« – Det hellige Åsyn (fig. 4 og 5).

Som det fremgår af billederne, er der tale om en kjortelklædt korsfæstet kristusfigur. Hvor gammelt det er, strides de lærde om, men ifølge legenden (Passionale, Basel 1492) er korset kommet over havet til Luni strand uden for Lucca. Efter præsteligt råd blev korset anbragt på en oksekærre, og det blev overladt til okserne, hvor transporten skulle gå

Fig. 6. Korsets ankomst til Lucca. Frescomaleri i S.Frediano kirken. Malet af Aspertino (1508-09).

hen. Således kom korset til Lucca. Et maleri fra 1508 (fig. 6) skildrer begivenheden. Passionalen vil vide, at korset er af jødisk oprindelse og skal stamme fra Corduba (på Sicilien?). Ankomst til Lucca angives til år 782.⁶

Et flertal blandt forskerne er dog enige om, at korset må dateres til midten af det 11. århundrede. Med denne datering savnes der dog en

Fig. 7. Fresko fra Santa Maria Antiqua kirken i Rom, der viser traditionen for at afbilde den korsfæstede Kristus iført lang kjortel. Fra ca. år 750.

forklaring på, at korsets ry kunne være så grundfæstet, at kong Wilhelm II i England (1056-1100) kunne aflægge ed ved korset i Lucca. G. Schnürer mener da også, at legendens årstal kan være korrekt. Afklaring fås først med tidsbestemmelse af Majestas-krucifiksene.⁸

Fremstillingen af Kristus på korset iklædt kjortel svarer til tidens afbildninger, jf. fig. 7, der viser en freske fra Santa Maria Antiqua ca. 750. Også oplysningen om, at korset stammer fra Corduba (omend i Spanien) kan meget vel være rigtig, idet vi kender en del gamle kjortelklædte krucifikser fra Catalonien (Majestas). Et eksempel er vist som fig. 8. Ved ankomsten til Lucca blev krucifikset anbragt i San Fredianokirken, der var opført i 685 (Basilica Longobardorum).⁸ Kristusfiguren er 2,5 m høj og er iklædt en kjortel med vide ærmer. Kjortelen var oprindeligt malet rød, men fremtræder nu nærmest sort-brun. Om livet er den sammenholdt af en gylden snor. Det overordentlig udtryksfulde ansigt er udpræget palæstinensisk. Legendens vil vide, at det er skåret af Nikodemus, og Jesus har stået model. Hænderne er naglet til korset med ikke særligt fremtrædende nagler, hvilket i forbindelse med de

Fig. 8. En af de gamle Majestasfigurer fra Catalonien. Trods den primitive udførelse ses slægtskabet til Volto Santo (fig. 4-5) tydeligt.

dybt modellerede linier i hånden, kan have ført til den opfattelse, at skikkelsen var bundet til korset. Mange afbildninger af Hjælperen viser denne bundet til korsarmene. Fødderne hænger frit og parallelle. Det oprindelige egekors er fornyet i nød og måler 4,34 x 2,65 m. Bag korset findes en 9 cm bred bue, der ender i søvliljer. Buen er smykket med englehoveder og rosetter i farvet glas.

Den er et udsmykningselement, der er kopieret over på mange Sct. Hjælperbilleder. Betydningen er ukendt; men jeg tolker den som en mandorla, svarende til den øverste halvdel af 8-tals mandorlaen, således som den kendes fra bl.a. Beatusapokalypsen (fig. 9). Hermed er vi igen tilbage både i tid (776) og sted (Gerona) ved de gamle majestaskors, hvis aner igen må søges i det gamle orient.²¹ Muligvis er det den samme mandorla, vi ser i Lisbjergalterets overbygning og i de gamle irske ringkors.

I det 12. århundrede blev San Frediano basilikaen renoveret og krucifikset overført til den nyopførte domkirke San Martino. Her er det anbragt i et 8-kantet kapel (fig. 10), hvorfra det hver år under en

Fig. 9. *Majestas fra Beatusapokalypsen (år 776).*

lysfest den 14. og 15. september i procession bliver båret gennem Luccas gader. Efter overførslen til domkirken har ingen turdet ændre på Volto Santo,¹³ men forinden har den gennemgået en sælsom forvandling. På skikkelsens hoved er anbragt en sølvkrone, hvori der er indfældet et portræt af Gud. Om halsen hænger en krave med engle og liljer. Fra begge håndled hænger brede, broderede strimler. Brystet er dækket af et gammelt brudesmykke, således som det kendes fra Bayern i ældre tid.¹⁰ Fra midjen og ned er figuren iklædt en rigtig kvindenederdel af fløj, broderet med blomster. Nederdelen ender i en frynsekant, der delvis dækker fødderne, der er blevet iklædt sølvsko (fig. 11).

Under højre sko står en kalk, der er åben i bunden, og hvorfra der leder et rør ned til en kiste til modtagelse af offergaver. Kalken er det eneste udstyr, der genkendes. Den går igen i mange krucifikser og kan herhjemme ses både ved Tirstrup- og Ørting korsene. Dens symbolske funktion er at opsamle den korsfæstedes hellige blod.¹¹

I dette kostume har datiden opfattet skikkelsen som en kvinde, idet nederdelen blev anvendt til at lægge over kvinder i barselsnød.⁹ Hvad der har fremkaldt kønsskiftet i San Frediano basilikaen, ved vi intet om. Kirken er opkaldt efter en irsk munk Frigidian, der kom fra Ulster. Han blev Luccas første biskop og døde i 588. I den smule, vi ved om hans liv, ligger der ingen forklaring.

Allerede fra midten af det 12. århundrede var »det hellige kors-Volto Santo« så kendt ude i Europa, at engelske konger aflagde ed »per Sanctum Vultum de Lucca«, og franske konger svor ved »Saint Vaude-

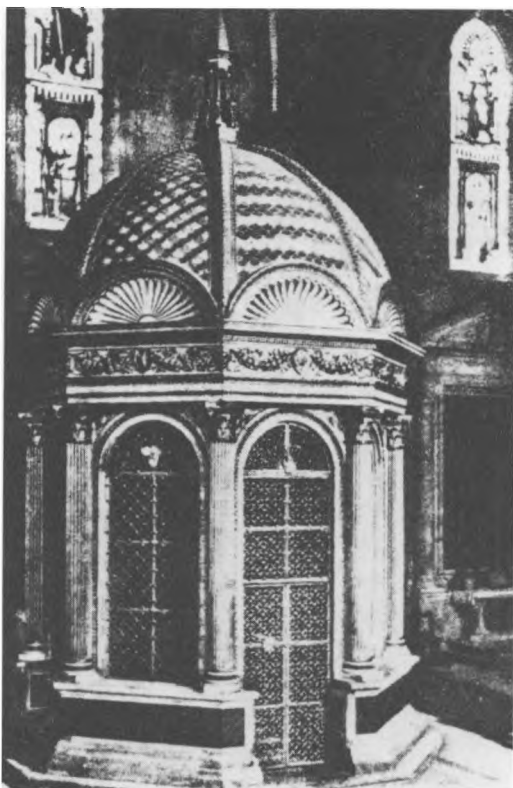

Fig. 10. Volto Santo-kapellet i San Martino domkirken i Lucca.

luc« (Sankt Volto de Lucca). Også kong Erik Ejegod har knælet ved det.¹² Efter Raimbert de Paris' digt fra samme periode kom Karl den Store til Lucca og ofrede der en frakke med glinsende guld og 30 mark fint guld og sølv til Volto Santo for, at Gud skulle sende Holger Danske, som han forfulgte, stor skam.

Gennem tiderne har 11 paver kysset dette mærkelige krucifiks. Midt i 1300-tallet var denne mands/kvindeskikkelse så kendt, at mange af de elskede sagn og beretninger, som var i omløb, blev tilpasset dette billede og af troubadourerne bragt omkring blandt adelen. Kümmer-niss-Hjælperkulten har sit udspring i Tyrol og Lombardiet og har herfra bredt sig over det meste af Europa.

Legenden findes i et utal af varianter, der alle kan føres tilbage til 3 grundformer – egentlig 2 varianter af samme fortælling, samt en helt afvigende form.

Fig. 11. Volto Santo-figuren fra San Martino domkirken i Lucca. Figuren er iklædt nederdel, krone og smykker. Over håndleddene ses broderede stykker, og fødderne er iført sølvsko. Bag figuren en bred bue, der ender i søvliljer.

Legenden lyder: »Der boede en konge i Portugal, der ville bortgifte sin underskønne datter til en siciliansk prins. Prinsessen var kristen og havde lovet sit liv til Kristus, der til gengæld ville give hende en plads i paradiset. Prinsessen nægter derfor at tage den hedenske sicilianske prins til ægtemage, og faderen straffer hende ved at lade hende indespærre i borgens fangekælder.

Variant 1: Om natten får hun besøg af Kristus, der trøster og døber hende. Hun beder så mindelig om at blive forskånet for den skæbne, hendes far har tiltænkt hende. Hun sover ind, og da hun vågner, har hun skæg som en bonde (quasi fuisset vir rusticalis).

Variant 2: Om natten får hun besøg af jomfru Maria med det lille Jesusbarn på armen. Jomfru Maria er ledsaget af 6 helgener. De hører på hendes klager og overrækker hende en forlovelsesring. Blødgjort af hendes bønner forvandler de hende til en mand, der er en tro kopi af Kristus.¹⁰

Da faderen opdager, hvad der er sket, bliver han så fortørnet, at han lader datteren korsfæste for hendes opsætsighed. En fattig spillemand kommer forbi og bliver grebet af medlidenhed. For at lindre den

Fig. 12. Eltersdorftavlen. Kümmernissillustration fra 1503.

korsfæstedes pinsler, spiller han en melodi, og hun tilkaster ham til tak en af sine gyldne sko. Man tror, at spillemanden har røvet skoen og vil henrette ham derfor. På henrettelsespladsen anråber han Gud, og bøddelens arme bliver helt stive og får først deres bevægelighed, da dommeren ændrer dommen. Da lyder fra himlen Kristi stemme: »Store undere skal ske for de, der beder til dette kors«. Kristus tager derpå prinsessen op i himlen i hendes oprindelige skikkelse. Hele befolkningen takker Gud for det undergørende budskab, og hos alle var det slut på nød og elendighed.«

På en tavle fra Eltersdorf, der er malet i 1503, er hele variant 2 gengivet. Tavlen er vist som fig. 12.

Den tredje version af legenden, således som den særligt kendes fra det sydlige Tyrol, lyder: »En portugisisk konge lovede sin døende

dronning, at han kun ville ægte en pige, der var lige så smuk som dronningen, og som kunne passe dronningens sko. Kun én pige opfyldte kriterierne, og det var deres fælles datter. Hun vil ikke giftes med faderen, der lader hende kaste i tårnets fangehul. Prinsessen har en tilbeder, og det er spillemanden, der er begavet med en guddommelig kraft. Han skaffer sig adgang til fangehullet og hjælper prinsessen til flugt i en pels »af mange dyr«. Hun bliver fanget og bundet til et træ. Spillemanden dukker op, og prinsessen tilkaster ham en gylden sko. Spillemanden spiller så alle båndene brister og tager derpå prinsessen til ægte«.

Sidste version synes at danne ophav til de to første, og man aner duften af ældgamle frugtbarhedsriter. Alle ingredienserne er til stede – de mange dyr, frugtbargørelse af træer og andre vækster, båndene, der brister, og den tilkastede sko, der jo er en kun slet skjult opfordring til elskov.

Man har da også søgt legendens kilder over longobarderne ind i den nordiske mytologi. Tyske forskere har peget på Tor, der også kunne optræde i kvindeklæder eller sagnet om Odin, der forklædt som kvinde, besvangrer den bundne kongedatter Rind. Legendens kilder skal dog nok søges endnu længere tilbage i orientens gudeverden.

Det har dog ikke bekymret middelalderens adel, der har nikket genkendende til alle legendens enkeltelementer. Det var kært stof, der hyppigt indgik i deres fortællinger og sange.

Således beretter Gregor af Tours (540-94) om bryllupsfester, hvor bruden bliver meget deprimeret og græder, efter at parret er lagt på samme leje. Hun betror sin ægtemand, at hun har lovet Jesus sit jomfrulegeme urørt og upletet af nogen mand. Manden forstår hende, og de deler lejet og ægteskabet i kyskhed.

Tvekønnethed optog middelalderen meget, og tempelridderne aflagde ed til Baphomet eller Baffemet, der var en nøgen jomfru med fuldskæg. Til yderligere understregning af biseksualiteten havde hun en slange om livet.¹⁵

Hos Diakonus (725-95) berettes om longobarderne, der var ved at halshugge en hellig mand. Da denne anrøbe Gud, skete det for bøddeflen, at »straks blev hans højre hånd stiv under selve stødet, og han kunne ikke trække den tilbage til sig og måtte slippe sværdet, der faldt til jorden«.¹⁶

Fra sagnkredsen om Theodorik den Store (»Didrek«) (454-526) findes fortællingen om kong Rother, der indeholdt mange af legendens elementer. Rother kommer forklædt som Didrek til kong Konstantins

Fig. 13. Tysk ex voto-tavle fra 1886 med Sct. Hjælper, en gave, skænket til en kirke i taknemlighed for helgenens hjælp (ex voto = ifølge løfte).

hof og spiller både på harpe og horn med uventede resultater. Han modtager såvel en sølv- som en guldsko af prinsessen. Begge er venstresko, og Didrek skal finde deres mager. Ved list løses opgaven, og han får adgang til den underskønne prinsesse. Han fanges og skal hænges, men befries af sine mænd, der hører hans hornsignal. Også fangehullet optræder, omend som opholdssted for Didreks gesandter. Efter flere kvaler får Rother sin prinsesse og deres barn, Pipin, bliver fader til Karl den Store, som ofrede sin kappe til »Volto Santo« i Lucca.

Også en beretning om kong Oswald af Northcumberland (605-42), der var særlig levende i Tyrol og Norditalien, indeholder elementer, der genfindes i legenden om Hjælperen.

I det 15. århundrede blev der oprettet selskaber i Hjælperens navn, og der blev opført passionsspil til dennes ære. I Danmark kendes fra Svendborg et Sct. Hjælperes Gilde og fra Flensborg og København »sancti Hjælperes Altare«. Over hele Nordtyskland var sangen om »Spil-

Fig. 14. Et udvalg af Sct. Hjælper (Kümmerniss) billeder, der viser bredden i fremstillingen. Afbildingerne stammer fra Graz, Breslau, Neisse, Brügge, Oberwintherthur og Hüfingen.

lemanden fra G'münd« kendt, og i kirkerne blev sunget salmen: »O heilige Kümmerniss vor Dir fall' ich auf meine Füß«. Så sent som i 1696 skrev Augustiner barfodsmunken Bernadus et epos om »En velduftende Rose fra Portugal«. ¹⁰

Trods legendens uomtvistelige popularitet har kirken aldrig villet kanonisere Sct. Hjælper og er veget udenom at tage stilling til denne helgen. I Martyrologium Romanum er dog indført under den 20. juli: »I Portugal har den hellige jomfru og martyr Wilgefotis – for sin rene kristne tro og smukke kyskhed på korset fortjent vundet sin triumf«.

Første beretning om kulten stammer fra midten af 1300-tallet. Den når sit højdepunkt 200 år senere for så at klinge ud midt i det 18. århundrede. Enkelte steder har den dog levet videre, jfr. Ex-Voto tavlen fra 1886 (fig. 13). Det sidste vidnesbyrd om kulten har vi fra sognekirken i Lienz, hvor der hænger en tavle med indskriptionen: »St. Kümmerniss hat geholfen 1931«.

Da reformationens billedstormere ryddede ud i kirkerne, overlevede mange Kümmerniss billeder, der blev opfattet som billeder af jomfru Maria. Uden større postyr blev helgenens kapeller til andagtsteder for jomfru Maria.

Når derfor kirkehistorikeren Carsten Petersen beretter om de mange Mariabilleder, der fandtes i Kliplev kirke frem til 1775, er det nærliggende at tro, at der blandt dem har været flere Sct. Hjælper billeder. ¹⁷

Fig. 15. Hjælperfigur fra Bürglen (1673).

Dette kan igen bestyrke formodningen om, at nordkappellets helgen har haft en jomfrus skikkelse. Med udgangspunkt i legendens varianter kan helgenen udformes som en korsfæstet prinsesse med eller uden skæg, men også som en kjortelklædt mandsfigur, Kristus lig.

Der findes mange varianter, der nu er havnet på tyske museer. Et udvalg er vist som fig. 14. Fra Danmark er, når der ses bort fra Nustrup-krucifikset, kun kendt nogle grove pilgrimsmærker, hvoraf Kværsmærket er det absolut bedste.

Hvor vi træffer den mandlige, kofteklædte skikkelse med hænderne naglet til eller bundet til korset og med parallelle, ubundne fødder, står vi med stor sikkerhed over for en hjælperafbildning. Til illustration heraf er valgt fig. 15. Direkte på den lodrette korsarm står »Liberata«. Det er et af hjælperens mindre kendte navne, og det siger entydigt, at der ikke er tale om en Kristusfigur. Krucifikset er fra 1673 og føddernes naglegab er en senere tids forbedring. Sct. Hjælper er i denne udformning blevet skånet ved reformationen, idet skikkelsen er blevet opfattet som et Kristuskrucifiks.

Fig. 16. Krucifikset fra Nustrup kirke,
Haderslev amt.

Således kan vi da også den dag i dag møde Sct. Hjælper i Nustrup kirke. Det drejer sig om et sengotisk krucifiks, hvor den korsfæstede er en kjortelklædt mand med fuldskæg. På hovedet bærer han en krone, og de parallelle fødder hviler på en konsol. Naglerne er faldet ud, men både hænder og fødder viser udboringer til naglerne. For føddernes vedkommende kan borehullerne muligvis være udført efter reformationen.

Nustrup krucifikset er vist som fig. 16. Som det fremgår af billedet, er der tale om et evangelistkors, dog uden spor af evangelisterne eller deres symboler i de hertil beregnede felter. Der findes ingen forbindelse fra Sct. Hjælper til evangelisterne, hvorfor evangelistkorset har ført til usikkerhed m.h.t. figurens identitet. Jeg vil dog tro, at korsarmenes kvadrater er et rent dekorativt element, jf. fig. 15.

Når Nustrup-krucifikset i tidligere indberetninger er blevet opfattet, som Frelseren på korset («Salvator mundi») kan dette ikke bruges som argument til afgørelse af identiteten. Hjælperkultens højborg i middelalderen var Hülfensberg ved Heiligenstadt. Her var enhver tvivl

om hvem, der blev bedt til, udelukket. Alligevel blev kultstedet af jesuitterne beskrevet som »Mons sancti Salvatoris«. Alle indvendinger tilgodeset bliver der næppe nogen reel tvivl tilbage, om at det er Sct. Hjælper, vi står over for her i Nustrup. Der findes ingen beretninger om valfarter til eller kultdannelse omkring dette krucifiks.¹⁸ Når datidens almue ikke i figuren har genkendt den undergørende helgen fra Klipleve, bestyrker også det opfattelsen af, at sidste har været afbildet som en jomfru.

Gennemgangen viser, at det ikke er muligt at finde en reel baggrund for denne mærkelige helgenskikkelse. Legenden er opstået på baggrund af førkristelige frugtbarhedsriter og udformet af fromme munke ud fra det 13. århundredes forestillingsverden. Uanset dette har helgenen for nogle af middelalderens mennesker været en realitet, der har været med til at præge dem fra fødsel til død.

I en tid, hvor Gud blev så fjern, at bønner måtte gå gennem jomfru Maria, og fattigfolk ydmygt måtte henvende sig til Sct. Anna, kom denne helgenskikkelse, som man kunne henvende sig direkte til. Kvinder i barselsnød har bønfoldet Sct. Hjælper, og mennesker på dødslejet har sat deres fortrøstning til, at han ville ledsage dem og stå dem bi på den anden side. I alle livets forhold har Sct. Hjælper ydet bistand – fra hjælp til afgrøder og studehandler – til støtte i sygdom og fortvivelse.

Helgenen er en del af vor kulturarv, og uanset dens mærkelige baggrund må den have krav på vor interesse, særligt i denne landsdel, hvor den synes at have haft så stor betydning.

LITTERATURHENVISNINGER

Numrene refererer til henvisningsnumrene i teksten.

1. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelsen i Danmark. 1909.
2. H. V. Gregersen: Messe og Marked. Haderslev 1974.
3. L. Bobé: Ahlefeldternes Historie. 1898-1912.
4. N-K. Liebgott: Afstøbninger af pilgrimstegn på danske middelalderlige kirkeklokker (Årbøger for nordisk oldk. og hist. 1971).
5. Heimreich: Schleswigsche Kirchen Historie. 1683. (Schleswig).
6. Die Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin (Schwerin 1896 – bd. 1).
7. Kr. Kaalund: En islandsk vejviser for pilgrimme fra det 12. århundrede (Årbøger for nord. oldk. og hist. 1913).

8. G. Schnürer og J. Ritz: St. Kummerniss – Volto Santo. (Forschung zur Volkskunde Heft 13-15, Düsseldorf 1934.)
9. K. Rehorn: Der heilige Kumernus oder die heil. Wilgefotis. Ein Beitrag zur Geschichte und Deutung eines alten Cultus. (Germania 1887).
10. K. v. Spies: Marksteine der Volkskunst II. Berlin 1942.
11. P. Nørlund: Gyldne altre. 1926.
12. Danmarks kirker v. E. Molkte, E. Møller og V. Michelsen. 1933. (Åbenrå og Haderslev Amter).
13. Mr. L. A. I. W. Baron Sloet: De heilige Outkommer of Wilgefotis. Een geschiedkundig onderzoek. Gravenhagen 1884.
14. O. Wimmer: Lexikon der Namen und Heiligen. Wien 1982.
15. P. Lauring: Danmarks Håb og Horn. 1954.
16. Paulus Diaconus: Longobardernes Historie. 1897 (dansk oversættelse).
17. C. Petersen: Kirker i Åbenrå Provsti (Sønderjyske Årbøger 1941).
18. S. Steffensen: Nustrup Sogn. Nustrup 1971.
19. M. Mackeprang: Afvigende Krucifixformer (Årbøger for nord. oldk. og hist. 1907).
20. J. F. C. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. 1906.
21. H. B. Meyer: Zur Symbolik frühmittelalterliche Majestasbilder. (Das Münster 1961).

Ordforklaringer

Korsdagene

I den katolske kirke fejres korsmesse til erindring om fundet af Kristi »sande« kors 3/5 616 og korsets genanbringelse på Golgatha 14/9 629. Dagene benævnes: Genfindelsesdagen og Ophøjelsesdagen.

Passionale

Passionale er en legendesamling ordnet efter kalenderen.

Mandorla

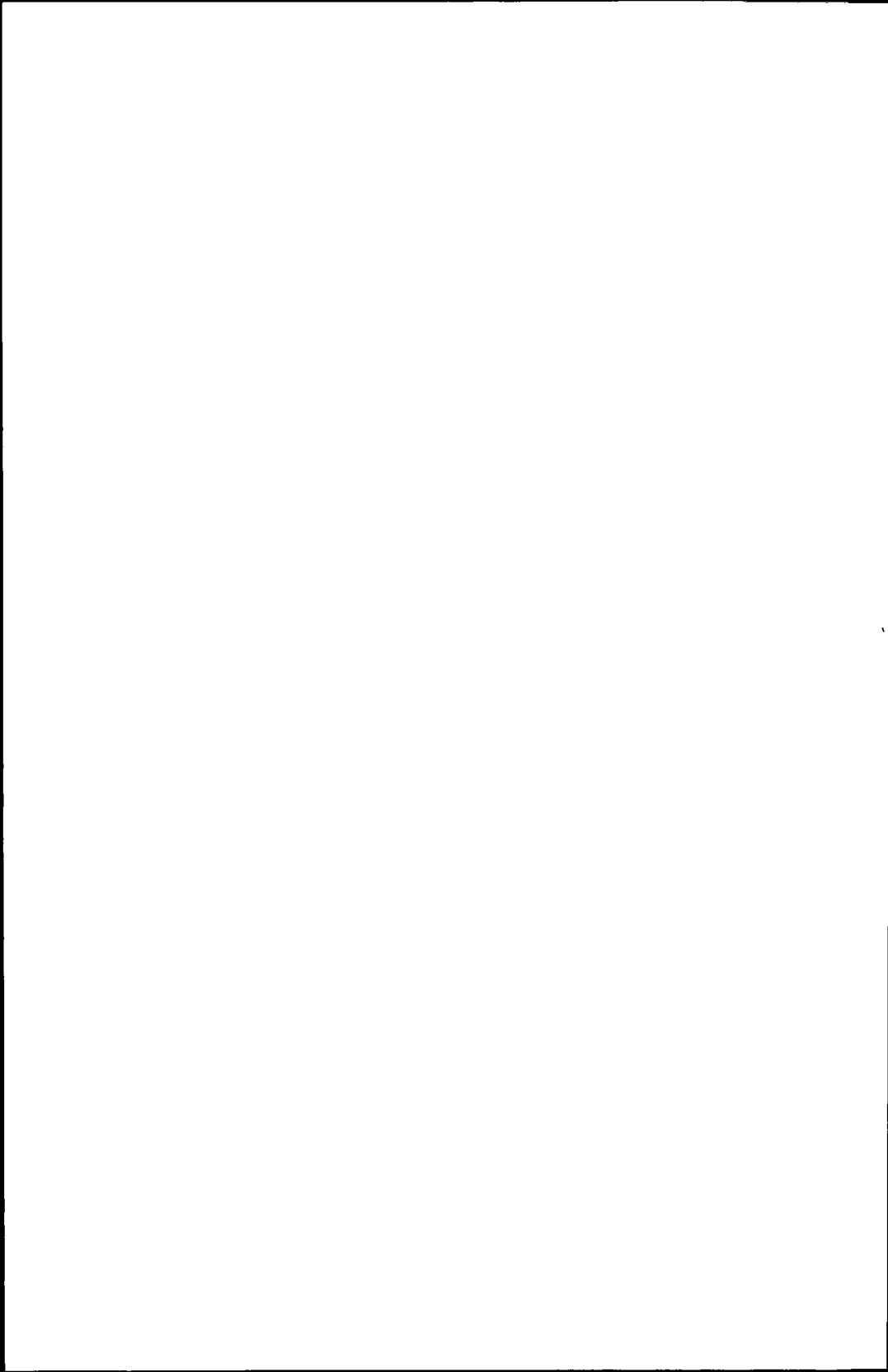
Mandorla kaldes den aflange mere eller mindre mandelformede strålekrans, der på middelalderbilleder omgiver Kristus, Maria eller betydningsfulde helgener.

Martyrologium

Martyrologium er et officielt register over kristne martyrer.

M. Romanum er en i 1584 fremstillet oversigt baseret på M. Usuardus fra 875. På fremstillingstidspunktet for M:R. har Hjælperkulten været så betydningsfuld, at den ikke kunne forbigås.

Sælhundefangst med Rømø-skibe

Af Bert Kelm

Rømøs »guldalder«, 1700-tallet, var præget af hval- og sælfangsten, der bragte betydelig velstand til øen i denne periode. Hundredevis af søfolk fra Rømø sejlede til Grønland, både fra Hamborg, Amsterdam, Flensborg og andre steder, hvor skibe udrustedes til hval- og sælfangst. På grund af deres dygtighed var de meget efterspurgte blandt redere, adskillige fik officersrang, og mange blev kommandører.

Hvad der findes trykt

Der er efterhånden megen litteratur om disse forhold; men det vides ikke med sikkerhed om Rømø deltog med dér hjemmehørende skibe. I Staatsbürgerliches Magazin fra 1834 berettes, at man »drev Grønlandsfart, til dels for egen regning og med egne skibe, som der i sin tid skal have været 16 af på øen«. ¹ Dette er næppe rigtigt. Ingen historisk kilde omtaler så stor en flåde, og til de større hvalfangstskibe fandtes der heller ingen havn til overvintring i området. Men det er dog tænkeligt, at nogle kommandører havde anparter i de skibe, de sejlede med fra ovennævnte store havne.

Carl Pontoppidan skriver i Hval- og Robbfangsten i 1785, »Robbe- eller Sælhundefangsten fra Dannemark er begyndt omtrent for 100 Aar siden, da nogle fra Eilandet Romøe i Riber Stift, i Samqvem med andre fra Helgeland, begyndte at fare paa Robbenslageriet under Jan Mayn med smaae skibe, deels eenmastede Galioter, deels Kreyerter, deels Hukkertbygninger, hvorfra og i mange Aar udgik aarlig 10 til 11 Skibe med stor Fordel paa denne Fangst«. ²

Og »Paa Eilandet Romøe har og været et Tranbrænderie, der for faae Aar siden er nedlagt, da aarlig 3 á 4 Skibe gik derfra paa Robbfangst; Aarsagen er, muligt, at Havnen er bleven alt for flak«. ³ C. Norman holder sig til disse oplysninger i 1867, ⁴ og også nyere forfattere Wanda Oesau, ⁵ Thade Petersen, ⁶ H. E. Sørensen ⁷ og F. J. Falk ⁸ nævner samme overleveringer, men sætter dog mere eller mindre spørgsmåltegn ved dem.

Hvordan kan man så finde ud af sandheden?

En kreyert. Efter G. A. Koføeds søordbog ca. 1780. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg)

List toldregnskaberne som hovedkilde

Der er bevaret nogle toldregnskaber fra List toldsted, der giver oplysninger om skibsfarten gennem Lister Dyb, for enkelte år i perioden mellem 1731 og 1769 selve toldbøgerne, for perioden mellem 1680 og 1771 dertilhørende revisions-antegninger.⁹ Ganske vist må man være klar over, at regnskaberne ikke kan give et fuldstændigt billede af skibsfarten i området. Der fandtes f.eks. skibe hjemmehørende på Rømø eller List, der sejlede mellem store havne som Amsterdam, Hamborg, Newcastle og til Østersøen, uden at de nødvendigvis passerede Lister Dyb. Det samme gjaldt for skibsfarten fra Ribe. Således sejlede Lauritz Lauritzen af Rømø i 1767 med et skib på 25 læsters størrelse (ca. 50 tons) to gange turen fra Ribe til Riga hhv. Memel for Ribe-rådmanden Rahrs regning, uden at komme gennem Lister Dyb.¹⁰ Tolden klareredes vist nok i Ribe.

Nogle skibe må også have passeret toldstedet uden registrering. I hvert fald klager viceadmiral M. Poulsen fra Glückstadt den 13. juni 1695 over, at danske og svenske »Frantzfahrer« (deltagere i de dengang, p.g.a. krigsforholdene og sørøveri, i konvojer organiserede handelsskibes fart til Frankrig) sejler gennem Lister Dyb og lossere i danske og

fremmede smækker, der bringer varer videre til Hamborg og andre steder uden at betale told.¹¹ Allerede den 6. juli 1695 blev der svaret fra København, at alle undtagen svenskerne skulle anholdes. I 1693 fandtes der i øvrigt en kreyert »Egern«, 57 l. stor, af Emmerlev, blandt disse »Frantzfahrer«.¹²

Trods disse usikkerheder giver toldregnskaberne et godt og pålideligt indtryk af forholdene omkring Lister Dyb. Men inden vi går nærmere ind på deres udbytte, skal vi se på en anden kilde, der sammen med regnskaberne giver gode oplysninger om situationen ved udgangen af 1600-tallet.

En skibsliste fra 1677

Der blev udarbejdet skibslistor for søværnet med det formål at skaffe kendskab til mulighederne for troppetransport.¹³ En sådan liste er bl.a. udfærdiget af Hans Outzen i Brøns i december 1677:

»Forteignelse paa huis Schibe som ligger i Konsmarck Laa ved Rømme under Haderslefhuis Rettighed.

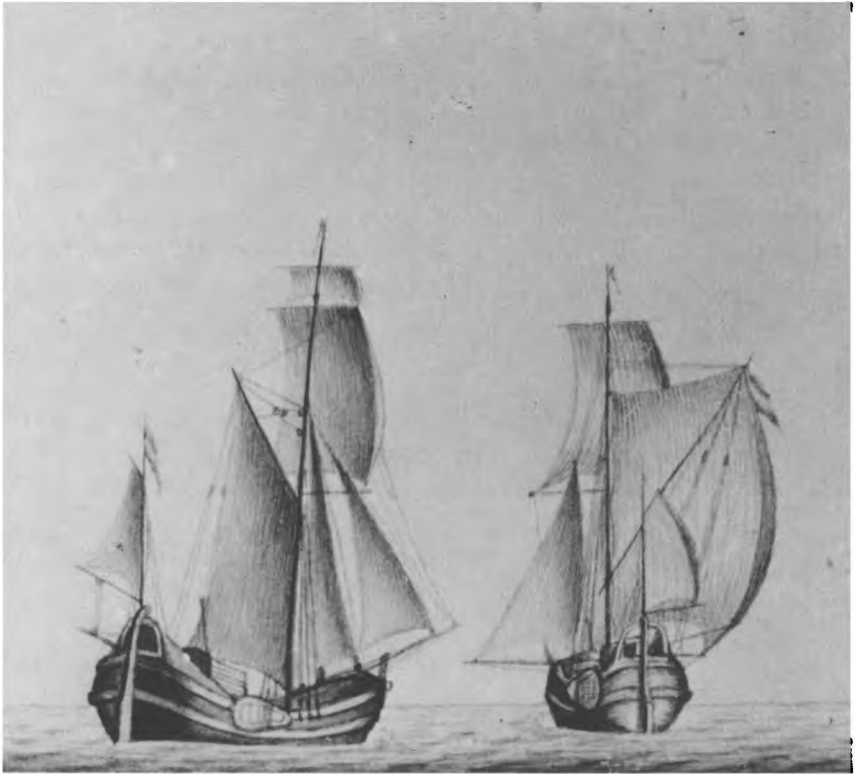
Anders Præst i Jyffre en Smack, dregtig 9 Læster, kand indtage Øxsen 28 eller 30. Gaar med sin Ladning dybt 4½ Foed.

Peder Smed i Bolilmarck, en Galliot, er ikke andet tjenlig, end at tage Korn eller Brændeved ind, er dregtig 12 Læster. Gaar med sin Ladning dybt 7 Foed.

Peder Michelsen en gammel Smack, aff 24 Aar gammel, er dregtig 6 Læster. Kand indtage Øxsen 22 eller 24. Gaar med sin Ladning dybt 4½ Foed.

Christen Bolsersen angaff ¼ Part at hafue i en gammel Smack, med Bagge Baggesen i Ribe, som ligger i Riber Aae, dregtig 10 Læster. Kand indtage Øxsen 30 eller 32. Gaar med sin Ladning dybt 5 Foed.

Jesper Hansen i Konsmarck en Smack, dregtig 8 Læster. Kand indtage Øxsen 44. Gaar med sin Ladning dybt 6 Foed.«

En smakke og en tjalk, tegnet af Brdr. Stibolt i 1760'erne. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg)

Derefter følger 2 skibe med 8 hhv. 12 Læster af Hoyer, og listen fortsætter:

»Herforuden befindes 8 Smacker under Graff Schacks Rettighed, som ligger sønderst på Römmis Haffn, och ere paa 5 och 4 Læster, som sejler til Hamborg med Østerling, ochsaa med Korn til Oldenburg och paa Elven, dog di ikke hafer været udi Østersøen.

Dette forskrefne er ... efter Schippennis deris egen Bekiendelse och angiffuen, dog tvifles ej, at jo it huert Schib eller

Schmacke kand være noget større, och føre noget mere end som af Schipperen angiffues.«

Hvad angår skibenes størrelse og antal på Sønderlandet, så findes der alene 8 smækker af 6 læsters og en af 4 læsters størrelse fra øens sydlige del i toldregnskabet 1682/83. Derudover må der have været et større antal små både, der brugtes til østersfiskeri. Dette erhverv havde dengang stor betydning for Rømø. Østersbankerne mellem Rømø og fastlandet gjaldt ved århundredeskiftet 1600/1700 som overfisket. I 1699 og 1704 nævnes der under to retssager på Ballum ting, der skulle klare forholdene, 15 hhv. 17 mænd fra Rømø, der havde særligt kendskab til østersfiskeri, efter egne udsagn i op til 40 år.¹⁴

Det er meget tvivlsomt, om et af skibene fra listen blev brugt til grønlandsfart. Et principielt egnet skib, Peder Smeds 12 læsters galiot, findes i mange år indtil 1690 som handelsskib, således f.eks. 1683 med trælaster fra Norge,¹⁵ og 1686 med diverse slags gods 2 gange på ruten Bergen-Køge, efter at han havde bragt 34 tønder østers til København den 11. april.¹⁶ Han var med danske tropper ved det store Englandstogt i oktober 1689,¹⁷ og 1690 findes han i en omfattende skibsliste fra List toldsted, der i alt nævner 129 fartøjer, deraf 20 »indländische«. Resten er »udländische« og nogle »tractat privilegerede«, begge slags åbenbart hjemmehørende i hertugdømmerne.¹⁸ Peder Smeds galiot »Haabet« er trods hjemsted på Nørland Rømø betegnet som »indländisch«. Listen anfører i øvrigt næsten kun smækker, åbne skuder og både. Der nævnes i alt 1 evert og 3 galioter.

Foruden alle disse skibe, mest smækker, der brugtes til varetransport i kystområdet og fra Norge, findes der ud over den før nævnte kreyert af Emmerlev ingen henvisninger til andre, større skibe, hverken i skibslistes eller i toldregnskabernes optegnelser for tiden fra 1680 og ind i 1700-tallet. Heller ikke varelistes fra samme periode indeholder noget – bortset fra tran – der kunne være knyttet til sælfangst.¹⁹ Og tranen, omkring 50 tønder årligt, synes at være blevet importeret udefra, som en toldsag fra 1682 viser.²⁰

Der findes ligeledes ikke noget som helst om skibsfarten fra Helgoland i denne tid. Da Rømø havde tæt forbindelse med Helgoland i 1400- og 1500-tallet i den store sildefangstperiode, kan man ikke helt udelukke, at nogle mænd fra Rømø sammen med helgolændere tog på sælhundefangst i 1600-tallet fra Helgoland. Der findes hverken bevis for eller imod.

Tabel 1. Sælfangstskibe i List toldregnskab

Forkortelser:

t – toldbog, a – antegnelser, g – galiot, h – hukkert

E – England, F – Frankrig, H – Holland, N – Norge, S – Sverige (Gotland)

År og kilde	Kommandørens navn	Skibet type læster	Grønland				Fragtfart				
			ud nr.	dato	ind nr.	dato	ud nr.	dato	til	ind nr.	dato
1723a	Jens Jørgensen	g 10							E	42	
1731t	Jens Jørgensen	g 10	5	4.4.							
	Christen Rasmussen	g 12	6	4.4.		21	27.7.	E			
	Anders Bejer, Schads	h 12½	7	4.4.		22	5.8.	E			
1733t	Jens Jørgensen ¹	g 10	7	22.3.							
	Christen Rasmussen	g 12	8	22.3.			23.7.	E			
	Jens Jespersen	h 12½	9	22.3.							
1742a	Jens Jespersen	14									
1744a	Christen Rasmussen							E	13		
	Jørgen Jørgensen (Deign)	g 28				15		F			
1745a	Jørgen Jørgensen	g 28						H	2		
1747a	Christen Rasmussen	g 15			8						
	Jørgen Jørgensen	g 28				16		N			
1753a	Christen Rasmussen		7								
1757a	Jesper Jørgensen	28		30.3.	20						
1758a	Jesper Jørgensen	28	6								
1760a	Hans Corneliussen	28				33		E	2	2.1.61	
	Niels Christensen					34 ²					
1761t	Hans Corneliussen	g 28	10	21.3.	11	22.7.	22	18.8.	E	18	23.11.
	Niels Christensen	g 25	11	21.3.	12	22.7.					
1762a	Hans Corneliussen	g 28	4		8						
	Niels Christensen	g 25	5								
1763t	Hans Corneliussen	g 28	7	18.3.	4	27.6.	16	12.8.	E	11	5.11.
1767t	Niels Christensen	g 28	8	12.3.	17	9.8.	22	17.8.	E	25	24.11.
1768a	Niels Christensen	g 28			8 ³	23.6.				36	28.10. ³
1769t	Hans Darum	g 28	9	25.3.	18	18.7.	23	4.8.	S	41	24.10.

1. Kunne være den Jens Jørgensen, skipper af »Duen«, der iflg. gravsten på Rømhø kirkegård »i maj 1736 blev i Grønland med Skibb og Folck, 43 Aar og 8 Maaneder«.

2. Tran til Ribe.

3. Niels Christensen kom som nr. 8 fra Hamborg til Tønder, hvorfra han under nr. 36 meldte sig tilbage. Han havde ventet på Rømhø for fragt og ville nu forberede forårsrejsen til Grønland. Men det blev åbenbart ikke til noget; rederiet blev omdannet til Grønlandsselskabet og kommandøren udskiftet.

Alligevel må der være nogen sandhed bag Pontoppidans oplysninger, idet han fik en stor del af sit kendskab til selve hval- og sælfangsten fra Peder Jensen Manøe,²¹ født 1732 på Rømø, der havde stor viden om øens forhold i 1700-tallet, hvilket hans efterladte papirer viser.²² Det er tidspunktet for sælfangstens start omkring 1685 og tallet på 10–11 skibe, der er tvivlsomt, i det mindste for Rømøs vedkommende.

Dog findes der senere bevis for, at et mindre antal Rømø-skibe deltog i sælfangsten ved Grønland.

Sælfangst fra Rømø – 1705 til 1770

Den 12. august 1705 dukker der for første gang noget op i »antegnelser« for List toldregnskabet.²³ Revisoren har bemærket, at sælskind udført fra Rømø til Glückstadt kun blev fortoldet med den halve toldsats. Tolderens kommentar er fornøjelig: »Formoder allerydmydigst at maa passere, som anført er, thi ellers skal vel ingen efterdags saadan raa Sælhundeskind mere angiffe og fortolde, eftersom alle saadanne fangis uden Toldstedets District og tagis saa til Hjemsted, derefter videre til Fremmedesteder lader forføre.« Men toldkammeret deciderer: »Differencen vil betales.« På grund af den forholdsvis ringe mængde af sælskind – en værdi af 16 rigsdaler svarede måske til 5 snes huder – og den åbenbare usikkerhed om fortoldningen kan man vel se episoden som tegn på, at sælfangst var nyt i toldstedets område.

Derefter findes der noget den 3. december 1716.²⁴ Da sejler skipper Lauritz Michelsen af Rømø med sin 1 læsters skude til Tønder med 82 tønder tran »af dette Aars fra Grønland hjemførte Sælflesch«, og der nævnes 3 skibe, der var kommet derfra, og dette spæk var blevet afbrændt på Rømø. Skipperen betaler 13 rd. og 72 sk. told, svarende til ca. 2% af værdien. Leveringen kan næppe have været udbyttet fra alle 3 skibe, i så fald var det et ganske dårligt fangstår.

For 1717 og 1718 ligger der en vareliste fra List toldsted i regnskaberne, også indeholdende sælskind og tran (se tabel 3a). Sommeren 1718 udfører skipper Hans Hansen Duhn sælskind fra Rømø for 94 rd.²⁵

Fra 1723 til 1769, året med den sidst bevarede toldbog fra List toldsted, får vi så mange oplysninger om sælfangstskibe og deres færd, at disse bedst vises i en samlet oversigt, tabel 1.²⁶ Og dermed kan man allerede vurdere omfang og udvikling af Rømøs direkte, ganske vist relativt beskedne deltagelse i grønlandsfarten.

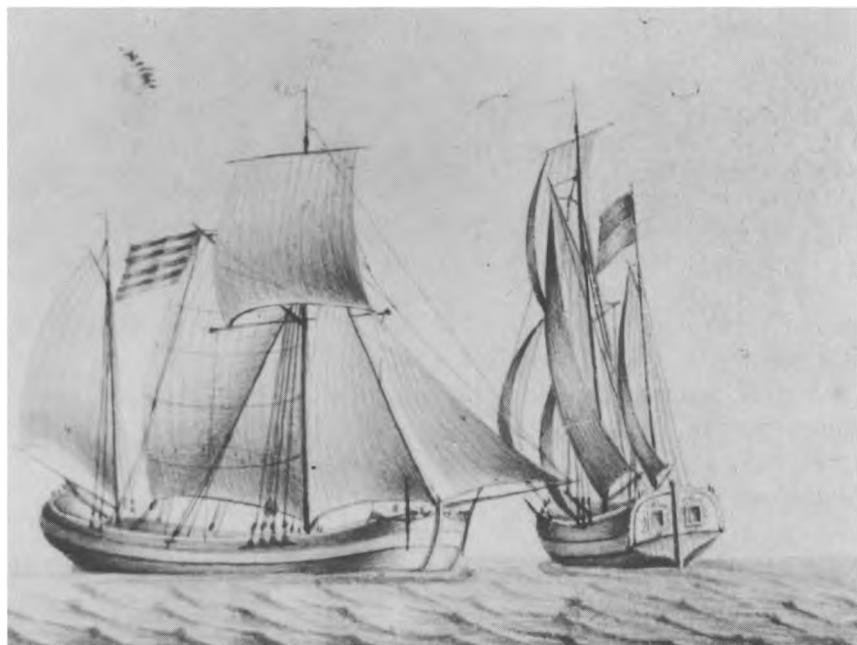
En skibsliste fra 1738 for »List Toldsteds District«²⁷ giver følgende supplerende informationer:

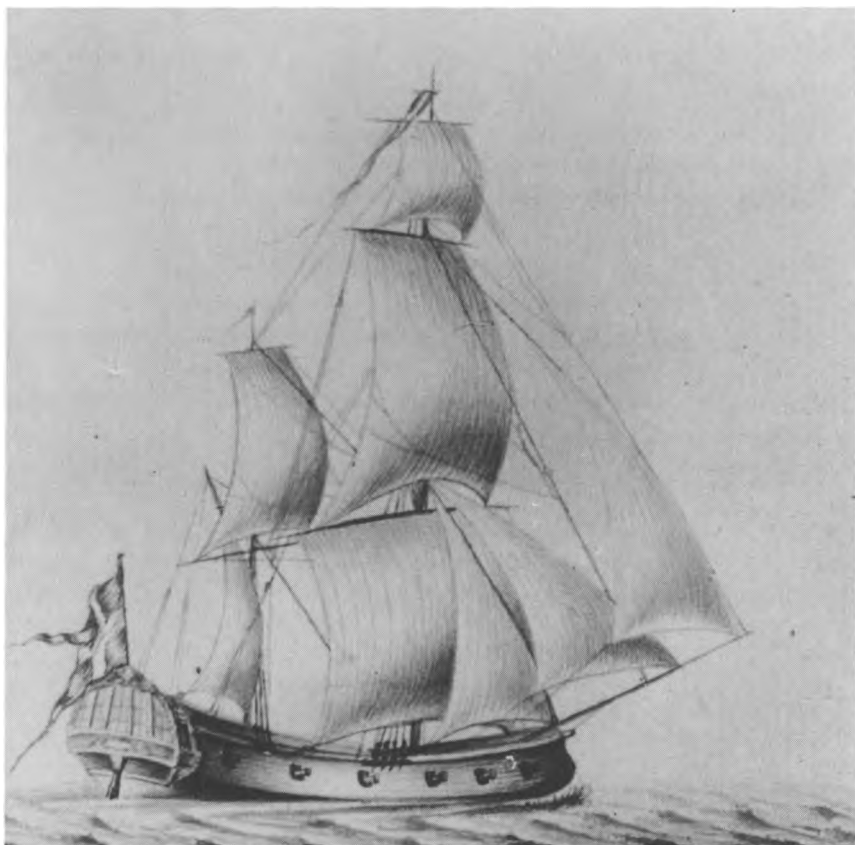

Fahrtøernes Bygnings Facon	Dregtigh. Læster	Alder Aar	Stædernes Havn hvor de ere bygt
1 Gallioth	16		
1 dito	15	10	Eklenföer
1 Pinck	14		Engelsk
1 Smack	11	21	Sydfald
1 dito	10½	21	Hollandsk
1 dito	10½	17	dito
1 dito	10½	15	dito
1 Schytt	6		Eideren
1 Sneck	2	17	dito
2 dito, som tilhører Østersforpagteren og bruges allene til at fører Østers til Ham- borg			
18 Aabne Baade, som bruges til Østers og anden Fiskerie	½ og ¼		Rømmer

Ud af selve regnskabet kan man faktisk identificere alle skibe fra 2–11 læster som hjemmehørende på Rømø og brugt til varetransport, mens de 3 største vist nok var til sælfangsten. Den 14-læster »Pinck« kunne

En galiot og en galease, tegnet af Brdr. Stibolt i 1760'erne. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg)

En hukkert, tegnet af Brdr. Stibolt i 1760'erne. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg)

svare til Jens Jespersens skib i 1742, den 15-læster »Gallioth« til Christen Rasmussens skib i 1744 hhv. 1747 (tabel 1).

Men lad os nu se på nogle andre kilder, der gør billedet af forholdene endnu mere fuldstændigt.

Skibsejendom – en fastlandssag

Efter en kongelig placat af 20. august 1726 skulle skibene måles ved toldstederne. Der er bevaret nogle dokumenter,²⁸ såsom målebrevne af 14. november 1727 for:

Galiot »Jomfru Anna«, 10 læster stor, hjemmehørende på Rømø, skipper og medejer Jens Jørgensen sammesteds,

øvrigt ejere præst Otto Diderich Lütken og Andreas Bejer i Schads, Poul Thomsen i Ballum, og Lauritz Nissen, Friedrich Petersen og Poul Carstensen i Tønder.

Hukkert »Mercurius«, 12½ læster stor, hjemmehørende i Schads, skipper og medejer Andreas Bejer sammesteds, øvrige ejere fra Schads og Tønder som ved »Jomfru Anna«.

Det er åbenbart de samme skibe, som findes i 1731 hhv. 1733 i toldbogen. Christen Rasmussens skib eksisterede sandsynligvis endnu ikke i 1727.

Disse ejerforhold i 1727 tyder på en nær forbindelse mellem Tønderkøbmænd og Rømøs grønlandsskibe, hvilket også nævnes af A. M. Møller.²⁹ Når man nu hos Wanda Oesau læser om Tønders grønlandsfart, så omtales der for 1739 en kommandør Jens Jespersen på et skib, der om vinteren lå ved Rømø, og der henvises til Tønder byarkiv.³⁰ Han må være den samme mand, der i toldregnskaberne 1742 nævnes som hjemmehørende på Rømø. Og ganske rigtigt, i Tønders relationsprotokol findes der den 6. februar 1739 et notat om, at mandskaberne på 3 grønlandsskibe bedes fritaget for »enrolleringen« til flådetjeneste.³¹ Skibene er:

en galiot »Der junge Peter«, tilhørende Baltzer Schmidt og Mathias Tychsen af Tønder, ført af kommandør Anders Beier, Bosholm (tidligere Schads), med 21 mænd og 3 drenge,

en galiot »Christine Lucia«, tilhørende Lorentz (Lauritz) Nissens enke, ført af kommandør Christen Rasmussen, Rømø, med 17 mænd og 2 drenge,

en pink »Fortuna«, også tilhørende Lorentz Nissens enke, ført af kommandør Jens Jespersen, Rømø, med 17 mænd og 2 drenge.

Skibene ligger ved Rømø om vinteren og sejler afsted i slutningen af marts. De er ganske sikkert identiske med de på 1738-listen anførte skibe. Mandskabet hyres på Rømø og på fastlandet.

Ifølge Wanda Oesau skulle Tønder have sendt 7 sælfangstskibe i 1730, 5 i 1752 og 3 i 1755. Men der fandtes ingen bevis for det. Et

En pink, tegnet af Brdr. Stibolt i 1760'erne. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg)

antal over 3 er dog mindre sandsynligt, efter hvad toldregnskaberne oplyser. Måske udrustede Tønder-købmænd også grønlandsskibe fra andre havne. I toldregnskaberne for 1749 er der f.eks. tale om nogle tønder tran, der indføres fra Altona, men uden told, fordi de var indført direkte dertil fra Grønland på et grønlandsskib ejet af Tønder-købmænd.³²

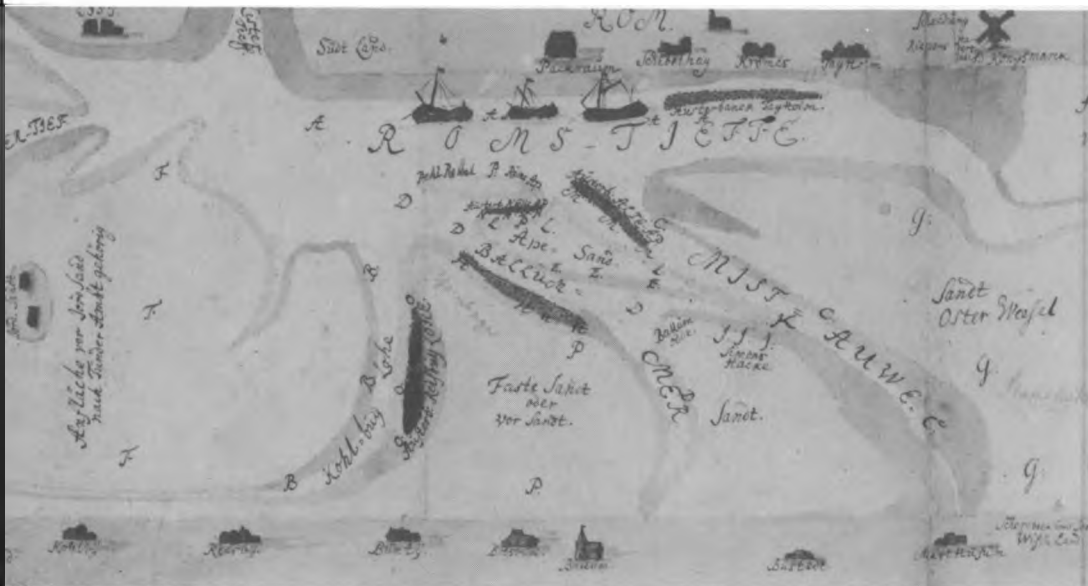
At der stiftedes et Grönländische Compagnie i Tønder 1769, der sendte en 28-læsters galiot ud fra Rømø i 1769 og 1770, bekræftes dog af toldbogen for 1769.

Tønder byarkiv afslører endvidere noget andet om grønlandsfarten, der passer i billedet. En retssag i 1737 drejer sig om en strid mellem rådmand Peter Henningsen og købmand Thomas Tychsen i Tønder.³³ De havde været fælles redere for nogle skibe, deraf et til grønlandsfart

fra 1716 til 1724. Grønlandsskibet førtes af Hans Alheit, en fra andre arkivalier kendt Rømø-skipper. I det mindste i 1716 og 1719 var skibet også ude for at hente stenkul fra Newcastle om efteråret. På grund af dårlig indtjening ville rederne ikke investere i reparation af skibet efter 1724-togtet. Det blev liggende ved Rømø »ohne Aufsicht«, og til sidst drev det under en storm i vinteren 1726/27 »auf Astrup Acker bei Bröns«. Skibets redere var i alt 8 købmænd fra Tønder.

Endnu noget nyt kan man udlede af samme sag. Tønder-købmænd byggede i 1716 et pakhhus på Rømø for 1748 rigsdaler. Øen var blevet et lignende lossested for varer til Tønder, som 100 år tidligere for Ribe. Også sælfangsten krævede nogle lagermuligheder, såvel for udrustningen som for togternes udbytte. Da Gottorp og dermed Tønder siden 1713 bl.a. også var blevet inddraget i kongerigets toldvæsen, kunne vareim- og eksport til og fra Tønder udmærket klares gennem Rømø Sønderlands havn, der sådan set var på vej til at blive en rigtig vestkysthavn. Men området kunne til sidst ikke vinde kapløbet med Grådybet. Endnu 100 år senere har de politiske forhold beseglet denne skæbne. Et kort over østersbankerne fra 1724 viser i øvrigt pakhuset og tre større skibe.

Håndtegnet kort over Østersbanker ved Rømø 1724. Kortet viser pakhuset og tre større skibe. (Privat eje)

Sammenfatter man nu alle mosaiksten fra de forskellige kilder, så kan man vist sige, at:

Rømø- og Tønder-grønlandsfarten i 1700-tallet faktisk var ens,

dens sælfangst varede i ca. 65 år fra begyndelsen af 1700-tallet til 1770 og over en længere periode, mindst fra 1716 til 1739, med 3 skibe, senere aftagende til 2 hhv. 1,

Rømø-beboere, somme tider sammen med nogle fra fastlandet, drev selve farten og også trankogeriet, Tønder-købmænd finansierede foretagendet, tildels i fællesskab med andre fra fastlandet, og drev tranhandelen.

Det kan overraske lidt, at Rømø-beboerne var så tilbageholdende med at yde penge til øens grønlandsfart. Der var ganske vist kommandører, der kunne have investeret nogle hundrede rigsdaler i 1/8 skibsanpart. Nogle af dem lånte betydeligt større beløb ud, fortrinsvis til gårde på fastlandet.³⁴ Der fandtes ligeledes købmænd med tilstrækkelig formue, som f.eks. »Seigneur« Peder Holm af Tagholm, landfoged og kirkeværg på Sønderland Rømø, der sammen med en Ribe-købmand og førnævnte skipper Hans Pettersen Alheit ejede en 16 år gammel 8-læsters smukke »de Kupper« i 1727.²⁸ Han efterlod sig bl.a. nogle tusinde rigsdaler, da han døde i 1746.³⁵ Man havde jo nok kendskab til grønlandsfarten på Rømø; men svaret ligger måske netop i deres viden om økonomien, der behandles i sidste kapitel.

Sammenligner man sælfangsten fra Rømø med den andre steder i Jylland og i hertugdømmerne i 1700-tallet, så er der kun Elb-udmunningen med Hamborg, Altona og Glückstadt, der havde en betydelig større fangstflåde. Flensborgs sælfangst var i nogle perioder af lignende omfang. Mange andre steder prøvede man at være med, men mest uden held. Ribe skal have haft 1-2 skibe til sælfangst i ca. 40 år, finansieret af rådmand Rahr.³⁶ Disse overvintrede ved Fanø. A. M. Møller nævner 2 skibe fra Varde tolddistrikt.³⁷

Skibe og mandskab

Som skibstype til sælfangsten foretrak man galioten, også fra andre havne. Fra Rømø sejlede man med en lille, vist for det meste en- eller

halvandenmastet version. En hukkert, senere en pink, blev også brugt i første halvdel af 1700-tallet. Disse typer var nemme at manøvrere, men alligevel stabile, relativt dybtgående skibe, der var velegnede til langfart og vanskelige vejrforhold. Smakker og everter, der ellers var de mest udbredte skibstyper ved vesterhavsøerne, kunne kun bruges i kystområdet.

Størrelsen var, som sagt, forholdsvis ringe, med 10–16 læster indtil 1740'erne, og op til 28 læster til sidst. De første målte ikke mere end op til 15 m i længden. De lidt større var omtrent 18 m i længden og 4,5 m i bredden. Man førte næppe mere end 2, evt. 3 slupper med sig. Men ved vurdering af størrelsen, angivet ved toldstedet, skal man nok tage hensyn til »den lange afstand til København«, der reducerede målingernes resultat.³⁹ Fra Flensborg sejlede man med skibe fra 24 læster (Jungfrau Helena, 1748, kommandør Peder Andersen, Rømø) til 46 læster (St. Marien Kirch, 1753, samme kommandør).⁴⁰ Falk gætter på sidstnævnte størrelse også for Hamborgs sælfangstskibe i første halvdel af 1700-tallet, medens størrelser i 1766 angives med 50–130 læster.⁴¹

Mandskabets og skibets størrelse svarede til hinanden. Mens man på sælfangstskibe med 35–50 læster havde 25–35 mænd, var der her tale om 19–24 mænd på 14–16-læsters skibe. Ud af bidrag til slavekassen (hjælpekasse til søfolk, der måtte købes fri af slaveriet hos sørøvere) kan man se, at Rømøs senere 28-læsters skib heller ikke havde større besætning end 25 mænd.⁴²

»Rancon-penges« (sådan kaldtes slavekasse-bidraget) beregning giver i øvrigt også oplysninger om mandskabets hyre. I 1760'erne fik en matros gennemsnitligt ca. 27 sletdaler eller 54 mark for et grønlandstogt. Kommandøren fik 54 mark, styrmanden 36 mark som »Haandpenge«. Men til gengæld deltog de jo, ligesom en del af det øvrige mandskab, som »partfarer« i togtets udbytte.

Hele parten var på 20% af trannen, hvoraf kommandøren fik knap 30%, styrmanden knap 15%, og de andre »partfarer« i alt knap 60%. Hans Corneliussen, der i øvrigt var kommandør i 1757 på sælfangstskibet Frau Helena af Flensborg, 40 læster, 30 mænd, fik således i 1761 3²⁹/₃₅ tønder tran.⁴³ Toldværdien var 8 rd. = 24 mark pr. tønde; men den kunne givetvis sælges noget dyrere. Hvorvidt han også havde anparter i skibet, hvilket åbenbart var sædvane i 1727 og dermed deltog i togtets økonomiske resultat, vides ikke.

Grønlandsskibe, knust i isen. (Efter Fr. Martens: Spitzbergische oder grönländische Reisebeschreibung; 1676)

Årets løb

Selve grønlandstogtet varede jo ikke ret længe. Man sejlede samlet afsted og blev sandsynligvis i en konvoj under hele turen. Afrejsedatoer mod slutningen af marts ligger forholdsvis sent for sælfangsten, efter hvad andre kilder oplyser.⁴⁴ Måske var de små Rømø-skibe ikke så velegnede til at sejle i isfyldte farvande. Kun i 1767 sejlede man allerede den 12. marts; men det var åbenbart et meget varmt forår, da også Øresundstrafikken var usædvanlig livlig allerede i marts måned.⁴⁵ Rømø-skibene kom normalt tilbage efter 3–4 måneder, 1767 igen undtaget, hvor den ene 28-læsters galiots rejse varede 5 måneder; men fangsten var med 35 cordeler spæk alligevel ikke tilfredsstillende. Kun 8 dage efter hjemkomsten tog man så, ledig, til England for at søge fragt og dermed yderligere fortjeneste.

Følgende var i øvrigt normalt for Rømøs grønlandsskibe, hvilket Pontoppidan senere, i 1785, generelt anbefaler til hval- og sælfangstski-

be: I årets anden halvdel prøvede man at få noget fragt at sejle med. Denne fleksibilitet hos skibene, deres mandskab og redere har sikkert hjulpet på økonomien og dermed opretholdelsen af sælfangsten i så lang en periode trods både Rømøs og Tønders dårlige infrastruktur. Med på fragtturene var der sandsynligvis 5 mænd foruden kommandøren og styrmanden. Denne del af mandskabet kunne dermed så også forbedre deres årlige indkomst. Tabel 2 viser, hvad man på denne måde kunne opnå som indtægt. Til sammenligning kan siges, at 1000 mursten dengang kostede 3–6 mark, og et hus kunne bygges for et par hundrede mark.⁴⁶

Når skibene var hjemkommet fra Grønland, var der travlhed på trankogeriet. I løbet af ganske kort tid, inden skibet sejlede på fragtfart, skulle trannen være færdig, således at kommandøren kunne afvikle fordelingen til parthavere og redere. I 1761 tog det knap 4 uger for 122 tønder tran, i 1763 6 uger for 158 tønder, og i 1767 kun en uge

Tabel 2. Mandskabets hyre pr. år i mark

(1 rigsdaler = 3 mark, 1 sletdaler = 2 mark)

			1757	1761 ¹	1763	1767
Kommandør	Grønland	hyre	48	54	54	54
		part ²	135	105	272	120
	fragttur hyre		ca. 28	31	31	33
	i alt indkomst		211	190	357	207
Styrmand	Grønland	hyre	32	36	36	36
		part ²	68	53	136	60
	fragttur hyre		ca. 18	19	19	24
	i alt indkomst		118	108	191	120
Andre ³	Grønland hyre		54	54	48 ⁴	63 ⁴
	fragttur hyre		ca. 12	13	13	14
	i alt indkomst		66	67	61	77

1. Gennemsnit af begge skibe.
2. 1 td. tran ansat til 10 rd. = 30 mark.
3. Gennemsnit, uden evt. parter.
4. 1763 tidlig, 1767 sen hjemkomst.

for 70 tønder. For 1769 findes der ingen angivelse af fangsten; men skibet sejlede allerede igen efter 17 dage, den 4. august, på fragttur til Østersøen, og det passerede Øresund den 16. august.⁴⁷

Der findes i øvrigt to andre interessante oplysninger i toldbogen 1769. Søren Ambders af Rømø, dengang mindst 65 år gammel, en søn af præst Andreas Ambders (1693-1733), sender den 23. september »48 pottes tran og 36 stk. skind af de af ham fangede sælhunde« til Tønder. Åbenbart drejede det sig om en småfangst fra området. Den anden sag drejer sig om, at ikke mindre end 20 Fanø-både på mellem $\frac{1}{2}$ og $3\frac{1}{2}$ læsters størrelse kom ind med Rømø-søfolk fra Elben i tiden mellem den 4. juli og den 4. november 1769. Når Falk angiver 206 mænd fra Rømø som grønlandsfarere fra Hamborg i 1768, og man dertil må antage yderligere 50 fra Altona, så har Fanø-flåden overtaget størsteparten af transporten.⁴⁸

Sælfangstens økonomi

Hvad var så sælfangstens resultat? Tabel 3 giver en oversigt over, hvad vi ved om fangstens udbytte, og det er desværre ikke så meget. Mens

Trankogeriet på Rømø. (Kobberstik fra 1752 på Rømø Vandrehjem)

Tabel 3. Rømø-sælhundefangstens resultat

a) Udførsel af varer fra Rømø

År	antal skibe	tdr. tran	stk. skind
1705			ca. 100
1716	3	82	
1717		138½	340
1718		103	1570

b) De enkelte skibes udbytte

År	Kommandør	tran tdr.	værdi/td. ¹ (rd.)	Rederes udbytte (rd.) ²	stk. skind	tdr. tran pr. 100 sæler
1722	Hans Alheit	100	8	640		
1723	Hans Alheit	20	12	192		
1724	Hans Alheit	50	11	440		
1757	Jesper Jørgensen	78	10	624		
1761	Hans Corneliussen	67	10	536	500	13,4
1761	Niels Christensen	55	10	440	500	11
1763	Hans Corneliussen	158	10	1264	1100	14,4
1767	Niels Christensen	70	10	560	400	17,5

1. 1722–24 ud af rederens interne afregning, 1757–67, se tekst.

2. 80% af tran × værdi.

tabel 3a) sandsynligvis kun viser en del af årenes totale fangst, er tallene i tabel 3b) brugbare til at vurdere de enkelte skibes resultat.

For Hans Alheits skib 1722-1724 kan man opstille følgende regnestykke over et års omkostninger:

skibets købspris med to slupper, ca. 1600 rd., kræver årlig afskrivning med 8% og 4% i rente, i alt pr. år	192 rd. ⁴⁹
den årlige udrustning med hyre kostede	650-700 rd. ⁵⁰

Intet under, at rederne ikke ville fortsætte efter 1724!

De større skibe fra den senere periode var nok noget dyrere, måske ca. 2500 rd. Afskrivning og rente kommer så i alt på 300 rd., og udrustningen har vel årligt kostet ca. 800-850 rd.

Når man ser bort fra året 1763 var det ikke en god forretning. Ikke engang sammen med sælskindssalget kunne den gennemsnitlige indtægt af de anførte 5 togter dække de løbende, direkte omkostninger. I øvrigt var sælerne relativt små, med omkring 15 tønder tran pr. 100 sælhunde. Ifølge Norman svarer det til udbyttet af unge sæler.⁵¹

Tranpriserne i den senere periode er måske sat for lavt. I toldregnskaberne regnede man kun med 8 rd./td. Men dette blev kritiseret af revisionen, der bemærkede, at prisen i København var på mere

Tabel 4. Kommandørernes hjemstavn (efter fæsteprotokollerne)

Navn	Hjemstavn	Bevist	Sandsynligt	I fæste siden år
Hans Alheit	gård, Sønderby	×		1)
Jens Jørgensen (»Duen«)	gård, Duhnby	×		1724
Christen Rasmussen	kåd, ?	×		1730
Jens Jespersen	gård, Westergaarde		×	1730
Jørgen Jørgensen (Deign)	gård, Wraa		×	1735
Jesper Jørgensen (Deigns søn)	gård, Wraa	×		1766
Hans Corneliussen	? ?			
Niels Christensen	gård, Westergaarde		×	1766
Hans Darum	gård, Østerby	×		1766
Søren Ambders	gård, Kirkeby	×		1729

1. Alheits slægtgård. Hans Alheit havde senere (fra 1721) en helkåd i fæste.

end det dobbelte. Man krævede en toldværdi af mindst 10 rd./td.⁵² Pontoppidan nævner op til 17 rd./td. for 1785 efter kvalitet.⁵³ Så har Tønder-købmænd måske opnået en bedre pris. Men til dækning af både omkostninger, afskrivninger og renter skulle indtjeningen af de 5 togter i gennemsnit have været omtrent 75% bedre. Og så mangler der endda omkostninger til tranbrønderiet, lagerføring og transport i regnskabet.

Alt i alt er der vel ingen tvivl om, at foretagendet ikke har lønnet sig for skibenes redere. Man forstår nu også bedre, hvorfor Rømøbeboere med Grønlandserfaring holdt deres penge ude af forretningen. Men 30–60 familier på Rømø kunne dog ernære sig af Rømøs grønlandsfart i denne periode, der i øvrigt bød på en udmærket uddannelse for øens andetsteds så efterspurgte sælfangstspecialister.

LITTERATUR OG KILDER

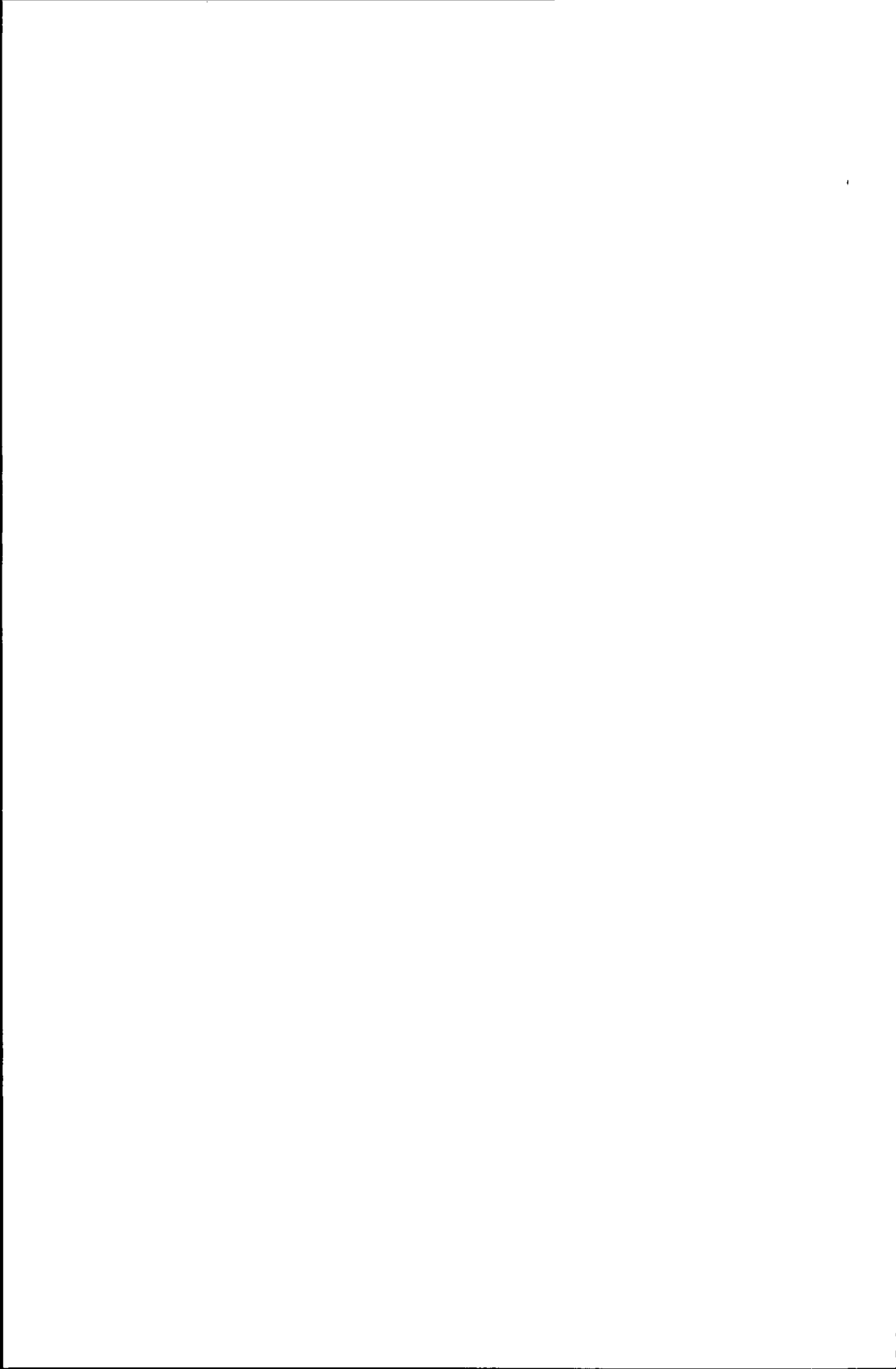
- I. Staatsbürgerliches Magazin, bd. IV, Schleswig 1824, S. 651, Nachrichten von der Insel Römoe«.
  - II. C. Pontoppidan: Hval- og Robbesfangst, København 1785.
  - III. C. Norman: Hval-, Hvalros- og Sælhundefangstens Historie og Udvikling, Tidsskrift for Søvæsen, Ny række, 1. bd. og 2. bd., København 1865 hhv. 1867.
  - IV. W. Oesau: Schleswig-Holsteins Grønlandsfahrt, Glückstadt 1937.
  - V. Th. Petersen: Rømø, Åbenrå 1979.
  - VI. H. E. Sørensen: Rømøs historie, Skærbæk 1977.
  - VII. F. J. Falk: Grønlandsfahrer der Nordseeinsel Römö, Bredstedt 1983.
  - VIII. Rigsarkivet, Rentekammerets reviderede regnskaber, List og Amrum toldregnskaber 1680-1771, 5 pk.
  - IX. Rigsarkivet, Øresund toldregnskaber 1497-1783.
  - X. Rigsarkivet, Søetaten.
  - XI. Landsarkivet, Åbenrå, Ballum birks tingbøger, nr. 2396 1702-1718, nr. 2397 1718-1737, nr. 2395 1689-1702.
  - XII. Rigsarkivet, Rentekammer, nr. 2215.332, skibsmåling.
  - XIII. A. M. Møller: Fra Galeoth til Galease, Esbjerg 1981.
  - XIV. Landsarkivet, Åbenrå, Tønder byarkiv.
  - XV. J. H. P. Barfod, Danmark-Norges handelsflåde, Kronborg 1967.
  - XVI. Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg, kartotek.
- Romertallene angiver forkortelser i noter og henvisninger.*

NOTER OG HENVISNINGER

1. I, s. 662.
2. II, s. 87.
3. II, s. 17.
4. III, 2. bd., s. 41 og 530.
5. IV, s. 190.

6. V, s. 68.
7. VI, s. 70.
8. VII, s. 25.
9. VIII, pk. 1-5.
10. IX, 1767, bd. 1635, 30.4., 18.7. og 1.10.; bd. 1637, 26.8.
11. X, indk. sager til krigskancelliet, 1695, pk. 504, sag nr. 308.
12. X, indk. sager til krigskancelliet, 1694, pk. 503, sag nr. 24.
13. X, Kommissariatskontoret, fortegnelse over skibe i Danmark 1677-79.
14. XI, nr. 2396, 15.3. og 16.4.1704 samt nr. 2395, 25.8.1699.
15. VIII, pk. 1, ant. 1683, beviser.
16. IX, 1686, bd. 1, 11.4. og 25.6.; bd. 2, 16.5.
17. X, indk. sager til krigskancelliet, 1690, pk. 499b, journal 21.10.1689.
18. VIII, pk. 1, skibsliste 1690.
19. VIII, pk. 1, varelistes 1681-85.
20. VIII, pk. 1, ant. 1682.
21. II, s. 44.
22. V, noter 39, 60, 123, 124, 133, 134, 146, 150, 157.
23. VIII, pk. 1, ant. 1705.
24. VIII, pk. 2, ant. 1716.
25. VIII, pk. 2, varelistes 1717-18.
26. VIII, pk. 2-5.
27. VIII, pk. 3, 1738.
28. XII.
29. XIII, s. 112.
30. IV, s. 193.
31. XIV, pk. 88.
32. VIII, pk. 3, ant. 1749.
33. XIV, pk. 364.
34. V, s. 113.
35. Testamente i privateje.
36. II, s. 17.
37. XIII, s. 113.
38. XV, s. 111ff.
39. XIII, s. 46.
40. XVI.
41. VII, s. 28, 42-47, 62.
42. VIII, pk. 4 og 5, toldbøger 1761, 1763 og 1767.
43. VII, s. 42.
44. VII, s. 46, også III beskriver selve fangsten i april.
45. IX, 1767.
46. VIII, div. ant. over hele perioden.
47. IX, bd. 1, 16.8.; bd. 2, 9.9.
48. VII, s. 56.
49. XI, nr. 2397, 5.8.1718.
50. XIV, pk. 364.
51. III, bd. 2, s. 553.
52. VIII, pk. 4, ant., 1761.
53. II, s. 22ff.

Træk af den arkitekturhistoriske udvikling i det tidligere Åbenrå-Sønderborg amt ca. 1750-1820

Af *Jesper Tofft*

Indledning

Sønderjylland er ikke en egn, der er præget af store og fornemme byggerier i form af slotte og herregårde, således som f.eks. Fyn er det. Men landsdelen har alligevel i perioder haft en særegen og forfinet bygningskultur i en mindre imponant målestok. Den har især omfattet mindre byggerier som borgerhuse, gårde og præstegårde, og kun få større anlæg som slotte og herregårde. Især to sønderjysk-slesvigske egne markerer sig i denne sammenhæng, nemlig Åbenrå-Sønderborg-området og de frisisk påvirkede marskegne.

Særlig bemærkelsesværdig var bygningskulturen i den periode, som vi i denne artikel vil se nærmere på, nemlig de 70 år mellem 1750 og 1820. Vi vil koncentrere os om Åbenrå-Sønderborg-egnen (det tidligere Åbenrå-Sønderborg Amt, incl. Als), fordi der her viser sig et interessant mønster i den bygningshistoriske stiludvikling. Samtidig er denne periodes byggerier at henregne til egnens fornemste i det hele taget.

Det mønster, der er tale om, er til en vis grad knyttet til 3 bygmestre, der efter hinanden var ansat som hertugelige bygmestre hos hertugen af Augustenborg. De har hver deres personlige og deres tids særpræg, som lader sig følge i deres byggerier for hertughoffet og for hele områdets rigeste og mest betydningsfulde folk.

Perioden, vi arbejder med, udgøres stilmæssigt af overgangen fra senbarok og rokoko til nyklassicisme, også kaldet Louis Seize-stil. Som ofte i provinsen, er der også her tale om en – ihvertfald delvis – »stilsforsinkelse« i forhold til f.eks. de store byer. Et eksempel kunne være, at man på denne egn finder hoveddøre i rokoko helt op i 1780'erne, hvor de andre steder for længst var gået af mode. Sydpå i de vestholstenske egne, var stilsforsinkelsen dog endnu mere udpræget.

Som nævnt vil vi her følge 3 hofbygmestre og deres byggerier, men i virkeligheden er det kun ret få bygninger, hvorom vi med sikkerhed

kan sige, hvem der har stået som ophavsmand. Resten af husene må vi forsøge at tilskrive bygmestrene i det omfang, det synes forsvarligt.

De 3 bygmestre eller arkitekter var Lorentz Jacobsen (1721-79), Christian August Bohlsmann (1740-94) og Jürgen Christian Bleshøy (1773-1826). De to første var uddannet som murer og tømrer, men har formentlig ikke gået på noget akademi. Det udelukker dog ikke, at de har videre-uddannet sig på forskellig vis, både ved selvstudier og ved samarbejde med »rigtige« arkitekter. Om Bleshøy ved vi imidlertid, at han blev videreuddannet hos den store danske arkitekt C. F. Hansen, da denne arbejdede i Altona. Vi vil derfor fremover kalde dem bygmestre og ikke arkitekter, da de mere har deres rod i en håndværksmæssig end i en akademisk tradition.

I det følgende vil bygningshistorien blive gennemgået ved hjælp af simpel sammenlignende stilanalyse sammenholdt med litterære og arkivalske kilder. Analysen underbygges af ca. 50 konkrete bygningsværker, der er opstillet i tabellen. Afhandlingen her er kaldt træk af den arkitekturhistoriske udvikling, da den ikke foregiver at beskrive hele udviklingen, men kun en del af den. Modsætningen går i særlig grad mellem landleg bygningskultur og borgerlig bygningskultur. Og det er den borgerlige stil, vi her vil følge ved hjælp af en række endnu eksisterende huse fra perioden fra omkring 1750 til omkring 1820. De i tabellen opstillede bygninger skal ikke forestille en komplet registrant, men er blandt de mest typiske og velbevarede eksempler. Andre huse fra tiden er nedrevet, brændt eller ombygget i en sådan grad, at de ikke umiddelbart kan indpasses i analysen. (Se tabellen s. 125-26).

M.h.t. den foreliggende litteratur til emnet kan siges, at der er skrevet en del om enkelte bygningstyper som præstegårde, borgerhuse og slotte. Men der er ikke tidligere foretaget en overordnet stilanalyse omfattende alle bygningstyper over en længere periode, og over et større område, sådan som det her vil blive forsøgt.

Rokoko

Frem til midten af 1770'erne var det stadig senbarok og rokoko, der prægede det finere byggeri. Byhusene blev, hvad enten det var langhuse eller gavlhuse, udsmykket med fine detaljer omkring indgangspartiet og i facaden i det hele taget. Indgangspartiet er ofte indrammet af en profileret pilasterportal med en volutomkranset hustavle (mindeplade) ovenover. Døren er typisk trukket lidt ind og rundbuet. Selve dørfløjene er ofte udskåret med rocaille-ornamenter ligesom det lille overvindue (se f.eks. fig. 3 og 8).

I disse år finder vi i Åbenrå bygmesteren Lorentz Jacobsen (1721-79). Han var født i Stubbæk, Ensted Sogn den 6. februar 1721 som søn af Jacob Lorentzen.¹ I 1745 den 8. januar fik han borgerskab i Åbenrå som murersvend, og samme år den 13. september giftede han sig for første gang med Maria Christensen.²

Han må imidlertid snart have etableret sig som mester, for allerede i 1747 finder vi ham i Klipleve, hvor han bygger den smukke præstegård for pastor Peter Breckling.³ Han må have været en meget dygtig mand, når han som kun 26-årig blev hidkaldt for at bygge præstegården. Den er et elegant og velproportioneret bygningsværk. Særligt bemærkes pilasterportalen med volutbåret segmentbue over. Ligeledes er vinduerne præget af fine detaljer. Som i andre af tidens bygninger, ses også her de typiske liljeformede murankre.

Denne oplysning har vi sammen med flere andre fra en interessant notits i Ensted kirkebog, hvor det afsløres, at han foruden præstegården i Klipleve, også byggede Skovbølgård, Ballegård, slotskirken på Augustenborg og en del af slottet.⁴

Ifølge Steensberg er Mørks Kro i Klipleve bygget samtidig med præstegården, og af samme mand, altså Jacobsen, hvilket begrundes med ligheder i paneler m.m. Det skal dog nævnes, at midterkvisten på kroen først er opsat i 1852.⁵

Selv om vi her beskæftiger os med verdslige bygninger, bør det dog nævnes, at Lorentz Jacobsen også arbejdede med kirker: reparationer, nybygninger m.m., bl.a. nyt våbenhus (1755), på Klipleve Kirke 1747-66, reparationer m.m. på Sct. Nicolai Kirke i Åbenrå 1758, reparationer og nyt våbenhus på Hjordkær Kirke 1861-62. På sidstnævnte opsatte han endvidere et solur med ordene »Soli Deo Gloria« (Gud alene æren) og initialerne »L.I.« Den samme slags solure genfinder vi på Uge Kirke 1750 (+ ombygninger) og Ensted Kirke 1771, begge med samme monogram, L.I. Dem må Jacobsen altså også have opsat.⁶

I 1750'erne blev der ikke bygget meget, og faktisk skal vi op omkring 1770, før der for alvor kommer gang i byggeriet. De næste 30 år var til gengæld gode. Den blomstrende handel gjorde, at der kom penge mellem folk, og netop i denne periode finder vi mange af de bedste huse.

Dog blev der i 1758 opført et fornemt hus i Åbenrå, det palæagtige Søndergade 20, Postholdergården. Det er nok byens fineste hus overhovedet, typisk rokoko. Det er 8 fag langt, to stokværk højt, guldudset med hvide kvaderliséner indrammende midterpartiet og husets hjørner. Noget af det mest karakteristiske er de rytmisk svungne

Fig. 1. Det fineste hus i Åbenrå, Postholdergården, Søndergade 20. Sandsynligvis opført af bygmester Lorentz Jacobsen i 1758 (alle fotos af J. Tofft, 1985-86).

vinduesbryn, der også ses ved døren og kvistene i taget. Dørpartiet er relativt enkelt. Fin rokokodør og stort overvindue med bryn båret af små svungne volutter (fig. 1). Arkitekten er ukendt; men det vil absolut ikke være urimeligt at knytte Lorentz Jacobsens navn til Postholdergården. Han må uden tvivl have været egnens førende bygmester i tiden, og ham må bygherren, postmester Herman Daniel Linde, have taget til byggeriet.⁷ Dette underbygges også af, at vi i andre af hans byggerier finder de samme træk, f.eks. i dørpartiet på den lidt senere opførte Skovbølgård (se fig. 5-6).

Det eneste andet hus i Åbenrå, der umiddelbart ligner Postholdergården, er det dejlige langhus Slotsgade 14, opført 1767 for Nicolai Heissel (fig. 2). Huset er 9 fag langt i to stokværk med port. Her genfinder vi de svungne vinduesbryn som på ovennævnte hus. Pilasterportalen omkring hoveddøren bærer over sig hustavlen indrammet af svungne profiler. Netop den svungne linie er typisk rokoko, og på denne egn vel også typisk bygmester Jacobsen.

Fra ca. 1780 er pilasterportalerne i byen retvinklede i deres afslutning over døren i deres indramning af hustavlen, se f.eks. Nybro 14 fra 1781 (fig. 4) og Fiskergade 8 fra 1779, et nyklassicistisk træk.

Fig. 2. Slotsgade 14, Åbenrå. Opført 1767, sikkert også af Lorentz Jacobsen.

Et andet typisk hus fra Jacobsen-tiden og -stilen, er Nymøllevej 28 lidt uden for Åbenrå. Et ganske pænt hus, 7 fag langt i et stokværk med en to-fags midterkvist. Det er opført i 1766, men står nu desværre i en noget ombygget stil med moderne vinduer og døre.

Der er nok ingen tvivl om, at omkring 1760–70 var gavlhusernes tid forbi i Åbenrå, når der var tale om nybyggerier. Tiden sagde langhuse, og Jacobsen byggede også sådanne. Men når grunden var ældre (lang og smal), og kun gav mulighed for en gavl, gav resultatet sig selv. Af sådanne gavlhuse fra tiden bør fremhæves Slotsgade 29 i Åbenrå fra 1770 (fig. 3), hvor især dørpartiet henleder tanken på bygmester Jacobsen.

Hvad vi dog med sikkerhed ved, er, at han i henholdsvis 1763–65 og 1771 opførte de to små herregårde på Sundeved, Skovbølgård og Ballegård.

I 1735 havde justitsråd Christopher Trogillus Koch (1703–75) overtaget Skovbølgård i Felsted Sogn. Gården lå på et gammelt, vistnok middelalderligt, voldsted, og her opførte Lorentz Jacobsen den nye hovedbygning, som stod færdig i 1765 (fig. 5–6).

Det er et ret enkelt, men smukt og velproportioneret hus, der i sit

Fig. 3-4. Forskellen mellem indgangspartier i rokoko- og Louis Seize-stil. Til venstre Slotsgade 29, 1770 (rokoko) og til højre Nybro 14, 1781 (Louis Seize), begge Åbenrå. Bemærk den retvinklede portal til højre.

Fig. 5. Hovedbygningen på Skovbølgård, opført 1763-65 af bygmester Lorentz Jacobsen.

anlæg knytter sig symmetrisk til det store voldsted og til tilkørslen over graven. Hovedbygningen og gårdrummet flankeres af to lavere ladebygninger (opført 1760), der ligesom hovedbygningens gårdfacade står pudset okkergule. Begge har dog senere fået tilføjet kviste. Hovedbygningen er i et stokværk på høj kælder, 11 fag langt med to-fags midterkvist over døren. Gavlene og havesiden står i ren gulstensmur. På havesiden er først i dette århundrede tilbygget en træveranda.

Som tidligere nævnt leder indgangspartiet tanken hen på Klipleve Præstegård og Postholdergården i Åbenrå. Faktisk er portalen på Skovbølgård en fornemmere udgave af Postholdergårdens. På samme måde er midterpartiet indrammet af hvide kvaderliséner, ligesom også husets hjørner prydes af samme. Døren flankeres af korinthiske halv-søjler, støttende en arkitrav, hvorover Kochs våben indrammes af volutter. Selve døren er identisk med Postholdergårdens.

Indendørs gennemskæres huset af en stor diele med en bred trappe. Til højre ligger salen, der kun er magert stukkeret. I en mindre stue er væggene beklædt med gamle tapeter, skildrende diverse jagtscener, der nok kunne forekomme at være en del ældre end bygningen selv. Tapeterne er dog i meget dårlig stand, og lignende skulle angiveligt tidligere også have beklædt salens vægge.⁸

Fig. 6. Portalen, Skovbølgård – en fornemmere udgave af Postholdergården fig. 1.

Fig. 7. Den smukke tidligere slotspræstegård i Augustenborg. Bemærk de rytmisk svungne vinduesrækker. Opført 1776, utvivlsomt af Lorentz Jacobsen.

Ballegård ved Ballebro nær Blans er en anden lille herregård på enen. Den er med sikkerhed opført af Lorentz Jacobsen, og stod færdig i 1771.⁹ Her har bygmesteren dog skiftet stil. Den to stokværk høje og 11 fag lange hvidkalkede bygning, er nøgtern i sit udtryk. Den virker klassicistisk enkel i facaden, da den er rensat for pynt som kvaderliséner og portaler. Måske ligger det i krav fra bygherrens, kancelliråd Henning Paulsens side. Bygningen er dog meget sikkert proportioneret, og valmtaget slutter huset pænt foroven. Indendørs er dielen næsten identisk med dielen på Skovbølgård, som Henning Paulsen iøvrigt overtog i 1776. Interiørerne er ganske gode med rocailledekorationer i stuk, dørstykker m.m.

I året 1770 opførte Lorentz Jacobsen den ret store gård Tummelsbjerg ved Rinkenæs. På Landsarkivet i Åbenrå haves Jacobsens originaltegning sammen med byggekontrakten, utvivlsomt de eneste bevarede originale akter fra bygmesterens hånd.¹⁰ Bygherren var Jørgen Thyssen. Gården er dog nu delvis ombygget.

Vi er nu ved at være fremme ved den tid, da Jacobsen begyndte sin Augustenborgtid. Måske var det gennem ejerne af Skovbølgård og

Ballegård, der om ikke var adelige, så dog tilhørte de højere lag, at Jacobsen fik kontakt med hertug Frederik Christian 1. af Augustenborg (egentlig: hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg). I hvert fald finder vi ham beskæftiget med slotsbyggeriet i 1770'erne.¹¹ Selve slottet omtales i næste afsnit, men to bemærkelsesværdige huse, der bærer hans rokoko-præg, bør omtales.

Augustenborgs fineste hus er den tidligere slotspræstegård, Palævej 7 (fig. 7). Det er noget nær det smukkeste provinsrokoko-hus, man kan tænke sig. Det blev opført i 1776 til slotspræsten Chr. Jessen, men fungerede ikke efter hans tid som præstebolig. Det 13 fag lange kvistgavlhus udmærker sig ved sine gode former, og ved sine vinduer og døre. Vi genfinder her de smukt rytmiske svungne overrammer over de småprossede vinduer, som harmonisk og selvfølgelig fortsætter op i kvisten. Den i hvide og brune nuancer malede hoveddør, er måske hele rokoko-epokens fineste på egnen. Også overvinduet er smukt og behersket udskåret. Dørkarmen er af samme riflede type som på slottet, og som også ses på andre af byens huse.

Storegade 23 i Augustenborg er et betydeligt mindre hus end slotspræstegården, men er lidt af samme type. Særlig er vinduerne af samme slags med små sprosser og svungne overrammer. Udskæringerne på såvel dør som overvindue, er meget fint og sirligt udskåret som rocaille-variationer over drueranker, en plante, der også beklæder husets facade. Det er antagelig opført ca. 1775 (fig. 8).¹²

Begge disse huse har bygmester Jacobsens stilpræg og blev opført, mens han virkede ved slotsbyggeriet, så de kan næsten ikke være opført af andre end ham.

Før vi forlader den egentlige rokoko-epoke, vil vi dog lige se på et par bygninger, der fortjener at blive fremhævet, men som Jacobsen ikke kan have opført, da de er bygget efter 1779, hvor han døde.

Det drejer sig om Benniksgård ved Rinkenæs, opført 1782. I sin stil og sine proportioner, peger bygningen mere tilbage end frem i tiden. Som nævnt kan gården ikke være bygget af Jacobsen, og bygmester Chr. Aug. Bohlsmann kan det heller ikke have været, da det slet ikke er hans stil. Det har nok været en helt tredie, som måske også 5 år senere, 1787, har stået for Felsted præstegård, der har nogle af de samme stiltræk (fig. 9). Denne præstegård er et overmåde charmerende anlæg, stråttækt, 3-længet og med en meget fin portal. For både præstegården og Benniksgård gælder det, at de smalle frontispicer ikke tyder på en af de mere fremtrædende bygmestre. En sådan ville uden tvivl have anvendt andre proportioner, især bredere frontispice, højere sok-

Fig. 8. Meget fint udskåret rokokodør, ca. 1775. Storegade 23, Augustenborg.

Fig. 9. Den idylliske Felsted Præstegård. Opført i 1787 af ukendt bygmester i en slags forsinket rokokostil.

kel og mindre størrelsesforskel mellem facadens højde og tagets højde, dvs. en mindre landlig stil.

Slotsbyggeri

Periodens slotsbyggeri på egnen begynder med den delvise genopbygning af Gråsten Slot, der var nedbrændt i 1757. Selv om den augustenburgske hertugfamilie mest opholdt sig på Augustenborg, var de fra 1725 også ejere af Gråsten, idet den tidligere ejer, Carl Ahlefeldt, dette år gik fallit. Ved auktionen over boet købte hertug Christian August 1. og hustru Frederikke Louise (født Danneskiold-Samsøe) Gråsten med flere storgårde.

Efter optegnelser og billedgengivelser ved vi, at det var et vældigt imponerende barokanlæg, der gik til i flammerne.¹³ Hovedfløjen var 3 stokværk høj, og det fremhævede midterparti endda hele 5 stokværk.

Af hele det fornemme slot overlevede kun en del af den nordre fløj med kirken branden. I 1758-59 blev slottet ikke genopbygget i sin tidligere stil, men i en reduceret udgave. Den sydlige fløj blev genopført, den nordlige restaureret, men de to fløje blev kun knyttet sammen af en lav forbindelsesfløj kaldet »Langegang«. De to fløje står den dag i

dag, mens den vestre forbindelsesfløj har fået det 3-etages tårnhus tilføjet i 1842.

Til at forestå genopbygningen havde man engageret arkitekten Johann Gottfried Rosenberg (1709-76), der på den tid var en af landets førende arkitekter. Han stammede fra Plön, hvor han havde en stilling som bygningsinspektør ved det lille fyrstehof. Fra 1760 var han tillige kgl. landbygmester i hertugdømmerne. Ved siden af arbejdede han en del i kongeriget, og havde bl.a. arbejdet en del sammen med arkitekten Nicolai Eigtved i København. Her forestod han i hovedsagen selv opførelsen af de 3 fornemme palæer i Bredgade, nemlig Dehns, Bernstorffs og Berckentins palæer (Odd-Fellowpalæet).¹⁴

Et karakteristisk facadetræk på disse og andre bygninger i Frederiksstaden, er de såkaldte »øreliséner«, murfremhævelser mellem vinduerne med et lille knæk i hjørnet. Disse liséner anvendte Rosenberg også i facaden på Gråsten Slot ved renoveringen, og kort efter, i 1761, blev de også anvendt, da han opførte herregården Vindeby ved Eckernförde. Senere anvendtes øreliséner mange steder på egnen, men det var Rosenberg, der introducerede denne form for facadeudsmykning på det nye Gråsten Slot.¹⁵

I 1762 var hertug Frederik Christian 1. for alvor kommet til penge gennem giftermålet med prinsesse Charlotte Amalie Vilhelmine af Plön, så nu kunne et længe planlagt nybyggeri ved Augustenborg tage sin begyndelse.

Det gamle Augustenborg Slot, der var opført ca. 1660-63 af hertug Ernst Günther 1., vides der ikke meget om; men på en billedgengivelse fra Resens Atlas ca. 1670, ses at det drejer sig om en 4-længet renæssancegård i bindingsværk.¹⁶

Det nye Augustenborg med staldgård blev bygget i årene 1764-76, men faktisk begynder bygningshistorien allerede med den i 1733 opførte »Marstald«, der blev bygget foran slottet på den gamle ladegårds plads. Denne var efter en brand samme år flyttet et stykke mod nord. Af denne nye ladegård er der nu kun en stor lade tilbage. Men marstalden, der var beregnet til de finere køre- og rideheste, lå altså i 30 år alene på den gamle ladegårds plads, og først i 1760'erne, hvor godserne udvidedes kraftigt til ialt ca. 30.000 tdr. land, var der basis for et nyt stort byggeri.

Marstaldens placering allerede i 1733 sandsynliggør derfor, at man allerede da havde planer om et stort barokanlæg, hvilket måske kan forklare, at det samlede anlæg, da det stod færdigt i 1776, var bagefter rent stilmæssigt. Hvem der har bygget marstalden, vides ikke; men

muligvis kan det dreje sig om Otto Johan Müller (1692-1762), der virkede som kgl. landbygmester før Rosenberg.

Augustenborg Slot minder i meget og meget om Gråsten. Først i dispositionen med et 3-fløjet anlæg med hovedfløjen beliggende nord-syd. Endvidere planen med slotskirken i nordre fløj, og springet fra tre til to stokværk i sidefløjene. Endelig er også Augustenborgs facader markeret med øreliséner. Dette kunne tyde på, at Rosenberg også var ophavsmand til Augustenborg. Under alle omstændigheder er inspirationen herfra. Fordi den senere hertug Frederik Christian 2. i sit testamente bestemte, at alle arkivalier skulle brændes efter hans død, har der nemlig hersket uvished om, hvem der har været arkitekt for det nye slot, da alle tegninger, regnskaber m.v. således er brændt. Både Jørgen Paulsen og Flemming Jerk finder det sandsynliggjort, men ikke uomtvisteligt, at arkitekten var Rosenberg.¹⁷ Weilbachs Kunstnerleksikon nævner slet ikke Augustenborg under omtalen af Rosenberg, mens Peter Hirschfeld uden forbehold omtaler Augustenborg som Rosenbergs »seneste og vel største byggeri«.¹⁸ Vi vil derfor med en anelse forbehold udnævne Rosenberg til slottets hovedarkitekt, se senere.

Da Rosenberg nu skulle i gang med det nye slot, var han ikke ganske frit stillet, men havde den eksisterende marstald som udgangspunkt. Der opførtes derfor i 1764 direkte nord for denne en nøjagtig pendant dertil, kun bygherremonogrammerne i midterfrontonerne er ændret. Længerne er opført i gule sten i et stokværk med højt valmtag i rødt tegl. De er 25 fag lange, og facaderne brydes af en midterportal med pilastre og hertugparrenes monogrammer indrammet af dobbeltsvingne volutter i en fronton, og af to dørpartier symmetrisk på hver side af portalen. Den nye nordre længe anvendtes til både ridehus, tjenesteboliger og kontorer. De to længer blev bundet sammen af portbygningen i samme udførelse. Den består midterst af det to etager høje tårnhus. Nederste etage udgøres af selve porten, mens der herover ses en etage med 3 fag adskilt af øreliséner, i trekantfrontonen et ur, og øverst selve klokketårnet (fig. 10). På hver side af tårnhuset de lidt lavere sidefløje med hver 3 vinduer adskilt af vognporte. Portbygningen menes opført ca. 1765-67, da klokkerne er støbt i Eckernförde i 1767.¹⁹ Samtidig med nordre staldlænge opførtes i noget nær samme stil, umiddelbart nord for denne, en vaskeribygning, og i årene herefter en køkkenbygning overfor denne igen, dvs. lige nord for det senere slot.

Hermed var første del af byggeprogrammet tilendebragt, og man kunne tage fat på hovedopgaven, selve slottet. Det gamle slot har

Fig. 10. Augustenborg Slot. Staldgården med porthuset, opført 1764-67.

formodentligt ligget lidt sydvest for det nye, således at hertugfamilien kunne blive boende under byggeperioden. Det nye slot blev bygget over en 6-årig periode, 1770-76, i pagt med barokkens idealer anlagt aksialt og symmetrisk lige over for staldgården.

Set fra gården står man over for et meget monumentalt bygningsværk i 3 stokværk (fig. 11). Murfladerne er hvidpudsede med gulkalke, lodrette bånd mellem vinduerne, fagopdelingen er brede øreliséner. Taget er afvalmet og beklædt med sortglasseret tegl. Det øverste stokværk er mindre end de to nederste. Den 15-fags hovedfløjs midte – og dermed hele anlæggets centrum, hvorigennem hovedaksen går – er fremhævet af en 3-fags let forhøjet midterrisalit, der øverst afsluttes af en trekantfronton med et fladt, brunmalet sandstensrelief med bygherrens monogram omgivet af trofæer og attributter. Ellers brydes hovedfløjens gårdfacade kun af 3 ret uanseelige døre, fladbuede med riflede karme, strengt symmetrisk anbragt.

De ret korte sidefløje i 5 fag, og ellers som hovedfløjen, efterfølges af lidt lavere sidepavilloner i 2 stokværk og 7 fag, og hvoraf den nordre huser slotskirken. Havefacaden med de 19 fag ligner gårdfacaden, men er endnu mindre varieret (fig. 12). Fagenes rytmik brydes kun af midterrisalittens enlige dør og balkonen lige ovenover. Farvemæssigt

Fig. 11. Augustenborg Slot set fra gården, opført 1770-76. Formentlig planlagt af kgl. landbygmester Johann Gottfried Rosenberg og fuldført af bygmester Lorentz Jacobsen.

Fig. 12. Augustenborg Slot, den massive havefacade.

er facaden dog ganske flot med de nyligt opmalede lodrette gule bånd på den hvide murflade.

Pga. af slottets senere anvendelse som lazaret, seminarium og nu psykiatrisk hospital, er der kun to rum, der endnu har bevaret miljøet fra slottets gyldne tid. Det er havesalen og slotskirken. Hovedlinierne i den indre disposition er dog stadig kendelige med de lange korridorer mod gården og værelserne mod haven. Hovedtrapperne er anbragt i sidefløjene.

Havesalen, der udgør hele anlæggets aksiale centrum, er på vægge og loft udsmykket med fine stukarbejder. De blev udført af den italienske stukkatør Michel Angelo Tadei fra Lugano. Han ankom til disse egne i 1777, hvor han udsmykkede væggene på Gelting, siden på Augustenborg og andre steder i Slesvig-Holsten. Det drejer sig om meget fine og fantasifulde stukrelieffer med fantasilandskaber og antikke scenerier, blomstervaser og rocaille-ornamenter (fig. 13-14). M. A. Tadei, der rejste tilbage til Lugano i 1786, arbejdede i en kraftig rokokostil, mens hans yngre bror, Francesco Antonio Tadei, arbejdede sig frem mod en typisk nyklassicistisk stil. Denne bror kom herop i 1782 og blev her. Han udsmykkede i sin tid en lang række herregårde og andre bygninger i Slesvig-Holsten.²⁰

Selv om havesalens udsmykning må betegnes som rokoko, omend ret særpræget, er der alligevel træk (f.eks. panelerne), der peger frem mod den enklere, nyklassicistiske rumkunst. Faktisk behøver sådanne frembringelser ikke at forekomme rodede eller forvirrede, men derimod som meget smukke med det bedste fra begge stilarter.

Også slotskirken i nordfløjen er et eksempel på stilblanding, dog betydeligt mere udpræget end havesalen (fig. 15). Kirkerummets helhedsvirkning er et lyst rum med hvidt og gråt som dominerende nuancer. Gulvet er skakbræt-ternet sort-hvidt, mens enkelte ornamentter og bånd er forgyldte. Placeringen af alter, prædikestol og orgel over hinanden er særpræget, men kendes fra andre af tidens kirker. Både prædikestol og orgel (bygget 1773 af Johan Daniel Busch i Itzehoe), er rokoko ligesom en del stuk af Michel Angelo Tadei på loft og vægge. Derimod er galleriet over sideskibene med balustradeværn og underliggende arkitrav klart nyklassicistiske. Søjleordenen, der bærer galleriet, er nederst toscanske, over galleriet korinthisk. Alt i alt er det således et meget smukt og afdæmpet kirkerum i overgangsstil mellem rokoko og Louis Seize, som nyklassicismens første fase kaldes.²¹ Fra en gammel tegning ved vi, at et kabinet på slottet har været udsmykket i en lignende stil.²²

Fig. 13. Augustenborg Slot. Havesalen med stukarbejde af Michel Angelo Tadei, ca. 1777-78.

Fig. 14. Augustenborg Slot, havesalen. Dørstykke i stuk af Tadei.

Fig. 15. Augustenborg Slot, Kirken. Interiør af Lorentz Jacobsen. Stilen er en blanding af rokoko og nyklassicisme.

Vi har tidligere udnævnt Johann Gottfried Rosenberg til Augustenborgs arkitekt, selv om vi ikke har fuld sikkerhed herfor. Derimod ved vi med sikkerhed, at bygmestrene Jacobsen og Bohlsmann arbejdede med på slottet, og at førstnævnte tegnede kirken, der sikkert har været noget af det sidste, der blev lavet færdigt (jvf. Tadeis ankomst 1777). Både Jerk og Paulsen mener, at slottet, som det står med sine imponerende, men også stive og tunge facader, ikke kan have været Rosenbergs værk hele vejen igennem.¹⁷ Værket mangler noget af den elegance, der kendetegnede Rosenberg og rokokoens, den karakteristiske udsmykning og livlige facade. Midderrisalitten er for smal i forhold til den samlede facadelængde, ligesom hovedfløjens indgangspartier er lidet repræsentative, ja, nærmest overdrevent puritanske. Rosenberg ville nok også have lavet en ordentlig trappe og en høj kælder. Dette har fået Paulsen til at mene, at den ret nærige og mådeholdne hertug nok har ændret Rosenbergs (formodede) fornemmere skitser til byggeriet, og ladet de nævnte lokale bygmestre lede arbejdet.¹⁷

Jeg vil derfor finde det rimeligt at antage, at Rosenberg, sikkert på et ret tidligt tidspunkt, har lavet planer for hele det aksiale slots- og staldgårdsanlæg med udgangspunkt i den gamle marstald fra 1733.

Han har sikkert selv ledet byggeriet af staldgården med porthus, vaske-ri og køkken i årene 1764-69. Da selve slotsbyggeriet skulle i gang har han, måske nødtvungen, ændret tegningerne i retning af det mere strenge og puritanske efter bygherrens ønsker. Hvad der herefter er sket, er det store spørgsmål. Måske har Rosenberg ikke kunnet komme overens med bygherren, forladt byggeriet, og ladet Jacobsen overtage arbejdet. Denne har måske derpå ændret tegningerne i samråd med bygherren, i hvert fald facadetegningerne. Nærmere kan vi nok ikke komme det. På den anden side kan Rosenberg vel stadig godt have været øverste tilsynsførende med byggeriet. Det underbygges af, at efter hans død, 4. juni 1776 i Slesvig, udnævntes Jacobsen til hertugelig bygningsinspektør. Man kan også tænke sig, at Rosenberg måske har været syg og uarbejdsdygtig i sine sidste år. Ved Rosenbergs død var slottet stadig ikke færdigt, og især har rumudsmykningerne manglet. Ud fra dette må konklusionen være, at det samlede slotsanlæg er et værk af Rosenberg og Jacobsen i fællesskab. Chr. Aug. Bohlsmann har uden tvivl medvirket ved hele byggeriet fra 1764 (byggede hus i Augustenborg i 1764, se senere), men har nok ikke haft direkte indflydelse i forhold til Jacobsen, da han var en del yngre og mindre erfaren.

Vest for slottet anlagdes en stor barokhave, der er beskrevet i C. C. L. Hirschfelds værk *Theorie der Gartenkunst*, bind 4, der udkom i 1782. I årene umiddelbart forinden må han derfor have besøgt den nyanlagte have.²³ Han omtaler haven som værende opdelt i plæner, parterrebede, blomsterhaver, frugthaver, løvbuegange samt vaser og skulpturer. Et sted på en lille høj omgivet af vand med en lille bro over, var der bygget et rundtempel af træ båret af 8 joniske søjler. Endvidere nævnes de to øst-vest-gående lindealléer, endende ved fjorden, hvor dennes kyst noget vest for slottet drejer nordpå. Den sydlige allé med gamle træer, den nordlige – i det nye slots symmetriakse – med unge træer. Alt dette ses af den i 1796 opmålte plan over slot og omgivelser. Det gamle slot har sikkert ligget ud for den gamle allé.²⁴ Hovedaksen gik så fra øst mod vest gennem Slotsallé, staldgård, slot, have og ad alléen ud til fjorden.

Augustenborg Slot er et sent, men gennemkomponeret og strengt symmetrisk barokanlæg, hvilket utvivlsomt har sin rod i en planlægning, længe før slottet blev opført. Det kan her en passant nævnes, at Rosenbergs søn, arkitekten Georg Erdmann Rosenberg (1739-88), samtidigt opførte Hagenskov ved Assens (tidl. kaldet Frederiksgave) i en helt anden og mere moderne stil med hovedbygningen uden direkte

Fig. 16. Sandbjerg, opført 1787-88 af bygmester Chr. Aug. Bohlsmann. Bemærk de hvide liséner med små knæk, de såkaldte »øreliséner«.

forbindelse med staldene, dvs. en klassicistisk løsning. Da Augustenborg Slot endvidere er fuldstændigt velbevaret i det ydre, er det mærkeligt, at dette, et af landets største barokanlæg, hidtil har været så overset i traditionel dansk arkitekturhistorie.

Sandbjerg

Selv om Sandbjerg lokalt bliver betegnet slot, er det i forhold til Gråsten og Augustenborg kun en lille herregård og bliver derfor omtalt særskilt.

Med denne idyllisk beliggende herregård ved Allsund, er vi for alvor kommet frem til bygmester Chr. Aug. Bohlsmann (1740-94), der især efter Lorentz Jacobsens død i 1779, kom til at spille en betydelig rolle for egnens byggeri.

Han var født i Gråsten ca. 1740 (måske lidt før) som søn af tømrermester Peter Bohlsmann, og både far og søn har sikkert medvirket ved genopbygningen af Gråsten Slot i 1758-59.²⁵ Senere, i 1764, flyttede han til Augustenborg, hvor han var aktiv i de næste mange år.²⁶

I 1787-88 blev Sandbjergs smukke hovedbygning tegnet og opført af Bohlsmann som hovedsæde for det lille grevskab Reventlow (fig.

16). Bygherren var lensgreve Conrad Georg Reventlow (1749-1815), bror til de kendte landboreformatorer.²⁷

Bygningen er holdt i en smuk og enkel stil. De 11 fag i to stokværk med meget store vinduer, giver huset en let og lys fremtræden. Over de gulkalkede vinduesfelter, opdelt af de bohlsmannske bygningers kendetegn, de hvide øreliséner, lægger valmtaget med sortglasseret tegl sig harmonisk og rigtigt. Indendørs bemærkes en god rumdisposition og stukkaturer. Sandbjerg føjer sig ikke på barokvis direkte aksialt til avlsgården umiddelbart nord herfor, men gør sig fri af denne ved sin selvstændige og værdige fremtræden.

På gårdspladsens nordlige side, i en ret vinkel til hovedbygningen, ligger den hvidkalkede forpagterbolig. Det er egentlig en ret stor bygning, men syner mindre pga. to store lindetræer, der delvis dækker kvisten mod gården. Det 10 fag lange hus med halvvalmet rødt tag, er bygget 1783, sikkert også af Bohlsmann. Facaden har måske også tidligere været smykket med øreliséner, idet der ses rester af sådanne ved husets hjørner.

Augustenborg-stilen

I forbindelse med denne tidligere omtalte byggeperiode på Augustenborg (1764-76), opførtes samtidigt en række gode borgerhuse i hertugbyen. De var overvejende beregnet som boliger for den voksende skare af hoffolk, og blev nok til dels opført som erstatninger for ældre bindingsværkshuse. Langt de fleste blev bygget i Storegade og ikke i slottets tilkørselsakse, Slotsallé.

I forbindelse med Lorentz Jacobsens byggerier har vi allerede omtalt de to meget rokokoprægede huse, slotspræstegården, Palævej 7, og det mindre Storegade 23. Derudover lægger sig hen ad Storegade en række huse, der kan have hvert deres særpræg, men fælles er den kompositoriske grundtype, som er i en stil, man passende kunne kalde Augustenborg-stilen, idet typen udgik herfra.

Lad os som et eksempel tage Storegade 13, sandsynligvis opført omkring 1770-75 (fig. 17). Det er et grundmuret, hvidkalket hus i 8 fag. Taget er halvvalmet og i rødt tegl. Midterpartiet med en kvist i 3 fag sluttet øverst af med et lille kikvindue. Faginddelingen er dog ikke helt symmetrisk.

Dette er grundtypen, der kan variere i størrelse, være med eller uden øreliséner og have dørparti i rokoko eller Louis Seize, men grundtypen er fælles. Hertugbyen var jo noget for sig i forhold til det omliggende landbrugssamfund på Als. Og på denne tid var disse grundmurede

Fig. 17. Det typiske grundmurede Augustenborghus. Storegade 13, Augustenborg, opført ca. 1770-75.

borgerhuse noget af et særsyn på øen, hvor de fleste huse var i bindingsværk. Som vi senere skal se, bredte typen sig siden ud over øen; i første omgang blandt de mere velhavende, et tegn på, at det utvivlsomt var forbundet med prestige at få sit hus opført af en hertugelig bygmester.

Man må antage, at i hvert fald alle hoffolkenes huse i Augustenborg er opført af de stedlige hofbygmestre, dvs. Jacobsen og Bohlsmann. Sidstnævnte byggede som nævnt et hus til sig selv, og virkede i byen under hele slotsbyggeriet og tiden efter. Derimod er der intet, der tyder på, at Jacobsen skulle være virksom i byen før 1770. Hans død den 11. januar 1779 i Åbenrå, hvor han boede hele tiden, satte en stopper for flere værker fra hans hånd. Han efterlod sig sin 2. hustru Metta Christina (f. Nissen), som han var blevet gift med i 1762, og to børn.²⁸

Det ældste af de tilbageværende Augustenborghuse er det gamle apotek i Slotsallé fra 1761 (senere forlænget med to fag). I samme gade ligger det gamle hospital af en helt anden bygningstype, sandsynligvis opført i 1760'erne.

Af de bevarede huse i Storegade må nr. 7 og 9, begge senere delvis ombygget, nok dateres til ca. 1765-70, ligesom det sjove »Skomagerhus«, nr. 28, fra 1769.

Fig. 18. »Hofrådets Hus«, Storegade 11, Augustenborg. Dette fine borgerhus er opført ca. 1775-80, men facaden er ændret i 1800-tallet (større vinduer).

Af de finere huse er foruden nr. 13 og 23, også nr. 11 og 15 opført i 70'erne. Huset Storegade 15 er et eksempel på en mere beskedne udgave (6 fag) af Augustenborg-typen med ørelisener i kvisten. Nr. 11, »Hofrådets Hus«, er et stort og stateligt hus i 11 fag (fig. 18). Ved sin størrelse og sin høje sokkel fremhæver huset sig selv i gaden; men desværre har det ikke længere den originale facade. Hen i 1800-tallet er nye og større vinduer med buet overramme kommet til, ligesom frontispicens øverste afslutning er nyere. Ørelisener er kun bevaret i andet stokværk; men formentlig har de også beklædt hele facaden i stueetagen.²⁹

Den gamle skole, nu rådhus, Storegade 20, fra 1780, er et ganske godt hus i 9 fag. De små rokokovinduer i frontispicen er af samme type som Storegade 23, og tyder på, at der også i stuen har siddet sådanne vinduer i stedet for de nuværende større. Over døren ses en hustavle med indskriften »In Gloriam Dei et Salutem Proximi«, – Til Guds ære og næstens velfærd. Dørkarmen er ligesom karmene i Storegade nr. 11, 13 og 15 samt Palævej 7, riflet ligesom slottets karme.

De huse i Augustenborg, som er udsmykket med ørelisener, vil jeg antage, at Bohlsmann har bygget. Dels kendes der ikke ørelisener på

Fig. 19. Hørup Præstegård, opført 1765-69 af bygmester Chr. Aug. Bohlsmann. Det eneste kendte eksempel på Augustenborg-stilen i bindingsværk.

nogle af Jacobsens sikre eller sandsynlige byggerier udover slottet, og dels fortsætter bygninger med disse i mere klassicistiske udgaver i årene efter Jacobsens død.

Et sådant eksempel er det meget stilrene hus Storegade 19, opført 1788. Det er 9 fag langt, heraf de 3 i midterpartiet med frontispicen. Dørpartiet er helt stilren Louis Seize-stil med retvinklet konsolbåret udhæng, hvor rokokoen gerne har buet overkant. Dørfløjene er formet som kannelerede pilastre med de for stilen karakteristiske tandsnitfriser, mæanderborter og ovale former. (Som tidligere antydnet er Louis Seize nyklassicismens første fase, og bruges mest som betegnelse for døre og interiører, mens husets eksteriør normalt bliver betegnet som nyklassicisme eller slet og ret klassicisme).

Denne særtype af Augustenborg-stilen, bygger Bohlsmann (sandsynligvis) i 1780'erne og 90'erne flere eksempler på rundt om på Als, dog mest i 11-fagsudgaven sådan som Hofrådets Hus, Storegade 11, oprindeligt har fremstået.

Inden vi kommer så langt, bør vi imidlertid springe lidt tilbage i tiden for at se på Hørup Præstegård, som stod færdig i 1769 (fig. 19).

Om dette hus ved vi med sikkerhed, at det er opført af Bohlsmann.³⁰ Desuden vides det, at også snedker(mester) Hans Petersen Bleshøy har medvirket. Han virkede samtidigt med Bohlsmann, boede også i Augustenborg og døde samme år som denne, 1794.³¹ De må have arbejdet sammen om mange huse, og det er derfor nærliggende at tro, at denne Bleshøy har stået for de mange fine døre, der fremkom netop i den for egnen rigeste byggeperiode 1770-90. H. P. Bleshøy var iøvrigt far til den senere hofbygmester J. C. Bleshøy, se senere.

Hørup Præstegård er det eneste eksempel, der er bevaret på Augustenborg-stilen i bindingsværk. Med sit stråtag, gule bindingsværk og skønne beliggenhed, fremtræder præstegården smukt og idyllisk. De 11 fag, igen med 3 fag i kvisten, og den høje sokkel, giver huset et fornemt præg. Og det er netop disse gode proportionsforhold, der fremhæver det fornemme i Augustenborg-stilen i forhold til den traditionelle landbostil på Als.

Også på det øvrige Als finder vi som nævnt eksempler på Augustenborg-stilen som både i tid og stil passer på bygmester Bohlsmann. Mindst 6 bygninger af denne type er bevaret. Den første i tid er Tontoftgård i Nordborgs nordlige udkant. Der er ikke noget direkte vidnesbyrd om opførelsestiden, men stilen tyder på, at huset nok er rejst ca. 1770-75. Herom vidner bl.a. den smukke dør mod haven i fint udskåret rokokomønster, buet overkant og fint overvindue (fig. 20). Taget er stråtækt, og bygningen er kun 10 fag lang, idet midterpartiet symmetrisk deler sig over to fag i modsætning til de følgende bygninger, der alle er i 11 fag. Facaden med øreliséner er pudset, og står nu kalket i en svagt rosa farvetone.

Et lignende hus i Nordborg er Løjtertoft 32 fra 1784, og med 11 fag, heraf 3 i gavlkvisten, er den ligesom de næste 4 bygninger af samme type som Hofrådets Hus, Storegade 11 i Augustenborg. Huset er gulkalket med rødt tegltag, og er på et tidspunkt blevet forhøjet. Øverst i kvisten ses initialerne »JC«, vel for bygherrens navn. Den af gamle smedjernsgelændere flankerede indgangsportal, er et interessant eksempel på den stilovergang, som netop fandt sted i opførelsestiden (fig. 21). Således er pilastrene (af jonisk type) og frontonen klart klassicistiske, mens selve dørføjene er i rokoko i en måske lige lovlig voldsomt malet udgave i hele 5 forskellige farver.

Næste bygning i tid er den tidligere kro i Gammelgård. Den er opført 1785 og hørte da ind under Augustenborg. Hvad skulle derfor være mere naturligt end at lade hertugens bygmester bygge den? Den hvidkalkede bygning havde tidligere stråtag og kvist, men er nu helt

Fig. 20. Fint udskåret rokokodør. Tontoftgård, Nordborg, ca. 1775.

Fig. 21. Stilblanding. Selve døren er rokoko, portalen nyklassicistisk. Løjteroft 32, Nordborg, 1784.

Fig. 22. Et meget smukt og velholdt eksempel på Augustenborg-stilen. Bemærk ørelisénerne og Louis Seize-døren. Østerholm, Guderup, opført 1792.

molesteret, taget omlagt og moderne vinduer og døre indsat. Øreliséner ses dog stadig i stueplanet.

Henholdsvis 1790 og 1792 opførtes stuehusene til de to gårde Bommerlund og Østerholm i Egen Sogn.³² De ligger kun få hundrede m fra hinanden, og er af præcis samme type. Mod gårdsiden, paradesiden, er de malet i en gullig grundfarve, hvorpå de hvide øreliséner står markant frem. Havesiden er mere beskeden uden kvist. Selv om de er af samme type, er de ikke på det seneste behandlet med samme pietet. Hvor Bommerlund har eternittag og forfærdelige moderne døre og vinduer, fremtræder Østerholm mere behageligt. Rødt tegltag, god Louis Seize-dør, og meget velholdt (fig. 22). Grundfarven på Østerholms facade er nærmest beige.

Endelig er der den tidligere bispegård i Ketting. Den er ikke smykket med øreliséner, men da den er ombygget i 1820, kan den have haft dem. Ellers er den af samme grundtype som de øvrige, og bygnings-tidspunktet ligger nok også omkring 1790.

Det er forbavsende lidt, man finder af huse i Augustenborg-stilen i områdets største by, Sønderborg, samt på Sundeved. Flere kan være forsvundet i tidens løb, eller ombygget så meget, at en umiddelbar

identifikation ikke er mulig. Hvad angår Sønderborg, kan en del huse være bombet sønder i 1864. Vi finder dog et par eksempler på den beskedne 6-fagstype som Storegade 15 i Augustenborg, i Sønderborg, nemlig bl.a. Slotsgade 15 og Lille Rådhusgade 37 (med øreliséner), begge sikkert opført i perioden 1780-90. I hertugens anden slotsby, Gråsten, er det småt med bevarede huse fra den periode, vi beskæftiger os med, hvilket vel bl.a. hænger sammen med, at næsten alle hoffolkene boede i Augustenborg. Dog bør den af hertug Frederik Christian 1. opførte skole (eller hospital), Skolegade 9, nævnes. Det ganske beskedne hus står i modsætning til de øvrige omtalte bygninger ikke pudset, men blot i gule sten. Huset er bygget i 1783, og over døren ses indskriften »In Gloriam Dei et Salutem Proximi« ligesom på skolen i Augustenborg, der var opført 3 år tidligere.

Inden vi nu forlader bygmester C. A. Bohlsmann og hans bygninger, vil vi runde ham af med et par ord. Han døde 16. februar 1794 i Sønderborg. Dødsårsagen var brystsyge. Og efter dette år er det forbi med nybygninger i den oprindelige Augustenborg-stil. Om Bohlsmann som person vides ikke meget, blot at han ved sin død var hjemmehørende i Sønderborg, at han var gift to gange, og efterlod 3 børn af første ægteskab. Hans første kone, Martha, døde 42 år gammel den 21. november 1786. Den 1. februar giftede han sig igen, denne gang med en enke.³³

Foruden de her nævnte bygninger, finder vi andre bemærkelsesværdige borgerhuse på egnen, der falder uden for Augustenborg-stilen, og som derfor ikke synes at være opført af hertugens folk. Nævnes bør 3 huse i Sønderborg.

Provstegården, Rosengade 16, er opført 1767 og kunne evt. være opført af Lorentz Jacobsen, men det markante dørparti er ikke tidstypisk, idet det nærmere er barok end den rokoko, vi kender fra Jacobsens bygninger.

På det store borgerhus Perlegade 58, der efter den seneste renovering står gulmalet, står der på facaden årstallet 1704. Tidligere stod der 1604, men efter alt at dømme passer ingen af delene, og huset er nok opført i perioden 1750-70 som også Engquist anfører.³⁴ Et af de 8 fag er gjort bredere for at få plads til døren, hvilket må opfattes som en noget ubehjælpelig komposition. Huset er stilmæssigt i slægt med huset Südermarkt 15 i Flensborg fra 1749, der dog er mindre og helt symmetrisk.³⁵

Endelig kan nævnes det store to-etages hus Alsgade 16, der også synes at falde uden for Augustenborg-stilen. Det er nu meget forfaldent

og trænger i høj grad til en totalrestaurering. Ifølge Trap skulle der på 1. sal være stukkaturer af bdr. Tadei, hvilket imidlertid ikke har kunnet bekræftes til dette arbejde. Huset må dateres til ca. 1780-90.

Nyklassicisme

Som vi har set, fremstod arkitekturen på Åbenrå-Sønderborg-egnen frem til Lorentz Jacobsens død i 1779 i retninger præget af senbarok og rokoko. Fra 1770'erne og frem til sin død i 1794 byggede C. A. Bohlsmann en række bygninger af et mere moderne præg, dvs. klassicistiske, hvilket ses både i hovedtrækkene og i indgangspartierne. Men det er en slags overgangsstil, og endnu ikke rigtig nyklassicisme.

Retter vi blikket udefter, vil vi se, at nyklassicismen allerede omkring 1750-60 er på indtog i Danmark, primært gennem den franske arkitekt N. H. Jardin, der på Kunstakademiet i København underviste den nye generation af arkitekter. Fra 1760'erne arbejdede en række store og mere eller mindre klassicistisk inspirerede arkitekter rundt omkring i Danmark, bl.a. C. F. Harsdorff, G. E. Rosenberg og G. D. Tschierske. Længere nede i Holsten finder vi på denne tid bl.a. arkitekter som Johann Adam Richter (bl.a. herregården Schierensee), C. G. Horn (bl.a. herregårdene Wandsbek og Emkendorf) og senere C. F. Hansen og A. Bundsen.³⁶

Disse arkitekter var ajour med stiludviklingen og byggede rundt omkring for store bygherrer. Men som sædvanlig varede det noget, inden stilen trængte igennem blandt provinsielle bygmestre, som dem vi her hovedsageligt beskæftiger os med. Det er derfor vi stadig helt op i 1790'erne finder rokoko i det slesvig-holstenske område. I virkeligheden er stilen på Åbenrå-Sønderborg-egnen faktisk rimeligt ajour med tidens akademiske strømninger i forhold til egne i Holsten, hvor man – især i borgerhuse – helt op i 1790'erne lavede dørpartier i rokoko.³⁷

Det første eksempel på en egentlig klassicistisk bygningsopfattelse, finder vi i »Prinsens Hus« i Augustenborg (fig. 23). Bygherren var prinsen selv, nemlig prins Æmil August (1722-86), bror til hertug Frederik Christian 1. I 1764 trak den ugifte prins sig tilbage fra militærtjeneste, og lod derefter sit lille gårdanlæg bygge på det sted, hvor også siden Palæet kom til at ligge. Prinsens Hus er af omfang ret beskedent med 5 brede fag i to stokværk. Det står nu i al sin enkelhed rødmalet med 4 hvide liséner og valmtag og udstråler trods alt en vis stil. Som Paulsen skriver kan huset tidligst være opført 1765, og senest 1775 hvor betegnelsens »Prinsens Hus« kendes.³⁸ Rimeligvis mellem 1765 og

Fig. 23. Prinsens Hus i Augustenborg. En klassicistisk villa opført af ukendt bygmester ca. 1765-70. Til venstre Palæet.

1770. Arkitekten er ukendt, og ingen af de lokale bygmestre synes umiddelbart at kunne komme på tale.

Prins Æmil August testamenterede sit hus med gårdanlæg til sin niece, prinsesse Louise (1764-1815). Men ved prinsens død i 1786 fandt hans bror hertugen ikke huset tilstrækkeligt til sin datter, og nogle år senere blev Palæet opført som bolig for prinsessen, der her indtil sin død i 1815 holdt eget hof (fig. 24). Siden boede hendes svigerinde, enkehertuginde Louisa Augusta (1771-1843) i Palæet.

Husets bygningshistorie er grundigt beskrevet af Jørgen Paulsen.³⁹ Det er tegnet af den københavnske arkitekt Peter Meyn (1749-1808). I sin egenskab af patron for Københavns Universitet kom hertug Frederik Christian 2. i kontakt med Meyn, der for universitetet havde opført Kirurgisk Akademi i Bredgade i 1785-87. Huset er fra Meyns hånd betegnet som et »lyststed«, og er sandsynligvis bygget 1790-91. Det pompøse palæ, hvidt med sorte søjler og pilastre, er et ganske elegant hus og godt beliggende. Imidlertid var det fra Meyns side tænkt endnu fornemmere, idet man kan sammenligne med Meyns originale tegning, der viser et mere udsmykket hus med en anden vindueskomposition. Baggrunden for ændringerne til det kunstnerisk ringere, kender

Fig. 24. Palæet i Augustenborg set fra gården. Tegnet af arkitekten Peter Meyn, men ændret noget ved opførelsen ca. 1791-92.

vi ikke, men måske har augustenborgernes spartanske arkitektursyn (jvf. slottet) givet sig udslag i ordre til ændringerne af tegningerne før opførelsen. Det har formentlig været bygmester Bohlsmann, der har stået for selve opførelsen af huset, og måske også ændret tegningerne.

Som det står nu, er Palæet dog trods alt et fint klassicistisk bygningsværk i Meyns Harsdorff-inspirerede stil (C. F. Harsdorff var tidens toneangivende arkitekt). Palæet er i 7 fag, to stokværk og med sort mansardtag. Mod gården er indgangspartiet fornemt trukket tilbage bag joniske søjler, mens havefacaden med blik mod Augustenborg Fjord, er udsmykket med pilastre. På hovedfacaderne er murværket fuget på klassicistisk vis, mens gavlene er med øreliséner. Fra Bohlsmanns død i 1794 og frem til 1802 finder vi ikke nogle specielle bygninger af borgerligt eller fornemmere præg i området. Og først efter år 1800 hører vi igen om en hertugelig bygmester, nemlig Jürgen Christian Bleshø (1773-1826).

Arkitekten C. F. Hansen (1756-1845) beklædte på denne tid embedet som kongelig landbygmester i hertugdømmerne. Han var bosat i Altona, i hvis omegn han byggede mest.⁴⁰ Fra 1798 knyttedes han løst til Augustenborg som hertugens rådgiver i bygningsanliggender.⁴¹ Han

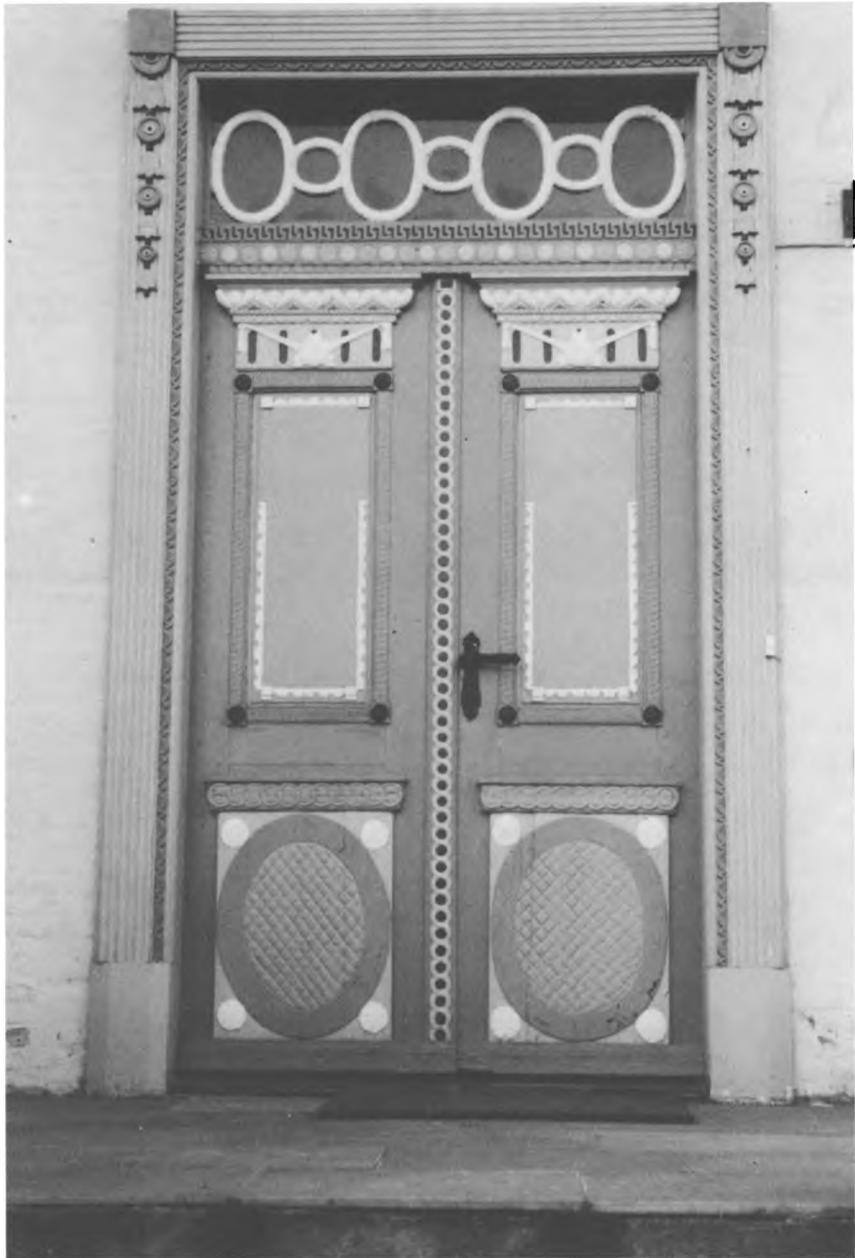

Fig. 25. Ketting Præstegård, opført 1802.

kom her i kontakt med snedkeren J. C. Bleshøy, og tog ham i lære hos sig i nogle år på tegnestuen i Altona. Jürgen Chr. Bleshøy fødtes den 16. november 1773 i Blæsborg nær Ketting som søn af tidligere omtalte snedker Hans Petersen Bleshøy.⁴² I 1804 blev han officielt udnævnt til hertugelig bygningskonduktør.⁴³

Allerede i 1802 blev den nye præstegård i Ketting dog opført i klassicistisk stil til præsten Chr. Aug. Burchardi. Da sognet hørte under hertugens patronat, er det vel rimeligt at antage, at Bleshøy kan have stået for denne bygning, selv om han endnu ikke var udnævnt til bygningskonduktør. Det fine hus ligger i landlige omgivelser, men har karakter af et byhus (fig. 25). Huset er i 7 brede fag, heraf 3 i det høje midterparti. Taget er ligesom Augustenborg-husene 20–30 år før i rødt tegl og halvvalmet. Murværket står nu i en svag rosa farvetone, som fremhæver de hvide kvaderliséner og friserne, der indrammer trekantfrontonen. Vinduesrammerne er malet blå. Den rigt udskårne samtidige Louis Seize-dør er holdt i de samme farver: hvid, rosa og lyseblå (fig. 26).

Den 12. oktober 1805 giftede Bleshøy sig med Maria Friedrichsen. Han benævnes da »Bau-conducteur« og var bosat i Augustenborg.⁴⁴

Fig. 26. Ketting Præstegård. Den rigt udskårne hoveddør viser de fleste nyklassicistiske ornamentter, 1802.

Fig. 27. Det tidligere kapellani i Guderup. Opført 1815 som en mindre udgave af præstegården samme sted, der blev bygget i 1805.

Samme år opførtes for præsten Hans Ahlmann Guderup Præstegård. Den er i stil med naboen i Ketting, men er dog mere beskeden og landlig i typen. Fagene er smallere og taget er stråttækt. Midterpartiet er dog på samme måde indrammet af kvaderliséner og de for klassicismen så karakteristiske murstensfriser. Ti år senere, i 1815, byggedes kapellanboligen i Guderup som en charmerende mindre udgave af præstegården samme sted, blot i 5 fag mod præstegårdens 9 (fig. 27). Bleshøj kan vel udmærket have stået for disse bygninger.

I 1807 opførte Bleshøj for hertugen den stilfulde »Kavalérbygning« i Augustenborg (fig. 28). Her er inspirationen fra C. F. Hansen særdeles tydelig.⁴⁵ Huset, der er bygget i en stump vinkel, er størrelsesmæssigt 8 fag langt og to stokværk højt. De to brede hjørnefag er indrammet af forskudte kvaderliséner. Taget var tidligere rødt, men er nu dækket af sortglaseret tegl, hvilket står godt til det ligeledes sorte kælderparti. Det tempelagtige indgangsparti af træ består af brunmalede pilastre og fronton.

Ellers kendes ikke med fuld sikkerhed byggerier af Bleshøj. Men det faldt heller ikke i hans lod at arbejde i en tid med livlig byggeaktivitet. Den store tid på egnen i den henseende var frem til ca. 1790, men

Fig. 28. Den stilfulde »Kavalérbygning« i Augustenborg. Opført af bygmester Jürgen Chr. Bleshøy i 1807.

nu først i 1800-tallet var hertugens byggebehov stort set opfyldt, og blandt bønder og borgere var det anderledes knappe tider end før. Napoleonskrigene var i fuld gang og statsbankerotten inden for synsvidde. Han har dog nok haft en del mindre byggerier for hertugen, bl.a. rundt om på de mange gårde, der hørte under Augustenborg. Desuden er stuehuset på Gråsten Ladegård opført i Bleshøys tid, og sikkert opført af ham, men ombygget igen i 1876.⁴⁶

Der er som nævnt ikke mange rigtige klassicistiske bygninger på egnen, men et par stykker kan Bleshøy udmærket have bygget. Det drejer sig først om det lille fine to-etages hus Søndergade 7 i Sønderborg (fig. 29). Huset er i 5 fag, og hjørner og midterparti flankeres af kvaderliséner. Det trænger til en renovering og en opmaling, f.eks. gul grundfarve med hvide liséner. Det må dateres til omkring 1810.

Endelig er der Det gule Palæ i Gråsten, opført 1816 (fig. 30). Det smukke palæ ligger fornemt tilbagedrøkket fra vejen. Det er et dybt hus i to stokværk, 7 fag og høj kælder. Valmtaget er dækket af sort tegl. Den gule facade er symmetrisk opdelt af 4 hvide liséner, og de to yderste fag til hver side har fuget murværk. Bygherren var hofråd og justitiarius for de gråstenske godser Thomas Thomsen. Det er

Fig. 29. Et dejligt nyklassicistisk hus med kvaderliséner, Søndergade 7, Sønderborg. Måske opført af J. C. Bleshøj omkring 1810.

Fig. 30. *Det gule Palæ, Gråsten. Opført 1816 for hofråd Thomas Thomsen, sikkert af bygmester Bleshøy.*

nærliggende at tro, at han har anvendt godsernes egen bygmester, Bleshøy, til at tegne og opføre hans nye bolig. Det gule Palæ er af samme bygningstype som Prinsens Hus i Augustenborg (blot større), en bygning Bleshøy har kendt fra barnsben af (sammenlign fig. 23 og 30).

Ingen andre bevarede klassicistiske bygninger på egnen kan umiddelbart sættes i forbindelse med Bleshøy, der endte sine dage i Augustenborg den 23. januar 1826, hvor han benævnes »Bau-meister«.⁴⁷

Ingen af de mere kendte arkitekter synes at have arbejdet på egnen her først i 1800-tallet. Dog ombyggede C. F. Hansen Brundlund Slot i Åbenrå i 1806-07, og han stod måske også for nogle facader til borgerhuse i Flensborg, f.eks. Storegade 24 og Holm 13.⁴⁸ Hans rådhus i Åbenrå blev først opført senere, i 1828-30.⁴⁹ Langt de fleste af de bygninger, der gjorde C. F. Hansen så berømt, finder man sydligere, i Holsten.

Blandt flere betydelige arkitekter, der først i 1800-tallet arbejdede i Slesvig-Holsten, bør endvidere fremhæves Axel Bundsen (1768-1832), der foruden Hansen var den, der arbejdede nordligst i hertugdømmerne. Han var lidt yngre end Hansen, men ligesom ham uddannet på

Kunstakademiet i København. Han stod for en del betydelige byggerier i hertugdømmerne, hvoraf kan fremhæves herregårdene Knoop (ca. 1791-98) og Drült (1806-07). Det nordligste, han byggede, var dog vistnok i Flensborg, hvor han bl.a. opførte huset Angelbogade 2 i 1804 samt kapellet på kirkegården 1812-13.⁵⁰

Afslutning

I det foregående har vi behandlet et afgrænset bygnings- og stilhistorisk område. Geografisk er området afgrænset til et område, der svarer til det gamle Åbenrå-Sønderborg Amt fra før sammenlægningen i 1970.

Inden for dette geografiske område finder vi som sagt også et afgrænset stilområde. Dette er på det overordnede plan præget af Danmarks og hertugdømmernes førende arkitekter, men i praksis effektueret af lokale bygmestre uden direkte akademisk skoling. Dette træk må opfattes som ret generelt, og går igen i mange andre lokalområder. Stilområdet på Åbenrå-Sønderborg-egnen er afgrænset således, at en lokal tradition blomstrede i perioden fra omkring 1750 til først i 1800-tallet, sådan som vi har set. Herfra skal man helt til Haderslev-egnen, til de holstensk-frisisk påvirkede marskområder (især Tønder) og syd for grænsen for igen at finde bygningskultur af en sådan kvalitet som i det beskrevne område. Disse områder synes ikke at have haft direkte forbindelser til Åbenrå-Sønderborg-egnen. Derimod kan der være tale om visse stilforbindelser til Ærø. Dette hænger sikkert sammen med de administrative forbindelser mellem Als og Ærø, idet de slesvigske hertuger tidligere havde Ærø under sig, ligesom Als og Ærø 1819-1864 var et selvstændigt stift eller bispedømme efter tidligere at have hørt under Fyns Stift.

I denne gennemgang af stiludviklingen i perioden 1750-1820, har der vist sig at være et mønster, der passer sammen med 3 betydningsfulde lokale bygmestre. Disse arbejdede alle delvis for hertugen af Augustenborg, og denne by og dens slot er det centrale sted for stiludviklingen fra 1770'erne. Vi har kunnet inddele de fleste eksisterende bygninger af særlig værdi i 3 tids- og stilmæssige grupperinger: rokoko (Jacobsens tid), overgangsstil/Augustenborg-stil (Bohlsmanns tid) og nyklassicisme (Bleshøys tid).

På denne baggrund (stil, tid og sted) har vi tilskrevet disse bygmestre en række bygninger, når vi ikke havde sikre oplysninger om, hvem ophavsmanden var. Blandt disse er nogle selvsagt mere åbenbare end andre. Desuden er der omtalt andre bygninger af borgerligt præg, som stilmæssigt falder uden for vore 3 bygmestres arbejder. Disse skyldes

ukendte, udefra kommende folk, eller evt. ukendte lokale. Man må dog grundlæggende gå ud fra, at hertugens bygmestre var de bedste i området.

Man kunne spørge, hvad der gjorde, at disse 3 håndværksmestre fremhævede sig i forhold til de »almindelige« bygmestre. Vi ved, at Bleshøj blev uddannet hos C. F. Hansen; men for Jacobsens og Bohlsmanns vedkommende kunne man tænke sig, at de efter læretiden har været på valsen rundt om i Danmark eller det øvrige Europa, her har arbejdet sammen med større akademiske arkitekter og på den måde har lært sig en mere kunstnerisk bygningsopfattelse. Endvidere var det på den tid almindeligt, at man brugte bøger med vejledninger i komposition, udsmykninger med ornamenter m.m.

For en del af de omtalte bygninger gælder, at de er fredet. Dette er dog ikke altid en garanti for, at de er velholdt. Man må håbe, at såvel privatpersoner som ejere og forvaltere som myndigheder fremover vil værne om denne egnsprægede og karaktérfulde borgerlige bygningskultur og udvise pietet og respekt over for husene og deres ånd.

HENVISNINGER OG NOTER

Forfatteren vil gerne takke de bygningsejere og -forvaltere, der velvilligt har givet adgang til bygningerne. En særlig tak rettes til arkivar Lars N. Henningsen, Åbenrå, for råd og vejledning, samt til cand.mag. Michael Flintholm, Århus, for kritiske kommentarer til manuskriptet.

1. Ensted Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
2. M. Kamphövener: Borgerskaber i Åbenrå 1686-1867, Åbenrå 1974, p. 40 samt Åbenrå Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
3. F. Jerk: Gamle danske Præstegårde, 1978, p. 262. Ensted Kirkebog Aa 2, p. 119, Landsarkivet i Åbenrå.
4. Ensted Kirkebog, note 3, citeret hos Jørgen Paulsen: Augustenborg, 1981, og hos Lars N. Henningsen: Lorentz Jacobsen, Augustenborg Slots bygmester, i: Festskrift til Hans H. Worsøe, Landsarkivet i Åbenrå, 1982.
5. A. Steensberg: Gamle danske Bøndergårde, 1978.
6. Se Henningsen, note 4 samt Danmarks Kirker (bd. 22), Nationalmuseet 1959.
7. L. Jacobsen kan også udmærket have stået for en del andre huse i Åbenrå fra tiden, f.eks. det i 1765-66 opførte Slotsgade 24, men senere ombygget to gange. Vedr. Postholdergården og andre huse i byen se H. H. Engquist: Historiske huse i Åbenrå, 1975.
8. F. Jerk: Herregårde i Danmark. Jylland, 1980. J. Hvidtfeldt i: Roussell: Danske slotte og herregårde, bd. 16, 1967, p. 115ff.
9. Se note 4 og Roussell, note 8, p. 149-52.

10. Se Henningsen, note 4.
11. Som note 4.
12. Se Paulsen, note 4, p. 62–65 og Jerk, note 3, p. 292–94.
13. Se Roussel, note 8, p. 153–74.
14. Biografiske oplysninger om mere kendte arkitekter er mest taget fra Weilbachs Kunstnerleksikon bd. 1–3, Aschehoug Dansk Forlag, Kbh. 1949–52.
15. Se også H. P. Clausen & J. Paulsen: *Augustenborgerne*. – Historisk Samfund for Als og Sundeved 1980, p. 161–66.
16. Se Paulsen, note 4, p. 12ff.
17. Se Paulsen, note 4, p. 17ff. og Jerk, i: *Sønderjylland*. Gyldendals Egnsbeskrivelser, Kbh. 1971, p. 138ff.
18. P. Hirschfeld: *Herrenhäuser und Schlösser in Schleswig–Holstein*. – Deutscher Kunstverlag, 5. udg., München und Berlin 1980, p. 163ff.
19. Paulsen, note 4, p. 24.
20. Se Hirschfeld, note 18, p. 196ff., Paulsen, note 4, p. 30–31, H. v. Rumohr: *Danske slotte og herregårde* bd. 20, Syd for grænsen 1968 (flere steder) samt G. Benzon: *Gamle danske vægbeklædninger*. – Kreditforeningen Danmark, 1983, p. 141ff.
21. *Danmarks Kirker*, bd. 23. – Nationalmuseet, 1961.
22. Paulsen, note 4, p. 29.
23. Desuden refereret hos Paulsen, note 4, p. 27–28.
24. Som note 23 samt H. Lind: *Augustenborg som det var engang*. Egersund 1970, p. 51.
25. Paulsen, note 4, p. 22.
26. Paulsen, note 4, p. 53.
27. Se Roussel, note 8, p. 141ff.
28. Åbenrå Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
29. For yderligere oplysninger om husene i Storegade, Augustenborg se: Paulsen, note 4, p. 49ff, Lind, note 24 samt H. Lind: *De go'e gamle dage i Augustenborg Kommune*, Egersund 1972.
30. Jerk, note 3, p. 268. For øvrige oplysninger i artiklen om præstegårde, se Jerk samt J. Slettebo: *Præstegårde på Als og Sundeved*, Fra Als og Sundeved, hæfte 45, 1966.
31. Augustenborg Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
32. Vedr. disse gamle huse og andre på Nordals, se foruden *Trap Danmark*, 1967, K. Gottlob: *Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi*, bd. 8. Nordals. – Fonden for Bygnings- og Landskabskultur, 1972.
33. Sønderborg Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
34. H. H. Engquist: *Sønderjyske byer*. – Gjellerups Forlag, Kbh. 1967, p. 61.
35. Fr. Stender: *Das Bürgerhaus in Schleswig–Holstein*, Tübingen 1971. A. Kamphausen: *Bürgerhäuser in Nordelbingen, Heide in Holstein* 1979.
36. Se Hirschfeld, note 18.
37. Som note 35.
38. Paulsen, note 4, p. 39ff.
39. Paulsen, note 4, p. 42ff.
40. C. M. Smidt: *Arkitekten C. F. Hansen og hans bygninger, 1911*. W. Jakstein: *Christian Friedrich Hansen. Der nordische Klassizist*. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1937.
41. Se note 15, p. 156.

42. Ketting Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
43. Som note 41.
44. Augustenborg Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
45. Som note 41.
46. Året for opførelsen vides ikke nøjagtigt, se i øvrigt Trap.
47. Augustenborg Kirkebog, Landsarkivet i Åbenrå.
48. Disse kan dog også være opført af Axel Bundsen, se i øvrigt Stender og Kamphausen, note 35.
49. Se Engquist, note 7, p. 100.
50. Se Hirschfeld, note 18 samt Henning von Rumohr, note 20. Endvidere note 48.

Kronologisk oversigt over bygninger af borgerligt præg på Åbenrå-Sønderborg-egnen ca. 1750–1820. Bygningerne er omtalt i artiklen. Parentes omkring bygmestrenes navn betyder, at bestemmelsen ikke er sikker, men mere eller mindre sandsynlig.

opført	evt. navn, beliggenhed	evt. bemærkninger	bygmester
1747 ca. 1750 ca. 1750-70	Kliplev Præstegård Mørks Kro, Kliplev Perlegade 58, Sønderborg	kvist tilføjet 1852 murankre m. årstallet 1704, utvivlsomt forkeret delvis genopbygget	L. Jacobsen L. Jacobsen ?
1758-59 1758	Gråsten Slot Postholdergården, Søndergade 20, Åbenrå		J. G. Rosenberg L. Jacobsen
1761	Det gl. Apotek, Slotsallé, Augustenborg	senere forlænget	?
1763-65	Skovbølgård, Gl. Skovbøl		L. Jacobsen
1766	Nymøllevvej 28, Åbenrå	senere ombygget	(L. Jacobsen)
1767 1767	Slotsgade 14, Åbenrå Provstegården, Rosengade 16, Sønderborg		(L. Jacobsen) ?
1765-69 1765-70	Hørup Præstegård »Prinsens Hus«, Augustenborg		C. A. Bohlsmann ?
ca. 1765-70	Storegade 7, Augustenborg	Senere ombygning	?
do.	Storegade 9, Augustenborg	do.	?
1764-69	staldgård, porthus, køkken m.m., Augustenborg Slot	sydl. længe opført 1733	(J. G. Rosenberg)
1770-76	Augustenborg Slot		(J. G. Rosenberg og L. Jacobsen)
1770 1770	Slotsgade 29, Åbenrå Tummelsbjerg, Rinkenæs	senere ombygget	(L. Jacobsen) L. Jacobsen
1771 ca. 1775	Ballegård, Blans Tontoftegård, Nordborg		L. Jacobsen (C. A. Bohlsmann)
ca. 1770-75	Storegade 13, Augustenborg		(L. Jacobsen eller C. A. Bohlsmann)
ca. 1775	Storegade 23, Augustenborg		(L. Jacobsen)
ca. 1775-80 ca. 1775-80	Storegade 15, do. Storegade 11, do.	facade sen. ændret	(C. A. Bohlsmann) (C. A. Bohlsmann)

opført	evt. navn, beliggenhed	evt. bemærkninger	bygmester
1776	Tidl. slotspræstegård, Augustenborg		(L. Jacobsen)
1780	Storegade 20, Augustenborg	tidl. skole	(C. A. Bohlsmann)
1780-90	Slotsgade 15, Sønderborg		(C. A. Bohlsmann)
1780-90	L. Rådhusgade 37, Sønderborg		(C. A. Bohlsmann)
ca. 1780-90	Alsgade 16, Sønderborg	meget forfaldent	?
1782	Benniksgård, Rinckenæs	senere ombygget	?
1783	Skolegade 9, Gråsten	tidl. skole	(C. A. Bohlsmann)
1783	Forpagterbolig, Sandbjerg		(C. A. Bohlsmann)
1784	Løjtetoft 32, Nordborg	senere forhøjet	(C. A. Bohlsmann)
1785	Tidl. kro, Gammelgård	senere ombygget	(C. A. Bohlsmann)
1787	Felsted Præstegård		?
1787-88	Hovedbyggn., Sandbjerg		C. A. Bohlsmann
1788	Storegade 19, Augustenborg		(C. A. Bohlsmann)
ca. 1790	Tidl. bispegård, Ketting	ombygget 1820	(C. A. Bohlsmann)
1790	Bommerlund, Guderup		(C. A. Bohlsmann)
ca. 1791-92	Palæet, Augustenborg	ændret v. opfør.	P. Meyn
1792	Østerholm, Guderup		(C. A. Bohlsmann)
1802	Ketting Præstegård		(J. C. Bleshøy)
1805	Guderup Præstegård		(J. C. Bleshøy)
1807	Kavalérbygning, Augustenborg		J. C. Bleshøy
ca. 1810	Søndergade 7, Sønderborg		(J. C. Bleshøy)
1815	Kapellanbolig, Guderup		(J. C. Bleshøy)
1816	Det gule Palæ, Gråsten		(J. C. Bleshøy)
1828-30	Rådhuset, Åbenrå		C. F. Hansen

Gråsten skolevæsens historie 1696-1920

Af Jens Kongsted Lampe

Skolens grundlæggelse 1696

De relativt få børn, der var i Gråsten, da den var en mindre funktionær-bebyggelse, gik før 1696 i Adsbøl skole; men efterhånden som bebyggelsen desuden blev et håndværker- og handelscentrum for omegnens landboere, kom der så mange familier med børn til slotsbyen, at der måtte indrettes en særlig skole for dem.

De første spor af et ordnet skolevæsen i Gråsten stammer fra et godsregnskab fra 1699. I godsregnskabet forekommer der bilag for lønninger til skolemesteren, der fik 20 rdlr. af de betalende forældre samt 1 rdlr. 4 sk. for undervisning af 13 fattige børn årlig, mens han som organist fik en årlig løn på 10 rdlr., men da den første degn og skolemester blev kaldet 1696, må man regne dette år som skolens stiftelsesår. I 1699 var antallet af fattige elever 16 og i 1703: 27. I skolepenge skulle der svares 4 skilling pr. elev om måneden, dog betalte fattigkassen for børn af fattige forældre.¹

Skolen blev oprettet af Friedrich Ahlefeldt, der var kongens statholder i den kongelige del af hertugdømmerne. Han var ejer af jorderne i og omkring Gråsten, hvor bønder og kådnere var livegne. Da godshersekabet næsten egenmægtigt havde indflydelse på kirke- og skolevæsenets ordning, er det naturligt at ofre nogle linjer på dette forhold.

Slægten Ahlefeldt

Ahlefeldterne nedstammer fra en indvandret holstensk uradel og havde tysk som hjemmesprog og tyske traditioner, ligesom de gik ind for tysk sprog og kultur og et tysk syn på en fyrstes ret og muligheder over for sin jord og de mennesker, der arbejdede på denne jord. Det var derfor en selvfølge for dem, at der skulle prædikes på tysk i slotskirken, som blev bygget sammen med slottet og – efter al sandsynlighed – indviet nytårsdag 1699. Det var også en selvfølge, at børnene på godsherrens område skulle undervises på tysk, så de senere kunne forstå den tyske konfirmandundervisning og prædikenerne i slotskirken, skønt tyskheden var et ubetydeligt mindretal i området. Det var i øvrigt en regel, at

skolesproget rettede sig efter kirkesproget, og at man regnede skolesproget for tysk, hvor kirkesproget var tysk, selv om elevernes modersmål var det danske. Dog tillodes der senere, at der afholdtes dansk gudstjeneste hver tredje søndag.

Friedrich Ahlefeldt den Ældre og sønnerne Friedrich og Carl var kongens statholdere og Carl var den første, der i 1721 aflagde troskabseden til kong Frederik 4. på Gottorp, hvorved han lovede i påkommende tilfælde at vove gods og blod for den danske konge og erkendte, at denne var hertugdømmets eneste suveræne landsherre. Trods store indtægter fra sine godser blev Carl Ahlefeldts forhold elendige, og efter hans død i 1722 måtte alle hans sønderjyske besiddelser afhændes ved en tvangsauktion. Den nye ejer af Gråsten og omegn blev hertug Christian August 1. af Augustenborg, der nedstammede fra hertug Hans den Yngre, grundlæggeren af det lille sønderborgske fyrstendømme. Ved overtagelsen i 1725 omfattede købet Gråsten med slot og landbrugsbygninger, Fiskbæk og Kiding; men nogle år senere tilkøbtes yderligere jorder i omegnen.² Christian August 1. var officer i den danske hær og blev general 1748. Endvidere var han amtmand og guvernør over Als 1732-54. Hertugen var gift med grevinde Frederikke Louise Danneskiold-Samsøe, og det hele var faktisk købt for hendes medgift. Med besiddelse af adeligt gods hørte visse standsprivilegier såsom uafhængighed af de almindelige danske myndigheder, bl.a. Tykke Kancelli og Rentekammeret. Han kunne selv give love, udskrive skatter, ja, endog slå mønt. Han havde domsmyndighed over fæstebønderne, dvs. politi-, hals- og håndsret, toldfrihed, jagt- og strandingsret m.m. Godsherren havde endvidere kaldsretten til at besætte embederne som slots- og sognepræst, degn, organist og skolemester. Gråsten hørte indtil 1850 til de exemte sogne, dvs. de stod ikke under tilsyn af den lokale provst i det pågældende provsti, men var direkte underordnet godsherren i verdslige spørgsmål og biskoppen (generalsuperintendenten) i Slesvig i kirke- og skolespørgsmål. Det siger sig selv, at godssets undersætter havde store byrder at bære og var økonomisk, juridisk og moralsk afhængige af godsherren. I o. 125 år forblev Gråsten slot, der brændte 1757, under augustenborgerne, som benyttede slottet som sommerresidens. Efter genforeningen købtes det af den danske stat.

Gråsten var i hertugernes tid om ikke en egentlig flække, så dog en anelig, flækkeagtig bebyggelse. Da Gråsten by skylder slottet og dets skiftende ejere sin eksistens, er der først befolkningsmæssig baggrund for en skole i 1690erne, og skønt flertallet af beboerne da talte og følte dansk, fik man altså, uden selv at have anmodet om det, tysk skole-

Lensgreve, Carl Ahlefeldt (1670-1722). Han arvede statholderembedet fra sin bror, Friedrich Ahlefeldt, og varetog det 1712-22. Da den hertugelige del af Sønderjylland i 1721 blev indlemmet under den danske krone, var han den første, der aflagde troskabseden til Frederik 4. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

sprog. Men da det var nytteløst at sætte sig op mod godsherren og myndighederne, måtte man affinde sig med forholdene, som de var og resignere. Livegenskabets ophævelse i 1805 var en fysisk og økonomisk befrielse, men med hensyn til kirke- og skolesproget skete der ingen ændringer.³

Det fremgår af godsets arkivalier, at det var påbudt skolemesteren, som også var degn og organist, at han hver sommermorgen fra kl. 7-8, om vinteren fra kl. 8-9 skulle holde en andagt eller bedetime for skolebørnene med læsning af skriftsteder, salmesang og bøn i nærværelse af alumnerne, som boede i fattighuset, der var bygget sammen med skolen. Om lørdagen skulle han gennemgå søndags-prædiken-teksten i kirken, katekisere over den og bede for sit herskab.

De første skolemestre

Den første gråstenske degn og skolemester, der kendes ved navn, hed Hans Mortensen og var født i Åbenrå o. 1655. Efter sit giftermål i Oksenvad den 10. december 1681 med Maren Maria Jens Ravnsdatter af Bjerndrupgård i Stursbøl, kaldte han sig Martensen. Han begyndte som fæstebonde i Stursbøl, Oksenvad sogn, men blev i 1696 kaldet til degn, organist og skolemester i Gråsten. Når han omtales, skyldes det ikke, at man ved noget om hans kvalifikationer til at synge, spille og undervise, heller ikke hvorfor Ahlefeldt netop blev opmærksom på ham, men udelukkende fordi hans begavede datter, Maren Maria Martensen, senere gift Wulf og senest Ewald, blev digteren Johannes Ewalds (1743-1781) mormor. Ewald var bl.a. forfatter til Kong Christian stod ved højen mast, og denne sang er ofte sunget i Gråsten, især efter 1935, da Gråsten blev indrettet til sommerbolig for daværende kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid. Maria Martensen var pietistisk vakt og gjorde sig allerede kendt som 25-årig ved at udgive en oversættelse af Chr. Scriveres prædikener »Sjæleskat« fra tysk i 1711. Hun talte djærvt og skrev fyndigt tysk og dansk, men helst det sidste.

Hvor længe faderen var degn og skolemester i Gråsten vides ikke, men han døde i hvert fald ikke i byen. I 1711 fik han Gabriel Jennerich som medhjælper. Denne giftede sig med Hans Martensens datter Anna Catharina og forfremmedes i 1721 til degn, organist og skolemester efter sin svigerfar.⁴ Foruden slotsfogden, godsinspektøren, en husfoged, en gartner, en skovfoged og en til slotskirken knyttet præst boede der i Gråsten en hel del hertugelige betjente og underordnet personale, samt en del håndværkere, handlende og fiskere. Skolen søgtes også af børn fra de tilstødende bebyggelser: Nalmadebro, Alnor og Trappen samt Fiskenæs. Foruden en beskedent pengeløn fik de første degne og skoleholdere i Gråsten naturalier som flæsk, kød og smør samt 2½ td. rug, 5 tdr. byg, 1 td. boghvede, 2 tdr. land til græsning for en ko eller et får og som vinterfoder 2 læs halm. Endvidere havde de fribolig i

skolelængen. Dertil kom så kirkelønnen på 10 rdlr. årlig af kirkekassen for alle søn- og helligdage. For at holde opsyn med de fattige børn skulle de yderligere have 20 sk. af fattighjælpekassen, så længe det var muligt. Forsømte børnene skolen, blev der ikke betalt skolepenge. Så måtte skolemesteren selv tage tabet. Først i 1709 fik han et fast beløb for 20 fattige børn i alle 52 uger, nemlig 21 rdlr. 32 skilling.

Skoleeleverne havde fri til alle kirkelige højtider, men ingen egentlig sommerferie. Dette begreb kender man først fra en gottorpsk skoleforordning fra 1733. Her tales der om »visse dages ferier (dvs. fridage) i den store hede.« Fattigkassen betalte de nødvendige skolebøger til børn af fattige forældre, men i det store og hele fik de kun én katekismus hver, desuden pen og blæk. Andre bøger forekom som klassesæt, således at eleverne måtte se sammen to og to. Det gjaldt f.eks. Bibel og salmebog. Af regnskabet fremgår, at børnene undervistes i religion, tysk, regning og skrivning. Først 1706 fik skolen en jernovn. Man lejede den hos isenkræmmer Matthias Lysholm i Flensborg, men allerede i 1709 dristede man sig til at købe den.

Degnen Gabriel Jennerich omtales som død i 1747. Hans enke fik et halvt »nådsensår«, dvs. hun fik lov til at blive boende i mandens tjenestebolig $\frac{1}{2}$ år samt et mindre beløb i penge. Jennerich afløstes af Christian Jacobsen fra Havetoft på Angel som degn, organist og skolemester. Han kunne dansk, og nu blev det ordnet således, at børnene fra Gråsten så vidt muligt undervistes på tysk, mens børnene fra landdistrikterne undervistes på dansk, omend et noget ufuldkomment dansk. Den daværende danske dialekt på Angel var beslægtet med dialekten på Sundeved og afveg ligesom den noget fra rigsdansk.

I 1730 kritiserede hertug Christian August undervisningen i Adsbøl skole og truede den daværende degn med at sætte ham på halv løn, hvis han ikke bedrede sig, og skulle advarslen ikke hjælpe, ville degnen blive afskediget og børnene fra Adsbøl skole ført til Gråsten. Truslen blev dog ikke gennemført, men har nok virket efter hensigten.

I 1758 blev skolemesterlønnen i Gråsten hævet til 30 rdlr. foruden de skolepenge, forældrene skulle betale. Men det voldte altid kvaler med at få dem indkasseret. Samme år døde Chr. Jacobsen og enken fik et helt nådsensår.

Efterfølgeren blev Friedrich Tücksen fra Hatsted ved Husum. Han varetog degne- og skolemesterembedet indtil 1779 og underviste kun mådeligt i dansk. Hans efterfølger hed Johannes Andresen og virkede tillige som organist ved slotskirken. Andresen var født i Sønderborg og

kunne dansk. Da han havde hertugens bevågenhed, blev han hertugelig sekretær og kasserer i København 1787-1804 og endte som hertugens hofråd i Gråsten.

Af en skoleplan fra 20. april 1768 udstedt af hertug Friedrich Christian fremgår det, at den daglige skolegang begynder kl. 7 om sommeren og kl. 8 om vinteren og varer til kl. 4 om eftermiddagen bortset fra onsdag og lørdag, da man har fri. Vanskelige børn skal formanes og deres forseelser noteres i protokollen. Ved legemlig revselse skal der vises mådehold, hvorledes det så må være blevet fortolket. Hertugen var skolens patron, dvs. beskytter og tilsynsførende, og kun han alene kunne give børnene fri fra skole. Gyldig grund til forsømmelse er sygdom og nødvendigt arbejde ved pløje- og høsttid. Skolepengene sættes til 1-1½ sk. pr. uge. Desuden skulle der – som før – betales brændselspenge af hvert barn fra Mikkelsdag den 29. september til påske af hvert *frit* barn. Ordet »frit« må her tolkes, som at skolen også besøgte af børn af livegne, og disse er uden tvivl blevet undervist på dansk.

Nye skolebygninger

I 1779 udarbejdedes en plan til en ny og større skolebygning, som skulle placeres i Skolegade. Skolen blev indviet i 1783, netop som en økonomisk krise satte ind og forårsagede en snigende inflation, så man havde været heldig med at få en mønsterskole, set ud fra den tids forhold, i rette tid.

Skolen bestod af et stort klasseværelse og en bolig for skolemesteren. Ikke langt fra skolen lå fattighuset. I 1783 gik der 52 børn af fattige forældre gratis i skole, og Johannes Andresen anskaffede dette år 2 tyske og 2 danske katekismer, 1 tysk og 1 dansk salmebog på fattigkassens regning. Skolestuen var på fire fag og tjenesteboligen på syv fag. Disse to bygninger samt brændselsskur og halvtag kostede dengang 707 rdlr. Uheldigvis brændte bygningerne 1808, men blev nyopført samme sted (Skolegade 7 og 9). Mens byggeriet stod på, undervistes børnene i den af prinsesserne oprettede spindeskole. Denne skole var indstiftet i 1787 til fattige børns oplæring i en nyttig syssel. Her modtog de nødtørfvig undervisning i de elementære fag, og desuden fik de lært at spinde, væve, strikke eller sy, hvis de var piger, mens drengene fik lejlighed til at arbejde i et linnedvæveri. Spindeskolen lå i Skolegade. Det lå i tidens ånd, at børn blev anset for at være »små voksne«. De måtte ikke fristes af for megen fritid, for »lediggang er djævlens hovedpude«; men de skulle tidligt lære at arbejde, være nyttige og

Den gamle skole i Gråsten. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

pligtopfyldende. Skolen gik kun i 4-5 år og blev derefter omdannet til en industriskole for unge over konfirmationsalderen.⁵ Industriskolen lededes af spindemester Erik Hagenberg, født i Borgå (Porvoo) i Finland 1758, hvor han havde lært både spinderi og væveri. Han kom til Gråsten 1791 og giftede sig med en pige fra Gråsten, Anna Christine Johansen. Hagenberg døde i Gråsten 1824.

I 1791 havde Johannes Andresen fået en hjælpelærer, Detlev Löck, fra Ølsby på Angel. Angelboerne blev i stor udstrækning anvendt som lærere i hertugens områder, fordi langt de fleste af dem kunne både tysk og dansk. Löck kom året efter på seminariet i Kiel (oprettet 1781) delvis på hertugens regning. Herfra fik han lærereksamen i 1794 og blev året efter Johs. Andresens afløser som degn, organist og førstelærer, den første seminarieuddannede i Gråsten. Löck var på seminariet blevet optaget af rationalismens tanker og var metodisk og pædagogisk veludrustet. Han udarbejdede i 1797 et detaljeret forslag til en bedre klassedeling og undervisningsplan og ønskede f.eks. indført geometri og landmåling, da kundskab herom var gavnlig, hvis det senere skulle falde i elevernes lod at være behjælpelig med en udskiftning. Bortset fra, at Löck gik ind for, at alle børn skulle undervises på tysk fra starten af, betød forslaget i mange henseender en pædagogisk forbedring, og

et nyt skoleregulativ af 16. december 1803 kom ham til undsætning med hensyn til gennemførelse af forbedringer.

Skoledistriktet omfattede stadig Alnor og Trappen samt husene på Fiskenæs og i Nalmadebro. Derimod fik hertugens to sønner privat undervisning af den seminarieuddannede Hans Hinrichsen fra Sønderborg, der også havde lærereksamen fra seminariet i Kiel. Men fra 1797-1801 virkede Hinrichsen som andenlærer ved byskolen. Det var Löck, der havde bevæget hertugen til at dele skolen i en hovedklasse (ældste) og en elementærklasse (yngste).⁶

Nye lærebøger

Ifølge skoleregulativet afløstes Erik Pontoppidans pietistiske katekismusforklaring fra 1752 af dr. Christian von Stöckens »Die lautere Milch des heiligen Catechismi«, Ratzeburg, 1672, og det var beklageligt, at et værk af den mand, som i 1745 var den første, der gjorde opmærksom på det danske sprogs sørgelige stilling i Sønderjylland, og som hævdede, at det tyske sprog måtte være til skade for tilegnelsen af evangeliets sandhed, nu skulle trænges tilbage.⁷ Desuden skulle Hübners bibelhistorie læses.⁸ Hver formiddag og eftermiddag skulle der regnes og skrives, og de større børn skulle lære brevskrivning efter diktat samt brevlæsning. Disciplinen eller tugten skulle stadig ske med besindighed og mådehold, for skolen var »kein ängstliches Zuchthaus zum Schrecken der Kinder.« I henhold til regulativet indførtes også fast lærerløn, nemlig 150 rdlr. om året, således at hertugen af fattigkassen skulle betale $\frac{1}{3}$ heraf, mens resten fordeltes på husejere og lejere med henholdsvis 1 rdlr. 12 sk. og 16 skilling hver. Lærerne havde pligt til at undervise alle børn i skrivning, mens det indtil da havde kostet ekstra at lære dette. I skoleåret 1802-03 lærte godt halvdelen af eleverne at skrive. I 1825 nævnes det, at 149 børn går i Gråsten skole, fordelt med 70 elever i ældste og 79 i yngste klasse. Den 2-klassede skole omfattede børn fra Gråsten, Nalmadebro, Fiskenæs, Trappen, Alnor og dele af Ladegårdskov. I 1840 gik der kun 130 elever i de to klasser; men to år senere var børnetallet oppe på 151 elever, og førstelærer Löck fremsatte nu ønske om, at der oprettedes 3 klasser. Ønsket blev efterkommet og der indrettedes et klasseværelse i det såkaldte hospital (her i betydningen forsørgelsesanstalt for uarbejdsdygtige og gamle), senere Skolegade 13, som blev nedrevet i 1970.⁹

Detlev Löck søgte på grund af svaghed sin afsked i 1837 og fik tildelt en hjælpelærer fra 1837-45. Da biskop C. F. Callisen, Slesvig, visiterede skolen i 1839 skrev han i visitationsprotokollen: »Löck har

tjent Gråsten skole i 42 år med stor troskab og velsignelsesrig virkning.« Det nævnes naturligvis ikke, at han også nidkært havde medvirket til tyskhedens fremme.

Frederik 6. magtesløs

Efter indstilling fra sine rådgivere havde kong Frederik 6. allerede i 1807 besluttet, at samtlige regeringskollegiers forordninger, patenter og befalinger skulle affattes og udstedes både på dansk og tysk i de egne af hertugdømmerne, hvor dansk sprog benyttedes; men adskillige collegier og overretten på Gottorp tog ikke den kgl. beslutning til efterretning, skønt kongen var enevældig, og embedsmændene havde aflagt ed til ham. Ved kgl. reskript af 15. december 1810 blev det ligeledes besluttet, at det tyske skolesprog i Gråsten skulle afskaffes. Det tyske kancelli i København rettede sig ikke derefter, og skolesproget forblev tysk med de få undtagelser, der er nævnt i det foregående. Frederik 6. havde villet gøre noget alvorligt for danskheden i Sønderjylland; men han magtede ikke at gennembryde den usynlige mur, hans tyske embedsmænd rejste mod hans vilje.¹⁰

At det overvældende flertal af Gråsten sogns indbyggere, som ved folketællingen i 1840 talte 840 personer, heraf 442 i selve byen, talte en dansk dialekt havde hertug Christian August (1798-1869) ingen forståelse for, skønt hans hustru og hjemmesprog var dansk, og de materielle værdier af bøger, malerier, møbler og sølvsager, hertugparret efterlod sig, for hovedpartens vedkommende var dansk kulturgods. Hertugen var i al stilhed begyndt at modarbejde sin konge og de kongelige collegier, og selv om han var en åndsaristokrat, der så med stor skepsis på de demokratiske rørelser, blev han efterhånden Uwe Jens Lornsens talsmand og slesvig-holstenernes fører, også i kampen mod modersmålet. Dette vidste H. C. Andersen næppe meget om, da han den 18. og 19. november 1845 skrev eventyret om »Den lille pige med svovlstikkerne« på Gråsten slot, hvor han var gæst. Men det blev også sidste gang, han besøgte hertugfamilien.¹¹

I 1845 fik førstelæreren 600 mark i løn, deraf 150 mark fra den hertugelige kasse og 19.200 stk. tørv. Som degn og organist fik han 90 mark fast samt 135 mark i accidenser, dvs. ydelser ved dåb, vielser og udsyngninger ved begravelser. Desuden havde han brugsretten til 1 td. land af god bonitet. Elementærlæreren fik 150 mark i årlig løn, og den hertugelige kasse betalte førstelæreren 60 mark for elementærlærerens kost og logi – såvel som 2.400 tørv til opvarmning af hans kammer, samt 1 pund tællelys til oplysning af hans kammer. Lønningerne var

Christian August 2. (1798-1869), hertug af Augustenborg, blev af godsejerne valgt til medlem af den slesvigske stænderforsamling 1835. Han havde stor indflydelse på skolevæsenet i Gråsten, men var ikke en ven af den frie debat. Han døde som en ensom, bitter og dybt skuffet mand i Primkenau 1869. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

relativt gode, men betingelserne var naturligvis fuld loyalitet mod hertugen, som kunne kalde og afskedige efter forgodtbefindende. I 1845 ansattes Jens Christian Jarck som førstelærer, degn og organist i Gråsten. Han havde taget lærereksamen i sin hjemby, Tønder, 1834, og kom fra en stilling i Nibøl, Tønder sønderamt. Han var hertugens lydige redskab, hvilket han viste ved flere lejligheder, men også en pligtopfyldende og dygtig lærer med en omfattende viden og evner til at formidle den videre til sine elever.

Hertugen forbereder et opgør

Efter at kong Christian 8. havde udstedt sit »åbne brev« i 1846, optrådte hertugen som en åben, hårdnakket og uforsonlig fjende af

Danmark, og det trak op til et opgør, ja, begge parter kunne faktisk tale om »eine Erhebung«, en rejsning, et opbrud. Vi fik den slesvig-holstenske bevægelse, Treårskrigen 1848-50 med sejre og nederlag og senere slesvig-holstenernes store skuffelser over ikke at have nået deres mål og hertugens flugt fra Als og udvandring til godset Primkenau i Schlesien. I Gråsten afskaffedes tysk prædiken, da embedet i efteråret 1850 nybesattes, idet den daværende slesvig-holstensk-sindede slotspræst Jürgen Brag var flygtet over hals og hoved efter slaget ved Isted den 25. juli, og samme år indgav den nye sognepræst i Adsbøl-Gråsten, Nic. E. Engel, forslag om, at dansk, da det nu var udelukkende kirkesprog i Gråsten, også måtte indføres i skolen, eftersom det var et almindeligt ønske i sognet, når undtoges enkelte, navnlig bemidlede familier.

Som tidsfrist foreslog Engel begyndelsen af det nye skoleår den 1. april 1851. Det tyske sprog var i sin tid indført som en aldeles exceptionel indretning til fordel for et mindretal, nemlig godsherskabets tyske embedsmænd og tjenerskab, uden at befolkningen var blevet spurgt. Ved reskript fra regeringskommissæren af 30. december 1850 bestemtes det, efter sognepræstens forslag, at undervisningen i Gråsten skole skulle meddeles på dansk fra og med den 1. april 1851. Palmesøndag samme år konfirmeredes det første hold konfirmander på dansk i slotskirken. Pastor Engel skriver i en indberetning 1855, at det slet ikke voldte vanskeligheder for børnene at følge danskundervisningen. De kunne dansk i forvejen og viljen var god.¹²

Førstelærer Jens Chr. Jarck fik af sine nye foresatte at vide, at han kunne forblive i sit embede, så længe han viste troskab og hengivenhed for konge og fædreland og var villig til at undervise på dansk. Hvis ikke, ville man foreslå ham at søge et andet embede, hvor hans gode tyske sprogkundskaber ville komme ham til gode. Jarck var noget betænkelig ved at skulle undervise på dansk med det grundlag, han havde fået på seminariet og sendte efter nogen betænkningstid sin afskedsansøgning. Han var en kortere periode justitiarius i Gråsten, derefter lærer ved en tysk privatskole i Haderslev og døde som førstelærer, organist og degn i Zarpen ved Lübeck i 1878. Derimod blev Jarcks hjælpelærer, J. H. Lausen, afskediget for illoyalitet, hvilket han heller ikke protesterede imod.

Som ny degn, organist og førstelærer ansattes efter sommerferien 1851 Christopher Emil Olsen, der havde eksamen som privatist fra Jonstrup seminarium ved København og havde virket nogle år på Sjælland.

A. D. Jørgensens skoleår

Gråstens største danske søn, A. D. Jørgensen (1840-97), historiker, rigsarkivar og den, som gav tilskyndelsen til udgivelsen af Sønderjyske Årbøger, gik i skole i Gråsten i tiden mellem de to slesvigske krige. Hans far, farvermester M. A. Jürgensen, der var født og opvokset i det overvejende tysktalende Flensborg, og moderen, der var fra Åbenrå, havde til 1848 tysk hussprog, men talte sønderjysk med tjenestefolkene, naboerne og kunderne. Men da faderen hørte om oprøret i Kiel og Rendsborg, forbød han straks tysk tale i hjemmet og blev egnens danske tillidsmand, så sønnen siden kunne skrive: »Jeg kan dristig sige, at Sundeveds danskhed i disse forvirrede år havde sine rødder i vor stue.«

Om sin skoletid i Gråsten 1846-53 skriver Adolf Ditlev Jørgensen: »I skolen lærte vi mange samfundsforhold at kende, som kun den blandede almueskole giver lejlighed til. Flere af mine kammerater tjente på landet eller for til søs om sommeren. Andre sankede brænde eller var på skovarbejde om vinteren. – Skolen har altid haft stor betydning for mig. Henvend seks år gammel kom jeg i »den lille skole«, hvor vi lærte begyndelsesgrundene. Det var et usselt rum, overfyldt af børn, og jeg var ofte forknyt, når en eller anden havde fået lyst til at yppe klammeri med mig. Jeg var lille og bleg og lignede min mor. Min tyske tale ærgrede adskillige mere stridbare naturer, ikke af nationale grunde, men fordi det var *fiint*. Jeg husker endnu, at det voldte mig vanskeligheder at finde de danske ord, når jeg talte med kammeraterne. Mærkeligt nok slog vort jyske mål i de få år, til jeg forlod hjemmet, alligevel så stærkt rod hos mig, at det indtil den dag i dag er det sprog, som falder mig lettest på tungen.

Der var i denne klasse en del ældre børn, som undervistes på dansk og derfor aldrig kom over i »den store skole«. En af disse tog sig af mig og straffede hårdt enhver forgribelse på mig. Jeg husker, at han engang tog en dreng i benene og dunkede ham med hovedet op imod det lave loft. – Der foretoges hver påske efter konfirmationen en opflytning fra den lille til den store skole, og det var min første udmærkelse, at jeg flyttedes uden for tiden, midt i skoleåret og alene. Det var mandag den 10. oktober 1848. Datoen har jeg husket indtil nu. (Skrevet 1896). Det vakte opsigt, og jeg husker tydeligt, hvorledes den tyske degn (J. C. Jarck) i frikvarteret fra den høje stentrappe til »den store skole« kaldte på mig og sagde, at jeg skulle hente mine sager og komme til ham. Da jeg kom med tavlen under armen og bøger og blækæske i hånden, blev der stille på pladsen og drengene

*Rigsarkivar
A. D. Jørgensen
(1840-97) var elev i
Gråsten skole 1846-
53. Han lærte både
tysk og dansk og kla-
rede sig udmærket.
(Historiske Samling-
er for Sønderjyl-
land)*

sagde halvhøjt, hvor jeg kom frem: »Oddolf ska' ind i den stor' skol'.«

Jeg havde et meget let nemme, og da min ældste broder, Asmus, konfirmeredes palmesøndag 1853, sad jeg så højt oppe, at jeg ville blive øverst på drengesiden, når konfirmanderne forlod skolen. Men samtidig ville min undervisning i virkeligheden have været afsluttet, skønt jeg endnu havde tre år til konfirmationen, thi den danske degn, der efter krigen havde afløst den tyske, stod langt tilbage for denne i kundskaber og forringede i høj grad skolens hele stilling. Fader bestemte sig derfor til at sende mig til Flensborg, hvor en realskole var blevet oprettet i forbindelse med latinskolen, og ligesom denne med dobbelt undervisningssprog,« skriver A. D. Jørgensen.¹³

Det eneste, en del forældre i Gråsten havde imod den nye degn og førstelærer, C. E. Olsen, var, at han ikke talte korrekt tysk; men ved visitatserne findes der ingen negativ kritik af hans undervisning eller disciplin. A. D. Jørgensen, som i flere år kun havde læst tyske bøger og kun hørt Gråsten-dansk, har nok undret sig over, at en førstelærer ikke kunne tale korrekt tysk. Han fortæller, at han en dag på loftet fandt en gammel dansk bog, »Bondepraktika«, og ved at stave sig frem i den til sin store overraskelse mærkede, at han kunne læse dansk. Hans dialekt var altså dansk. Siden blev han meget optaget af Blichers noveller og Ingemanns historiske romaner om Valdemar Sejr og hans heltegerninger, om Niels Ebbesen og hans stolte dåd, om Svend Trøst, Karl af Rise og prins Otto af Danmark og hans sørgelige skæbne. Disse bøger lånte A. D. Jørgensen hos førstelærer Olsen, der var bibliotekar i Lånebogsamlingen for Gråsten og Omegn, en af de 143 bogsamlinger, som »Komitéen for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig« mellem krigen fik etableret. Den havde til huse på apoteket.

I 1859 var elevantallet i Gråsten 80 i yngste klasse og 75 i ældste. I juli 1863 indførtes et nyt skoleregulativ, ifølge hvilket skolekommissionen skulle bestå af præsten som født formand og skoleinspektør samt 5 valgte medlemmer fra skoledistriktet. Børnene skulle indmeldes, når de var fyldt 6 år, og blive i skolen, til de var konfirmeret. Onsdag og lørdag eftermiddage havde man stadig fri. Der var juleferie fra 23.12.-31.1., påskeferie fra tirsdag før Skærtorsdag til onsdag efter påske, pinseferie fra fredag før pinse til onsdag efter, sommerferie i tre uger, så vidt muligt i høsttiden. Desuden var der fridage på kongens fødselsdag, fastelavns-mandag, to dage ved Broager marked: forår og efterår og dagen før eksamen. Endelig var der en halv nøddeplukkedag, en halv slædedag og en halv skøjtedag.¹⁴

Under fremmedherredømmet

I begyndelsen af februar 1864 drog den danske hær på tilbagetoget gennem Gråstens hovedgade, og umiddelbart efter fulgte de preussiske og østrigske tropper. Gråsten var nu blevet en by med 988 indbyggere, bestående af 239 familier og havde tre læger, et apotek og to sparekasser: en for selve Gråsten og en for Sundeved. I byen boede herredsfogeden og husfogeden for Lundtoft herred. Til Gråsten regnedes to huse fra Toft, o. halvdelen af husene i Alnor, to kådnersteder af Ladegård, fiskerlejet Nalmadebro, ladepladsen Stengerodde og Gråsten gods.

Den 7. februar tog den danske hær sit hovedkvarter i Gråsten, og

trods det hårde vintervejr spredtes meddelelsen om hærens tilbagetog ad sne- og isglatte veje rundt omkring og vakte nedslåethed i alle dansksindede kredse. Allerede den 29. februar 1864 afsattes de fastansatte lærere i Gråsten, og der indførtes atter tysk skole- og kirkesprog. Dette blev dog først helt effektivt fra påske 1866, og overgangen var ret lempelig, selv om det ikke gik uden protester. Den 27. juli indsendtes en petition af skolekommissionen til den preussiske civilregering i Flensborg om, at det danske sprog måtte bibeholdes i Gråsten og omegn, da befolkningen ikke havde udtrykt ønske om at få tysk skolesprog og var overvejende dansktalende. Petitionen var underskrevet af H. Clausen Gad, købmand Jes Detlefsen, købmand Peter Marcussen, Hans Hansen og husfoged Wegge. Sidstnævnte blev i 1865 afskediget fra sit embede af preusserne og udvist. Blikkenslager Johann Chr. Kückelhahn (1824–71), der var det femte medlem af skolekommissionen, afgav en særindstilling og tog initiativet til en tysk petition. Civilregeringen svarede den 5. august 1864, at indbyggerne i Gråsten ikke forstår det danske sprog, »da sie von Geburt und Erziehung deutsch sind.« Så vidste de det. – Det var lykkedes Kückelhahn at samle 77 underskrifter, fortrinsvis fra andre indvandrede tyskere med bøn om indførelse af det tyske sprog i skolen. Kückelhahn ville dog ikke bestride, at dansk var flertallets sprog; men han var af den mening, at det ville være ønskeligt, om børnene fik noget mere undervisning i tysk.¹⁵

Civilregeringen traf i januar 1865 den foreløbige beslutning – efter indstilling fra provstiets kirkevisitatorium – at dansk og tysk skulle ligestilles som kirkesprog i Gråsten, og at skolesproget i den nuværende underklasse skulle være dansk og i hovedklassen tysk. Førstelærer og degn Olsen fik at vide, at hvis han ikke var det tyske sprog mægtig, måtte han søge sig en stilling andetsteds. Han afgav erklæring om, at han ikke var det tyske sprog så mægtig, at han kunne anvende det som undervisningssprog. Olsen sendte derefter en ansøgning om afsked med pension den 16. februar 1865; men den nyudnævnte pastor Eduard Rönnau i Adsbøl-Gråsten syntes ikke, der var nogen som helst grund til at bevilge ham pension, når han ikke var kvalificeret til sit embede. Olsen blev boende i Gråsten fra 1865–69 som leder og bogholder i den danske sparekasse for Sundeved og bibliotekar for den danske bogsamling. Derefter blev han ansat som kordegn, klokker og graver ved Vor Frelzers kirke i Horsens.

Den danske skolekommission opløstes. Købmand Jes Detlefsen forlod Gråsten i 1865 og afløstes af den tyske rebslager W. Reinholdt. I

stedet for den udviste husfoged Wegge indtrådte den tyske dr. med. Brieger, og købmand Peter Marcussen, der havde beholdt sin danske statsborgerret i henhold til freden i Wien, blev udvist, fordi hustruen, født i Holsten, uden hans samtykke og ledsagelse havde deltaget i en udflugt til Vestjylland. Selv havde han ikke i nogen som helst henseende gjort sig ufordelagtigt bemærket. Han afløstes af den tyske justitsråd J. Grotrian. Skolekommissionens protokol førtes fra den 10. juni 1865 på tysk. Den nye tyske sognepræst, J. G. C. Wulff, holdt sig helt uden for de nationale spændinger.¹⁶

Som ny førstelærer, degn og organist ansattes den 2. maj 1865 Daniel Nannsen (lærereks. fra Tønder 1854). Han var født i Gråsten som søn af en tilflyttet politibetjent og havde hidtil virket som lærer i Holsten. Ved den danske klasse (yngste) ansattes Jacob Peter Frederiksen fra Bøglund i Farensted sogn på Angel. Han havde ikke taget lærereksamen, men gået et år på Skårup seminarium ved Svendborg og var faktisk ukvalificeret, men skønnedes altså god nok til at undervise i dansk. I årene 1859-67 havde C. H. Staugaard været lærer i 3. klasse. Staugaard begyndte allerede som lærer i Gråsten 1833, men da der blev oprettet en særlig skole i Ladegårdskov i 1843, som afløste en biskole fra 1781, forflyttedes han hertil, for så atter at vende tilbage til Gråsten fra 1. november 1859-31. december 1867. Derefter fastansattes han som enelærer i Ladegårdskov, hvor han virkede til sin død i 1875. Det blev pålagt lærerne i Gråsten at undervise to timer om ugen i den ældste klasse i geometri og begyndelsesgrundene i matematik, som det havde været tilfældet før 1848. Endvidere blev det påbudt at indføre et »gymnastikapparat«, hvad det så kan have været.

En forudsætning for ansættelse i lærerembeder var, at man var villig til at aflægge eden til den preussiske konge (kejsler). Når en lærer blev kaldet til et embede, måtte han over for kredsskoleinspektøren med tre fingre i vejret sværge følgende ed: Jeg N.N. sværger ved Gud den almægtige og alvidende, at jeg vil være underdanig, tro og lydlig over for Hans Kongelige Majestæt af Preussen, min allernådigste herre, og at jeg efter bedste viden og samvittighed vil opfylde alle til mit embede hørende pligter, og at jeg samvittighedsfuldt vil rette mig efter grundloven, så sandt hjælpe mig Gud for Jesu Kristi skyld, Amen.«

I 1868 undervistes 99 børn på tysk i ældste klasse og 76 på dansk, i alt 175 elever. En lille tysk privatskole havde 6 elever. Man kunne nu i byen spore de tilflyttedes tilstedeværelse – tyske lærere, en postagent, en civilstandsembudsmand (Standesamt), en amtsforstander, en kommuneforstander, toldere, postbude, politibetjent, gendarm og andre

med blanke knapper og kasket, måske også »Schnurrbart« og »Schmiss«, dvs. ar efter kårdefægtning eller endda dueller. Værre var det, at unge danske udvandrede til kongeriget eller til oversøiske lande, især USA.

Tre skolekommissionsmedlemmer, nemlig F. W. Bruun, C. Christensen og J. Tegge sendte i 1869 en protest til regeringen i Slesvig i anledning af et pålæg om at anskaffe et vægkort over Det Nordtyske Forbund, som var dannet i 1866, til skolen. De udtrykker den mening, at skolen er tilstrækkeligt udrustet med geografiske vægkort og meddelelser ved samme lejlighed, at de har en formodning om, at det tidspunkt må være forestående, da Prag-fredens § 5 vil blive bragt til udførelse, hvilket utvivlsomt vil bevirke en forandring af ovenstående vægkort.

Baggrunden var nok, at danskheden i Gråsten efter en fortvivlelsens og sløvhedens periode fra nederlaget i 1864 til rigsdagsvalget den 12. februar 1867 havde oplevet en ændring og et opsving med nyt håb, da rigsdagsvalget gav det overraskende resultat, at der afgaves 213 danske stemmer i Gråsten og kun 90 tyske.

Svaret fra regeringen var naturligtvis et prompte afslag, og de tre skolekommissionsmedlemmer blev skarpt belært om, at de ikke skulle bryde sig om Tysklands grænser. I 1874 gik der 78 elever i den tyske skoleafdeling og 85 i den danske.¹⁷

I 1870 afløstes Nicolau Boysens »Første Læsebog for Skolerne paa Landet« af »Vaterländisches Lesebuch für die evang. Volksschule Norddeutschlands« og en »Preussischer Kinderfreund«, som »Flensborg Avis« citerede lange uddrag af, bl.a. følgende (oversat): »Vort hele folk fra Elben til Kongeåen, fra Østersøen til Vesterhavet er tysk, tysk i hver åre og i hver blodsdråbe, tysk i sine dyder, men også tysk i sine svagheder, tro og tappert, med jernsener og stålnerver, men også tysk i sindighed og tålmod, derfor længe tavst og stumt og kun kraftigt i passiv modstand.« – Efter offentliggørelsen af disse citater inddroges læsebøgerne i Gråsten igen, og der indførtes i stedet for en tysk læsebog, som knap var så udfordrende og uvederhæftig.¹⁸

Fra 1873-75 var Claus Jensen Svane (1850-1908) fra Vonsbæk første-lærer og degn i Gråsten. Han var i det stille dansksindet, men trivedes ikke under forholdene i den nationalt blandede by og søgte til Svenstrup på Als, hvor han døde.

Endnu i 1875 var Gråsten delt i en tysk afdeling med 72 elever og en dansk med 107 elever, men i 1878 kom der en skolelov, efter hvilken de fleste timer i begge afdelinger skulle foregå på tysk, og i 1888 kom endelig den tredje skolelov, der indførte tysk som undervisningssprog

i alle fag med undtagelse af et par timer i religion, der kunne ske på dansk, hvis et flertal af forældrene ønskede det – og – vel at mærke turde ansøge derom. I praksis betød det, at de tyske timers tal på skoleskemaet nu blev fordoblet fra 6 til 12 timer. Samtidig krævedes, at lærerne skulle bruge tysk også ved tiltale på legepladsen og drage omsorg for at børnene benyttede det tyske sprog indbyrdes ved samtale og leg.

Da biskop Bertel P. Godt visiterede Gråsten skole i 1880, fandt han, at børnenes tysk var mangelfuldt og fuldt af danismer. Myndighederne søgte at bøde på visse læreres mangelfulde tyskkundskaber ved at sende dem på et 6-ugers kursus i tysk på seminariet i Segeberg.

Efterhånden blev det umuliggjort at oprette danske privatskoler og lade børn under 14 år undervise på kongerigske skoler. Børnene i Gråsten skulle nu lære preussisk og brandenburgsk historie i stedet for hjemstavnsens, de skulle synge tyske fædrelandssange og salmer, fejre kejserens fødselsdag og mindedagen for slaget ved Sedan samt følge tyske skikke i skolen. Den danske afdeling var endelig blevet ophævet i 1879. Samme år ansattes lærer Jes Peter Holm, som udnævntes til førstelærer ved skolen i 1884 og virkede i embedet til 1920.

I de danske hjem vakttes mere og mere forståelsen for den truende fare, der lå i ligegyldigheden, resignationen, accepten af tingenes tilstand, og forældrene bødede efter evne og formåen på den usynlige skade, der skete i skolen. På forskellig vis tilskyndedes hjemmene til at opretholde det danske sprog. Flensborg Avis, der på den tid var grænseegnens mest udbredte og respekterede blad, udgav en hjemmestavebog i 9.000 ekpl. og en sangbog for børn, der udsendtes med alle danske blade i i alt 12.000 ekpl. Matthias Andresen (1858-1916) i Åbenrå begyndte fra oktober 1890 at udsende et Illustreret Børneblad for Nordslesvig for at skaffe børnene god læsning på modersmålet, og Sprogforeningen begyndte at uddele boggaver til børn i 1880.¹⁹

I 1875 var der en kreds af tyske forældre i Gråsten, som mente, at børnene lærte for lidt i kommuneskolen og gerne ville have dem forbedret til højere undervisning i mellem- og realskolen. De oprettede en tysk privatskole med lærerinde Maria Louise Brieger som lærerinde. Skolen havde først lokale i Fredensgade, siden i Elleysgade. Frøken Brieger døde i 1893, og fire år efter blev privatskolen 2-klasset. I ældste klasse var der 10 piger, hvoraf den yngste var 9 år, de ældste 13-14 år. I yngste klasse var der 9 elever, nemlig tre drenge og seks piger. Ældste klasse undervistes af frk. Pfitzmann. Det ugentlige timetal var 31, nemlig 4 i religion, 5 i tysk, 4 i regning, 6 i realfag (dvs. historie,

geografi og naturhistorie), 2 i tegning, 2 i håndarbejde, 4 i fransk og 4 i engelsk, men ingen timer i dansk. Hver lektion var på 50 minutter, og der betaltes skolepenge.

I yngste klasse underviste frk. Heinsen, som var dimitteret fra Augustenborg lærerindeseminarium 1897. Hun har bemærket, at alle børn kunne tale dansk. Elevtallet var i 1902: 13 drenge og 9 piger og havde da en rektor Weber som leder. I 1904, da der var 17 drenge og 13 piger, nævnes en cand. teol. Otto Johns som leder, ikke rektor. Skolens elevtal nåede aldrig over 40 elever, men ser ud til at have haft sit højdepunkt i 1906 med 23 drenge og 16 piger, og Otto Johns nævnes stadig som leder. Som medhjælpere havde han frk. Kiebitsch til håndarbejde og frøkerne Schott og Margrethe Leopold. Sidstnævnte blev i 1914 gift med læge, dr. med. Nis P. Nielsen (1868-1937), Gråsten; hun virkede som lærerinde 1905-14. Der findes stadig en tysk privatskole i Gråsten, »Fördeschule«.²⁰

Ny bygning 1899

Efterhånden som elevtallet i kommuneskolen voksede, blev lokaliteterne i skolen for små, og i 1895 udarbejdedes planen for en ny skolebygning (den ældste del af den nuværende skole). Denne indviedes den 28. juli 1899 med de sædvanlige festtaler. Den nye skole havde 4 klasseværelser, et lærerværelse, bolig til 2 ugifte lærere og en pedelbolig i kælderen. Til førstelæreren (rektor) købte man villa »Clara«, som lå ved siden af skolen. Denne var bolig for skolelederen indtil 1958 og lå der, hvor senere fysiklokalet blev indrettet. Elevtallet var i 1895: 257 og skolen havde da 4 lærerkræfter.

Grunden til skolen var købt af proprietær Jørgen Peter Hansen for 2.000 mark. Til opførelsen optoges et byggelån på 18.000 mark til 6 %, som skulle afvikles på 30 år. Lånet måtte dog senere forhøjes væsentligt til trods for, at prislejet da var ret stabilt. Projektet blev udarbejdet af arkitekt Prahll, Flensborg. – Som medlemmer af skolekommissionen var i 1898 sognepræst Steffen, H. Thomsen, F. Lenschau, Madsen, Witt og bogbinder Bock. – I 1904 var elevtallet 128 drenge og 126 piger, i alt 254 elever. Den daglige undervisningstid var om vinteren fra kl. 8,30-11,30 og fra kl. 1-4. Om sommeren var der lektioner fra kl. 8-12 og fra 1,30-3,30. Skolens bibliotek bestod af 420 bind, alle bøger på tysk. Undervisningen i håndarbejde varetoges af frk. Asmussen. I 1901 var 119 børn angrebet af mæslinger, så skolen var lukket fra 27. november-8. januar 1902. Året efter måtte børnehaven og skolen lukke på grund af en kighoste-epidemi, der varede fire uger.

En skrivelse af 12. juni 1912 fra kredsskoleinspektør Claus Schacht, Åbenrå, viser noget om tyskernes ihærdige kamp imod det danske sprog. I skrivelserne hedder det: »Hvis forældre sender en ansøgning på dansk om deres børns deltagelse i dansk religionsundervisning, vil den bestemt blive afvist.«

I tiden 1696-1920 har der været ansat knap 70 lærere og lærerinder, som man sagde tidligere. De unge lærere, der så godt som alle kom sydfra, især fra Angel, det øvrige Sydslesvig og Holsten, skiftede med få års mellemrum. De kom med den forudsætning, at de skulle undervise tysksprogede børn »in der Nordmark« og måtte ofte gøre kedelige erfaringer, som slet ikke svarede til deres forventninger. En af dem, J. W. Schätzel, fik ligefrem et nervesammenbrud og måtte søge orlov i tre måneder. Så snart de unge lærere havde muligheder for at få embeder syd for Skelbækken og Kruså eller stillinger, der var bedre aflønnet, flyttede de dog helst til et sted, hvor de var velkomne og kunne få kontakt med den omboende befolkning.²¹

I 1900 lod firmaet Max Opitz i Berlin på foranledning af hertug Ernst Günther (1863-1921) en arkitekt fra Hannover, Hugo Mossner, udarbejde et projekt, hvis intentioner var at styrke erhvervslivet og tyskheden i Gråsten og omegn. Projektet gik ud på, at der skulle bygges en arbejderkoloni for 140 familier i Gråsten. Disse arbejdere skulle beskæftiges dels ved en cementfabrik og dels ved et nyt teglværk ved Sildekulen, hvor der skulle indrettes en 6 m dyb havn. Her skulle bygges 12 huse til 36 familier. Projektet omfattede også en ny skole til o. 200 børn, delt i 4 klasser, hvor der skulle ansættes 3 lærere og en lærerinde. Det var meningen, at byggeriet skulle igangsættes foråret 1901. Af grunde, som arkivalierne ikke oplyser, antagelig finansieringsvanskeligheder, blev projektet i 1903 reduceret. Cementfabrikken blev opgivet.²² Schleswigsche Grenzpost skriver den 6. januar 1903, at på initiativ af hertug Ernst Günther, hertug Friedrichs søn, er der oprettet en lervarefabrik i Gråsten. Der skal desuden anlægges en gødningsfabrik på Pelzerhof. Teglværket kom i gang ved skoven Overstjernen i 1908 og købtes i 1922 af H. Clausen, Hillerød. Pelzerhof blev solgt til firmaet Anthon & Söhne i Flensborg, der indrettede en maskinfabrik i bygningen, senere overtaget af A/s Gråsten Maskinfabrik, Slotsbakken 25. De øvrige dele af projektet ses aldrig at være blevet realiseret.

Den augustenburgske hertugslægt uddøde på mandssiden i 1931 med den i England bosatte hertug Albert.

De skolepligtige børn fra Alnor fik i 1913 deres egen skole og dermed kortere skolevej.

Krig og genforening

Den første verdenskrig 1914-18 fik naturligvis alvorlig indvirkning på livet i skolen her som andre steder. Seks lærere blev indkaldt til tysk felttjeneste, hvoraf de tre faldt og én blev taget til fange og blev sekretær og hjælpepræst for de sønderjyske fanger i den franske fangelejr Aurillac i provinsen Auvergne. Hans navn var Hans Fuglsang-Damgaard, og han endte sit virke som biskop over Københavns stift 1934-60. Mange af skolebørnenes fædre eller ældre brødre blev indkaldt til krigstjeneste, og mødrene stod alene med opdragelsen og andre byrder. Skolen måtte lukkes i længere eller kortere perioder på grund af brændselsmangel, nødvendige indsamlinger, af forskellig art, vanskeligheder med at skaffe egnede vikarer og sygdomsperioder. Man styrkede den tysk-patriotiske indstilling ved at lade børnene fejre dem helt uvedkommende mindedage, f.eks. 50-årsdagen for den store preussisk-østrigske sejr ved Dybbøl, som fejredes den 18. april 1914, fire sejrsefter i 1915, det sejrige søslag i Nordsøen og Bukarests fald i 1916 foruden de sædvanlige festdage, f.eks. kejserens fødselsdag den 27. januar, indtil kejser Wilhelm 2. den 9. november 1918 måtte vige for revolutionsbølgen og flygte til Holland, hvor han døde 1941.

Trods en ikke ubetydelig indvandring sydfra af tjenestemænd, akademikere og håndværkere og trods et økonomisk-moralsk tryk, som et hertugeligt og senere et preussisk formynderskab kan pålægge en befolkning i meget jævne kår, holdt danskheden sig med beundringsværdig standhaftighed, og kun få var svage og svigtede. I national henseende bevarede Gråsten under hele fremmedherredømmet sit danske flertal ved valgene. I 1912 var der 152 danske og 143 tyske stemmer. Ved afstemningen den 10. februar 1920: 561 danske og 407 tyske, eller 58 % danske og uden tilrejsende: 67 %. Ved folketingsvalget i 1920 faldt der 212 dansk-borgerlige, 91 socialdemokratiske og 91 tyske stemmer. Med genforeningen i 1920 var det endelig slut med påtvungne skoleordninger og en helt uheldig sprogordning. Såvel danskere som hjemmetyskere kunne nu udøve deres selvbestemmelsesret i fuld frihed i henhold til grundlovens bestemmelser § 83 og loven om frie eller private skoler.

J. P. Holm, som i 1920 fyldte 65 år, søgte sin afsked som skoleleder (rektor) i Gråsten og blev den 1. april 1920 afløst af Hans Christian

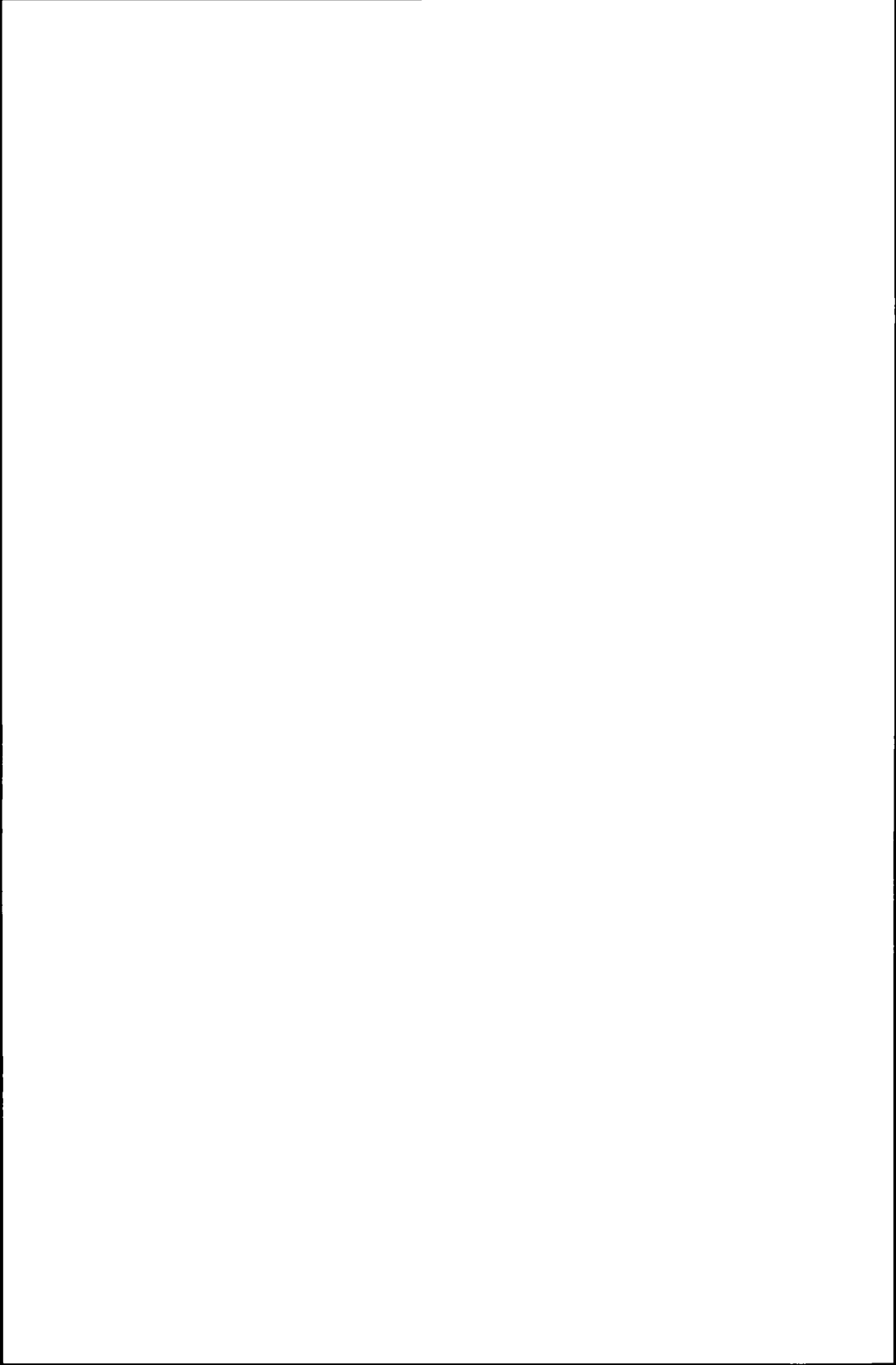
Hansen (1882-1971) fra Herning, som havde lærereksamen fra Ranum 1908. Endvidere ansattes Ejnar C. Hansen, dim. Jonstrup 1918, Jens Andersen, dim. Jelling 1920, Carl Agnhof, dim. KFUMs sem. København 1917, Asta Agnhof, dim. Odense 1921, Laurits Andersen, dim. Jelling 1902 og Matthias Hansen, dim. Tønder 1890.

I 1920 udvidedes skolen med fire klasseværelser til otte efter tegninger af arkitekt Stender samt en række faciliteter, og den fik nyt undervisningsmateriale. Samme år oprettedes den første klasse af den tilsluttede Gråsten kommunale mellem- og realskole. Der afholdtes mellem-skoleeksamen første gang i 1923 og realeksamen i 1924.

HENVISNINGER OG NOTER

1. M. H. Nielsen: Træk vedr. Fattig-, Skole- og Kirkevæsen i Gråsten 1699-1769 i Sdj. Årb. 3 rk., 1933, s. 101-127. – Landsarkivet i Åbenrå: Augustenborgske Distrikter. Rep. C IV. Afl. fra Kiel 1936, Acta C IV. De hertugelige augustenborgske distrikter nr. 31, 140, 144, 145, 312 og 423-28.
2. H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt, Slotte, Skæbne, Sønderborg, 1980. – Jørgen Paulsen: Augustenborg, Kbhvn. 1981.
3. A. D. Jørgensen: Graastens ældre Historie i Sdj. Årb. 1889, s. 1-43. – Johan Hvidtfeldt: Augustenborgerne og de gråstenske bønder i Sdj. Mdsskr. 1950, s. 15-28.
4. Landsarkivet i Åbenrå: Afl. Kiel 1936, Acta C IV, De hertugelige augustenborgske distrikter, nr. 144: Degne og skole i Gråsten 1711-1853. – Vilh. Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie, Kbhvn. 1934, bd. II, s. 370. – Louis Bobé: Johannes Ewald, 1943.
5. Landsarkivet Åbenrå: Afl. Kiel 1936 nr. 145: Industriskole i Gråsten. – Schleswig-Holst. Provinzialberichte, 1792.
6. Som nr. 4.
7. Erik Pontoppidan (1698-1764) f. i Århus, havde været diakon i Nordborg og sognepræst i Havnbjerg på Als, siden biskop i Bergen og prokansler ved universitetet i København. Han var den første, der gjorde dansk offentlighed opmærksom på det danske sprogs undertrykkelse i Sønderjylland.
8. Johann Hübner (1668-1731), tysk skolemand og lærebogsforfatter. Han havde også udarbejdet en geografi og regnebog. – Nicolay Boysen var sognepræst i Nybøl 1794-1829. Hans danske læsebog udkom første gang i Sønderborg 1822.
9. L. A. Åbenrå: Sønderborg Provstearkiv. Skolesager fra Adsbøl og Gråsten 1768-1878.
10. H. Rosendal: Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland, Kbhvn. 1919, bd. I, s. 82-87. L. A. Åbenrå: 70. Gråsten og Adsbøl præstearkiv, Fb 4 1768-1918.
11. J. P. Trap: Danmark, 5. udg. 1967, Åbenrå-Sønderborg amter, s. 966.
12. Som nr. 9. – L. A. Åbenrå: Åbenrå provstearkiv, 1850-1920. Sager vedr. de enkelte sogne. Adsbøl-Gråsten. – Visitationsprotokoller for Adsbøl-Gråsten. – Sønderborg provstearkiv: Visitationsprotokoller for Adsbøl-Gråsten. – Holger Hjelholt: Den

- danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene 1850-1864, Kbhvn., 1923, s. 26-30. – Sønderborg provstearkiv, nr. 1330: Skolesager 1850-64.
13. A. D. Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab, 1901.
  14. L. A. Åbenrå: Visitationsprotokol for Adsbøl-Gråsten 1851-63. – Åbenrå provstearkiv 1861-1921: Sager vedr. de enkelte sogne: Adsbøl-Gråsten. – Gråsten skolekommissions protokol 1864-80. – Johs. Ahlmann: Allerlei aus Gravenstein, 1928.
  15. Gråsten skolekommissions protokol 1864-69.
  16. Samme. – Sønderborg provstearkiv. Skolesager 1864-78.
  17. Samme. – 70 Gråsten-Adsbøl præstearkiv, bd. 3, 1738-1906, kirke- og skolesprog 1824-65. – A. D. Jørgensen: Graastens ældre Historie i Sdj. Årb. 1889, s. 1-43.
  18. Artikel i »Dagbladet«, Kbhvn. for 5. juli 1870, s. 2 sp. 1-2. Om N. Boysen, se note 9.
  19. L. A. Åbenrå: Visitationsprotokol for Adsbøl-Gråsten. – Åbenrå provstearkiv: 1861-1920: Sager vedr. Adsbøl-Gråsten. Gråsten skolekommissions protokol 1869-80.
  20. L. A. Slesvig: Abt. 309, nr. 13/27 – Gråsten. L. A. Åbenrå: Åbenrå provstearkiv 1861-1920: sager vedr. Adsbøl-Gråsten.
  21. Samme.
  22. Se nr. 20. – L. A. Gottorp, Slesvig: Abt. 309 nr. 212 59. Endvidere er benyttet: J. H. Frees: Af Graastens Historie indtil Aaret 1835. Særtryk af »Flensborg Avis«. – Historisches Taschenbuch für Prediger und Schullehrer und andere Freunde und Beförderer des Kirchen- und Schulwesens in der Herzogthümer Schleswig und Holstein auf das Jahr 1803, Slesvig, 1803. – H. N. A. Jensen: Kirchliche Statistik des Herzogthums Schleswig, bd. 4, Flensborg, 1842, s. 1447-1451. – P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig, 1845. – M. Mørk og C. L. Nielsen: Kirkelig Statistik over Slesvig Stift, bd. 2, s. 119-123. – Dansk Skolestat, I-IV, Kbhvn. 1933-34. – Jens Lampe m.fl. Tønder Seminarie-Stat, Tønder, 1963, – L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, Åbenrå 1978, I og II, samt flere stater og biografiske værker. Kirkebøger og folketællinger fra Gråsten, L. A. Åbenrå.

Ved grænsen

Anna Rud Bentholms minder fra Grøngård 1928-57

Ved *Lars N. Henningsen*

Gennem en menneskealder, fra 1928 til 1957, bestyrede Axel Bentholm Statens Jordlovsudvalgs store ejendom »Grøngård« i grænseegnen ved Lydersholm i Burkal sogn. Han og hustruen Anna Rud Bentholm fik stor betydning for egnen, både nationalt og økonomisk.

Peder Axel Bentholm var født i Brande den 16. december 1885 og blev landbrugskandidat. Gennem en del år havde han en gård på Århus-egnen, og her blev han i 1918 gift med Anna Johanna Jensen Rud (født 22. februar 1898), datter af redaktør Bertel Jensen, Aarhus Amtstidende. En hel børneflokk voksede op i hjemmet i de følgende år: Bertel, født 1920, Svend, født 1922, Inge, født 1928 og Arne født 1930.

I december 1928 blev Bentholm bestyrer på Grøngård, en vanskelig ejendom med sandplagede marker og forblæste bygninger. Et stort arbejde blev udført de følgende år med læplantning og afvanding – derved ændrede landskabet karakter, og vindens barske herredømme blev mildnet. Gården blev udgangspunkt for opdyrkning af store arealer i området, og i 1931 fik 6 familier bolig på nye husmandsbrug ved gården.

Der blev også tid til et betydningsfuldt folkeligt og nationalt arbejde. Som formand for »Danmarks mindste forsamlingshus« i Lydersholm kaldte Bentholm fremragende foredragsholdere og kunstnere til den yderste grænseegn. Hustruen Anna var nok sjælen i dette arbejde. Anna Rud Bentholm gjorde sammen med sin mand Grøngård til et samlingspunkt på egnen. Hun gik engageret op i det nationale og kulturelle arbejde, og grænsegendarmerne blev kære gæster på gården.

Fru Bentholm førte dagbog, særlig i besættelsesårene, og hun gemte omhyggeligt på papirer af historisk interesse. I 1957 gik ægteparret på aftægt i et hus tæt ved Grøngård, og nu blev der mere tid til at bearbejde og udforme optegnelserne. Efter Bentholms død den 27. juni 1962 flyttede Anna Rud Bentholm til Jejsing, og her fortsatte arbejdet med at skrive om tiden på Grøngård og om gårdens historie. Inden sin død den 24. august 1975 besluttede hun sig for at søge sine optegnelser

Axel Bentholt og Anna Rud Bentholt. Foto Schwennesen, Tønder. 1930'erne. Privateje.

udgivet. Det sker nedenfor i forkortet og redigeret form. Originalmanuskriptet og supplerende materiale er i dag bevaret i landsarkivet i Åbenrå.

Eggen

Eggen ved Grøngård er meget vandrig. Strækningen fra Tønder-Flensborg vejen til grænsen ved Bejers kro er knap 4 km lang, men vejen krydser 5 åer: Grønå, Lillestrøm, Gammelå, Sønderå og til sidst Skelbækken, der danner grænsen. De snor sig gennem det flade landskab, der på sin måde er så skønt, med det vide udsyn over marker og enge.

Fra Jejsing banke er der en strålende dejlig udsigt mod syd. Bag Grøngård skove ses skove ved Vestre i Sydslesvig. Elhøj, Sdr. Løgum og Ladelund skimtes i horisonten.

Grøngård ligger 10 km øst for Tønder, ca. 2 km fra grænsen. Den har sin meget interessante historie. Navnet kan føres tilbage til hertug Hans den ældres tid 1570. Der var dengang over 1000 tdr. land og et

jagtslot. Det nuværende Grøngård er bygget 1844 af H. L. A. Burchardi, og der lå dengang 4-500 tdr. land til gården.

Ved et mageskifte 1924 overtog den danske stat Grøngård. Den tidligere ejer Eduard Nissen fik Augustenborg Hovedgård.

I efteråret 1928 traf min mand Axel domæneforvalter Refshauge hos min bror redaktør Harald Rud. Axel fik stillingen som domænebestyrer af Grøngård. Han var første gang på Grøngård sammen med Refshauge den 15. dec. 1928.

Vort indtog på en »ødegård«

Mellem jul og nytår rejste Axel til Grøngård med Bertel, 8 år, og Svend, 6 år. Jeg rejste med Inge, 8 måneder, i en klædekurv og ankom nytårsaftensdag ved 2-tiden.

Det var meget strengt vintervejr. Der fandtes ingen fødemidler, ingen tørv eller andet brændsel. Jeg ville fyre i kaminkakkelovnen med sammenskrabede pinde og smuld – den røg! Lukkede så et vindue op – det faldt ud!

Der var petroleums-belysning overalt, og jeg havde aldrig før gjort petroleumlamper i stand. Lampen i kontoret, en slags hænge-køkkenlampe, hang højt lige under loftet i bøjet ståltråd. Den osede og osede! Først i 1934 fik vi elektricitet, tænk hvilken forandring og lettelse.

Egnen omkring Grøngård. Generalstabens topografiske kort. 1921. Målestok 1:100.000.

Der var koldt og mørkt, med træk og uhygge alle vegne. Tapeterne var falmende og i stykker. Vandet til husholdningen skulle vi have i bryggerset, fra en pumpe til et rør, slået lidt ned i jorden. Pumpen havde et filter. Pumperøret var slået ned lige netop i bryggersets afløbskumme. Når vi havde pumpet en spand vand, skulle det stå lidt og falde til ro. På overfladen kom der olieagtige pletter, nederst plumret grums og så kunne vi bruge det midt i!

Engang prøvede vi at lave te af vand fra en regnvandsbeholder nede ved stalden; men det smagte ikke godt. Vel for at sætte sagen på spidsen berettede Axel om døde katte, fugle, mus og rotter i regnvandsbeholderen.

I foråret 1929 fik vi en artesiske boring udenfor, 15 m ned i jorden. Vandet var bedre, dog meget jernholdigt.

Eggen i begyndelsen af vor tid

Den gamle vej fra Sæd til Grøngård var nok bred, men sandet og havde dybe løse hjulspor. I 1934 fik vi en fast vej fra Sæd hertil. Grænselandsbyen Sæd ligger på overgangen fra marsk til gest ca. 3 km sydøst for Tønder ad vejen mod Husum, omgivet af enge mod nord, vest og syd. I tiden før afvandingen stod enge og marker oversvømmet af vand hele vinteren igennem, ja, undertiden også om sommeren. Selve byjorden er dog højere beliggende sandjord. Der er en del gårde og mange små ejendomme med lidt jord til. Til hver ejendom er der et jordstykke, en »stavv«. Her dyrkes kartofler, de såkaldte Sæd-kartofler, en slags æggeblomme af ganske enestående fin kvalitet. Ejendommeligt er det, at der år efter år dyrkes den samme sort på samme stavv. Ældre kartoffeldyrkere i Sæd beretter om, at det har været sådan slægtled efter slægtled. I følge en beretning af pastor Kallmer, Faretoft, i et tidsskrift 1796 har der i Sæd dengang »været avlet mange urter og havesager; navnlig gulerødder, og i alt 40 tdr. kartofler i hele byen«.

Selv om jorden tilsyneladende er af samme godhed, skelner man dog ganske nøje mellem de stavne, der giver den bedste kvalitet, og de, der giver en ringere kvalitet. Kartoffeldyrkerne i Sæd var nøjsomme og uhyre flittige. Jorden får kun staldgødning. Ifølge gammel tradition vender man jorden med spaden, ja enkelte går så vidt, at de drager plovens nytte for jordbehandling i tvivl, når det gælder dyrkning af kartofler.

Håndens arbejde holdes i hævd. Inden lagringen håndsorteres kar-

toflerne 2-3 gange. Det er den bedste garanti for, at der ikke leveres en eneste forkert eller dårlig kartoffel.

Før genforeningen 1920 havde man et gammelt marked for Sædkarotfler i Tønder og i Flensborg. Her regnede man med en fast pris af ca. 11 mark pr. tønde. Men dette er forbi nu. Grænsen er lukket for Flensborg, og i Tønder er der kommet kolonihaver. Man ser nu, at enkelte stavne er tilgroet med græs. Den traditionelle kartoffelavl er ude for store vanskeligheder, foldudbyttet er ringe, og det er et stort arbejde med håndkraft.

Sandflugt og læplantning

Da vi kom til Grøngård, var her store sandmarker. Ca. 217 ha af gårdens tilliggende var vide flader uden mindste læ.

Med de stærke forårsstorme fulgte ofte voldsom sandflugt. Orkanens lyd gav søvnløse nætter, og på sandflugtsdage rystedes man til sit inderste. Axel gruer endnu, når han ser det for sig, som det var de første år.

Fint, fint gråt og sort støv trængte sig ind alle vegne, gennem små utætheder i taget, ved døre og vinduer. Ja, vindueskarmene i stuen kunne være fuldkommen sorte, ligefrem små sanddriver. Særlig ørerne blev fulde af sand. Karlene var til tider helt sorte i hovederne. Ja, alt og alle var sort!

Luften var tyk. Tit kunne vi slet ikke se nabogården Lille Grøngård ca. 500 m herfra. Grøfterne røg fulde af sand. Hele plovfurer kunne udslettes. Markerne led stormskade. Tilsæede marker måtte ofte sås om, både roemarker og kornmarker, ikke mindst udlægsmarker og den udsprede kunstgødning. Et år såede vi roer samme sted tre gange. I en tør sommer fik vi kun lille avl.

»Her skal plantes«, sagde Axel. Hvert år blev der plantet et stykke læhegn omkring markerne. Den ringeste sandjord blev plantage. Målt i kilometer blev Axels læplantning over 15 km ialt. Erfaringen har vist, at på jorden her er det bedste til læ dobbelte rækker af tjørn, med 1½-2 m mellemrum. Nu kan markjorden få lov at blive liggende. Der kan dannes muld! Herhjemme ved gården er der bøg og lind samt gråasp. »Plant et træ, og du har ikke levet forgæves!«

Afvanding

Vi hører til grænsebyen Lydersholm, ca. 11 km øst for Tønder og 1 km nord for grænsen ved Bejers kro. Om sommeren er vor lille landsby omgivet af blomstrende enge, i vintertiden (inden afvandingen) af vand

og vand, så langt øjet rækker, idet skytten lukkes for Gammelåen, så engene overrisles. Når det er frost, bliver her en fin fin skøjtebane. Det siges, at man (dengang) kunne løbe på skøjter helt fra Rens forbi Lydersholm til Tønder. Ofte har vi, hele familien, far, mor og børn løbet på skøjter på den dejlige is.

Særlig før afvandingen (1931) kunne det ske, at den nærliggende Grønå gik over sine bredder, fordi vandet østfra pressesedes mod vest. Vidåen ved Tønder kunne ikke nær tage vandet. En skønne dag stod over halvdelen af vore marker blanke! I en regnfuld sommer kunne det blive meget besværligt at få bjerget både hø og korn. Der har været regnfulde høstdage (1931), hvor åerne gik over bredderne. Høstakkene svømmede væk, ud i Vidåen, ud i havet!

Atter står det tydeligt for mig, hvordan regnens ensformige lyd kunne holde os vågne om natten, med tankerne på høet og kornet derude på de lave marker. Man blev stille, passede det arbejde, der kunne gøres trods regn, og gik tidligt til ro om aftenen. Kornet druknede eller spirede og groede igen.

Når vi, i de store oversvømmelsers tid, en dag kørte i jumbe til Tønder, stod landevejen ofte under vand lige uden for byen. Gården »Hestholm« ligger på en værft, en stor forhøjning af jord. Her havde folkene altid en lille båd at sejle med de 400 m over til landevejen.

Grøngård ligger lige på grænsen, hvor afvandingen begynder. Grundvandstanden er sænket med 75 cm. Man siger, det kan mærkes på arealerne helt ovre ved Tinglev. Vi kunne nu jævne et utal af grøfter og kanaler. Engene kunne nu opdyrkes og gav gode afgrøder af havre. Dette fik stor betydning for gårdens drift, som blev lettere, sikrere og bedre. Men det kan dog ske, at der kommer så megen nedbør, at afvandingen ikke kan tage det. Den 7.-8. november 1954 stod Bimpels mange tønder land under blankt vand, helt fra Nolde. Roerne standses i vækst og kan tage skade. 50 vilde svaner, gæs og ænder svømmede på marken i lang tid.

Høhøsten

Skønt at se ud over egnen her i høets travle tid, ganske særlig skønt dernede ved grænsen, hvor høstakke står i tusindvis i eng ved eng, så langt øjet rækker, både nord og syd for grænsen.

Travlheden er overvældende. Om vejret tillader det, bliver græsset slået den ene dag, vendt næste dag og stakket tredje dag. En gammel-dags ragemaskine river høet sammen i lange strimler, og så slæbes det

Grøngård, stuehuset. (*Historiske Samlinger for Sønderjylland*)

i dynger af en hest med en høslæber, en lang solid stang eller bræt. Et par mand sætter stakken.

Alle er med. Alle familiemedlemmer hjælper. Mange bønder sydfra ejer jord her nord for grænsen og har tilladelse til at køre over ved Bejers kro med deres vogne for at bjerge høet. Sproget er overalt dansk.

Et betagende syn, en vidunderlig oplevelse at stå dernede ved Skelbækken, eller sidde på grøftekanten, og se ud over de milevide engstrækninger. Ganske særlig skønt ved solnedgang.

På Grøngård havde vi ofte over 300 læs hø, ja, 4-500. Et hejseapparat kunne løfte $\frac{1}{2}$ læs op ad gangen. Så kørte apparatet hen ad en skinne under loftet, og høet blev sluppet løs på den plads, hvor det nu skulle ligge. Ude på gårdspladsen trak en hest tovet, der førte hejseapparatet. Høloftet blev mere end fuldt, laden også.

Alle, der har hjulpet til med høsten, mødes efter traditionen festklædte og med store forventninger til høstgilde. Bordene er smukt pyntede og veldækkede. Der spises vældig god mad og synges høstsange. Som

husbond takker Axel mange flinke hjælpere ude og inde og kommer med betragtninger om høsten.

I havestuen hænger kulørte lamper, hvorimellem grønne vinranker slynger sig. Der drikkes kaffe og danses til harmonikaens toner til langt over midnat. Gennem den åbne havedør nyder vi stilheden og den dejlige stemning i haven. Axel har selv bygget en hytte i haven, hvor der fås forfriskninger. I smedejernskransen under loftet brænder levende lys.

Engang havde jeg hængt nogle kulørte lamper op ude ved et par af havebænkene. Jeg syntes, det så festligt ud. Men en af drengene sagde: »Nej, mor, det er da vist en misforståelse! Karlene og pigerne ønsker sikkert ikke nogen belysning«. Deres far gav dem ret.

Storken

Når vi nærmer os april, begynder vi at kigge efter storkereden på den gamle lade. Mon storken snart kommer? Reden har været beboet hvert år, vi har boet her. Nu gælder det om, hvem der først kan melde: Storken er kommen. Som regel i første uge i april, derfor blev storke-meldingen ofte brugt til aprilsnar.

Det var festligt at følge storkenes liv. Ofte spadserede de ude i haven eller på gårdspladsen for at hente grene eller græstotter til redebygningen. Senere fulgte vi flyveøvelserne med ungerne. Kun et enkelt år fik storkeparret ingen unger. Det skyldtes heftige storkekampe. Ingen vil vel tro, at storke kan være både ondskabsfulde og voldsomme, når det gælder at ødelægge de nylagte æg i andre storkes reder. Næsten hvert år oplevede vi disse angreb. Til at begynde med kommer de fremmede storke flyvende højt oppe i luften og kredser rundt om Grøngårds storkerede. Vore egne storke skiftes til at ruge. Nu breder den rugende stork vingerne ud og knebrer af fuld hals. Det er »luftalarm« for at kalde magen hjem. Pludselig styrtdykker den fremmede stork, lige ned, og forsøger at skubbe æggene ud af reden med næbbet. Det er hændt, at et æg er røget langt ud i gårdspladsen, helt over på den anden side af flagstangen, ca. 50 m. Vor stork har så begyndt at lægge nye æg og ruge forfra. Det nåedes at få ungerne, gerne 3-4 stk., flyvefærdige, inden de rejser af til de varme lande sidst i september.

Ofte har vi mennesker forsøgt at skræmme de fremmede storke bort, når vi mærkede, at de ville angribe. De reagerede ikke det mindste.

I påsken 1936 kom et helt nyt storkepar og ville bygge rede på den vestlige ende af stuehustaget. Gang på gang forsøgte storkene at fæstne grene og pinde mellem lynafleder-ledningerne. Det lykkedes ikke. Stor-

Det vældige stråtag på Grøngårds gamle lade kronedes af storkereden. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

kene gav dog ikke op. De blev ved. Til sidst forbarmede Axel sig over de nye storke. Han kravlede helt op på det høje tag og fik et gammelt vognhjul anbragt. Nu fik storkene travlt, nu var de glade. Men vort gamle storkepar på ladetaget ville ikke lade dem have fred. De jagede dem ustandselig. Redebygningen blev dog ført igennem, og de fik en eller to unger.

En gang havde vi besøg af storke-eksperten Halfdan Lange. Han så og hørte 25 forskellige fuglearter i haven. I timevis sad han oppe på ladetaget med en god kikkert. Det gjaldt for ham at få øje på nummeret i en ring, som den ene stork havde om benet. Lange konstaterede, at storken var 16 år gammel og stammede fra Ravns gård i Christiansfeld, 55 km herfra.

Inden afrejsen i september samledes ofte store flokke af storke. En dag så vi 20-30 storke, der overnattede her, rundt omkring på tage, skorstene og i træer.

Mund- og klovsyge

I sommeren 1938 hærgede den modbydelige syge på egnen. Når man cyklede til Tønder, så man overalt skilte med »Mund- og Klovsyge! Adgang forbudt! Politiet«. I hver eneste fenne lå syge, syge dyr. Det var gribende og rystende, og vi hjalp alle til med at pleje og passe de arme dyr, da også vore køer på Grøngård blev syge. På flere gårde døde et større antal af de bedste malkekøer. Det gik ikke alene ud over dyrene selv; men modgangen gik også landmændene på nerverne.

Efter den lange afspærringstid følte det som en befrielse at måtte færdes frit. I vor lettelse over at være sluppet for indespærring besluttede vi, at alle på gården, lige undtagen fodermesteren, der ikke kunne nå at være hjemme igen til røgtetid, skulle cykle en tur langs med grænsen til Flensborg og Kollund.

»Hvor skal I hen?« råbte Thilde Edlefsen ud af sin dør på Hovmose, da vor lille, ret store flok kom cyklende. »Til verdens ende« ...

Det var morsomt at føle sig fri. Vi nød alle at kunne gå rundt i Flensborg, også handle lidt. På tilbagevejen måtte vi jo ind til tolderne. Dengang var der stor prisforskel på damestrømper i Tyskland og så herhjemme. Jeg havde købt ét par i Flensborg. Det var såmænd alt; men jeg må vel alligevel have nævnt noget om, hvordan jeg skulle få strømperne gennem tolden. Der skete ikke noget. Men da vi var toldbehandlede, dog endnu ikke gået ud, sagde Inge på 10 år ret højt: »Det gik jo godt, mor!«

Tjenestefolk og ferieborn

Her leves et jævnt og muntert liv. Det gælder for os alle at finde den rette arbejdsglæde. Vi forsøger som husbond og madmor at være livet i hjemmet og bestemme hjemmets ånd. Det ser vi som vor opgave og vort ansvar fremfor noget. Efter natur og evne søger vi at være levende interesseret, sætte os ind i, føle med dem, der søger tjeneste hos os.

Utallige er de mange unge, og ældre med, der er gået ud og ind af hjemmets dør mellem år og dag. Unge medhjælpere her fra landet, og unge medhjælpere, landbrugsstuderende, både fra ind- og udland: England, Skotland, Irland, Frankrig, Finland, Norge. Unge huslige piger fra Holland og Sydslesvig.

Det hjalp på, og fornyede, ens sprogkundskaber. Det var mest engelsk, der anvendtes. For eksempel: en finsk, landbrugsstuderende pige kunne ikke svensk. Anni, vor hollandske pige, ikke et ord tysk. I begge tilfælde klarede det på engelsk.

Huang fra Kina må nævnes som husets særlige ven. Han havde hjemme i Shanghai og var sendt herover af Chang Kai-shek-regeringen for at studere kemi, for bagefter at kunne undervise studenter hjemme i Kina. Men den politiske udvikling, med ny kommunistisk regering, gjorde, at Huang blev temmelig lang tid i Danmark. Han turde ikke rejse hjem. Han var Svends studiekammerat fra Farmaceutisk læreanstalt og blev dansk dr. pharm. Han kom her på ferie og talte fint dansk.

Vi modtog også krigens børn på Grøngård. De kom her for at komme til kræfter, komme til ro og trives igen, under forholdsvis rolige forhold, under dansk sol og sund næring. Berit Reiman fra Helsingfors var her i 1½ år, Wim Wellinga fra Haarlem i Holland i ½ år, Erika Werner fra Flensborg i 4 somre. Dejlige børn var de alle tre, vi havde glæde af dem.

Vi har altid følt, at da vi havde plads, hjælp og mad nok, kunne vi tage et feriebarnd fra København, dog ét ad gangen! Vi har haft France Simonsen, Erna Nielsen og Jon Wollesen, hvis far var kaptajn og sejlede syd om Afrika, igennem mange sommerferier. Flinke og søde var de alle tre.

Apuschkins død og begravelse

Vor sognepræst (1916-39) her i Burkal var pastor Schwarz, tysk uddannet og tysksindet, for mange af os helt fremmedartet i tale og færd. Schwarz kom tit på besøg ude omkring og var meget flink. Han var interesseret i sine sognebørns daglige liv og virke og ville gerne være god mod alle. Fra 1935 havde vi tillige en dansk præst, N. P. Nielsen, der boede i Højer og udførte de kirkelige handlinger for de medlemmer af den danske menighed i grænsesognene, der ønskede det. Pastor Nielsen var meget jævn og ligefrem, som en ven af os, og vi holdt meget af ham som præst.

Når nogen her i Lydersholm og Grøngård var død og skulle begraves, gik en bedemand rundt til hvert eneste hjem. Det var ofte smed Jacob Mathiesen (æ gammel smej). Han var iført diplomat og høj hat. Det var også skik, at alle gik med til begravelser, både tyske og danske. De fleste gange var der kaffebord i Saksborg kro, lige ved kirken.

I 1937 var det Ivan Apuschkin, som skulle begraves. Apuschkin var født i Bordnikoff nord for Moskva. Han deltog i verdenskrigen 1914-18 og blev taget til fange i 1915. Som fange kom han til Lydersholm på Grøngård.

Han var malermester og en uhyre flittig mand. Han blev gift med Johanne, f. Walther, fra Rens, og de fik 8 børn. Apuschkin havde i

N. P. Nielsen (1885-1982) var fra 1920 sognepræst i Vedsted. I 1935 flyttede han til Højer som residerende kapellan. Foruden den danske menighed i Højer og Højer landsogn havde N. P. Nielsen pligt til at betjene de danske i grænsesognene, der måtte ønske det. Hans præstegerning omfattede dermed også Daler, Hostrup, Burkal og Øster Højt sogne. (Foto o. 1930, Historiske Samlinger for Sønderjylland).

længere tid lidt af sukkersyge og nyrebetændelse. Han døde i 1937 under svære lidelser.

Under Apuschkins sygdom fik han af og til besøg af begge vore præster, dog kun hver for sig. Fru Apuschkin fortalte, at hun havde aftalt med sin mand, at pastor Nielsen skulle tale i hjemmet, Schwarz i kirken og forrette jordpåkastelsen.

Da det kom til begravelsen, gik bedemanden rundt og bød ind: »Jeg skal hilse fra fru Apuschkin og sige, at hendes mand er død, og indbyder venligst hermed os alle til at komme og følge den døde til graven 25. september kl. 2 fra hjemmet«.

Pastor Nielsen talte smukt og gribende om afdødes tunge livsskæbne. Han havde været flittig, sparsommelig og pålidelig, respekteret for sin stræben efter at skaffe det nødvendige til den efterhånden store børneflokk. Apuschkin havde længtes efter at gense Rusland. Under store økonomiske ofre rejste han derover for at besøge sine forældre. Barndomshjemmet var i en sørgelig, oprevet forfatning. De havde

mistet alt, hvad de ejede. Faderen var død, og moderen flyttet til en datter. Apuschkin ønskede sig atter hjem til kone og børn i Lydersholm. Da han skulle rejse hjem, tårnede særlige vanskeligheder sig op, og det lykkedes kun at overvinde dem ved hjælp fra det danske konsulat.

Rejsens triste oplevelser havde gjort hans sind endnu tungere og mere indesluttet. Men trods sygdom og nedbrudte nerver undte han sig ingen hvile. Han ville arbejde for sin kone og otte børns skyld, men måtte bukke under.

I de sidste timer før Apuschkin døde, ønskede han at tale med alle dem, han mente at have forurettet under indflydelse af sygdommen, for at de skulle tilgive ham. Et udslag af kærlighed og retfærdsfølelse. Han blev grebet af guds frygt, så han i de sidste minutter bad til Gud på sit modersmål, som han ellers aldrig benyttede.

Kisten stod udenfor, med mange skønne kranse, bl.a. en med meget stort bånd »von deinen Schwiegereltern«. Efter salmen »Så tag mig da ved hånden« blev kisten af naboer båret til vognen, og nu kørte ligtoget ad kirkevejen over Vrågård til Burkal kirke.

Her tog pastor Schwarz imod ved lågen, og under dansk salmesang gik man til graven, hvor Schwarz foretog jordpåkastelsen, på dansk. Derefter takkede redaktør og typograf Christian Lageri (dansk, gift med en søster til fru Apuschkin) på familiens vegne. Han talte smukt om den afdøde, der som en fremmed havde været loyal borger, og nu hvilede i den danske jord.

Pastor Schwarz bad alle følge med ind i kirken, i Guds hus. Dengang var kirkedøren for smal til, at en kiste kunne komme igennem. Også pastor Nielsen deltog i højtideligheden i kirken. Man begyndte med at synge »Jesus, meine Zuversicht«, dernæst talte pastor Schwarz på tysk. Det blev en meget lang og kraftig tale, ikke fri for fagter. Om afdødes tunge lod, mens han levede. Man så, at han var en fremmed. Udseendet, sproget og hans sæder og skikke røbede det. Men: det rigtige fædreland ville han finde i himlen, hvor han ville mødes engang med kone og børn, hvis de søgte til Gud. Han bad Gud stå dem bi og lede dem på den vej, der fører til dette møde.

Pludselig bad Schwarz, på dansk, menigheden synge første vers af »Klokken slår«, og så ville han fortsætte på dansk, da han kunne se, at der var mange til stede, der ikke kunne tysk. Så fortsattes på dansk. Vi sang: »So nimm denn meine Hände«, pastor Schwarz lyste velsignelsen på tysk. Til sidst endnu en tysk salme og Fadervor på dansk.

Peter Martin Christian Schwarz (1872-1945) startede sin præstegerning 1906-16 i Kliplev, hvorfra han flyttede til Burkal. Schwarz var holstener, præget af tysk åndsliv og den nordslesvigske indre mission. I 1920 valgte sognet med stort stemmeflertal at beholde Schwarz som sognepræst. I sin kirkelige og nationale holdning stod Schwarz langt fra Anna Rud Bentholm og mange danske i sognet. Men hans ønske om at være præst for hele sognet uden hensyn til nationale skel kunne ingen tage fejl af. (Foto ca. 1930, privateje)

Pastor Schwarz

Som nævnt var hjemmedåb det hyppigste. Vor fodermester Frans Block skulle en sommer have deres mindste barn døbt. Og ved samme lejlighed endnu et barn; det havde de ikke fået gjort, inden de flyttede hertil. Vi ville gerne gøre det så festligt for dem som muligt og havde tilbudt familien Block, at barnedåben kunne foregå herovre i vor havestue. Der var pyntet med blomster og grønt og levende lys.

Pastor Schwarz havde sagt, at han kom nok ved aftenstide. Det var det dejligste vejr. Alt var så kønt i den stille sommeraften. Men vi ventede og ventede. Endelig kl. ca. 9½ kom præsten kørende i fuld fart ind i gården. Han skyndte sig ind. »Goddag, goddag, god aften, god aften. Kære! jeg skulle jo først til et møde i Lydersholm. Men nu kommer jeg!« Efter at have fået præstekjolen på: »Hvor er barnet? hvor er barnet? og hvor er vandet?« Han for omkring. Så blev de to

børn døbt. Det tog ikke så lang tid. Efter at vi alle havde fået aftenkaffe, var klokken 11, da præsten kørte.

Blocks havde barnedåb en gang til. Den foregik hjemme i deres stue, dengang kun lille, så der var ikke megen plads, tilmed var der dækket kaffebord. Axel og jeg deltog i højtideligheden. Dåben tog ikke lang tid, men det var alligevel så kønt. Anna Block havde rakt et fad vand til pastor Schwarz, der stod ved et lille bord. Anne Block opdagede, da barnet havde fået vand over hovedet, at hun havde glemt et håndklæde til præsten. Hun rejste sig for at tage et i en skuffe. »Nej, nej, kære fru Block! Lad være med det. Jeg klarer mig fint selv.« Så tog han sit lommeterklæde op af lommen, rystede det lidt og tørrede sin hånd deri. Pastor Schwarz sluttede med en bøn og Fadervor. Han havde lige sagt Amen, og mens han satte sig på en stol ved siden af Axel, fortsatte han næsten i samme åndedrag: »Hvordan går det med roerne, hr. Bentholt?«

Pastor Schwarz følte sig ganske bogstaveligt som sjælesørger for hele sit udstrakte Burkal sogn, der strækker sig 16-17 km langs grænsen fra det yderste Store Jyndevad til Holmgård og Vindtved i vest.

Præsten var værge for Georg Tychsen, der var født i Nolde 1912. Moderen var ugift. Georg var i 1937 fodermester på Grøngård. Den første tid han var gift og daglejer her, boede han 1-2 km fra Grøngård helt ude på Fredenshåb hos Th. Thomsen i den sydvestlige del af Lydersholm. Georg blev gift med vor kokkepige, Tinne Wrang fra Broballe på Als. Vi holdt bryllupsfrokost for dem på Grøngård. Nu skulle de have et lille barn døbt. En sommerdag i 1937 ved 3½ tiden holdt pastor Schwarz med sin bil på vejen lige øst for Grøngård. Han steg ud og gav sig til at skifte fra tysk til dansk præstekjole. Pludselig får han øje på Tinne, der står i vejkanten ved indgangen til deres lille hus, der ligger i Grøngårds have. Samtidig med at Schwarz knapper sin præstekjole, går han hen mod hende og siger: »Hvem er De?« Han fortsætter undskyldende: »Ja, jeg er ved at skifte præstekjole. Jeg har lige været henne at døbe et tysk barn, og nu skal jeg hen at døbe et dansk barn. Derfor skifter jeg nu fra tysk til dansk præstekjole. Men hvordan kommer De her? Hvad vil De her?«

»Jeg er Tinne Tychsen, Georgs kone. Jeg står her for at møde for kørerne, at de ikke render ind i haven, når Georg kommer med dem«, siger Tinne. »Er I da bleven fodermesterfolk hos Bentholt på Grøngård?« »Ja, vi bor herinde i huset, lige inde i haven«. Præsten spørger forundret: »Jamen, bor I da her? Og hvorlænge har I da boet her?« »Siden 1. april.«

Helt forfærdet råber pastor Schwarz: »Siden 1. april ... og jeg! som har bedt for jer ude hos Thomas'es«.

Få dage efter kom forklaringen på præstens udbrud. Han fortalte nemlig ved et møde en aften i skolen bl.a., at han havde inddelt sognet i 7 distrikter. Hver dag i ugen bad han for et distrikt. Han mente, at han ikke kunne bede grundigt nok for hele sognet på én gang. »Jeg beder for alle. Jeg beder for hver eneste familie i sognet. For Lydersholms vedkommende begynder jeg ude på Vindtved, og jeg nævner hver beboer med navn, så på Fredenshåb, enhver især i Grøngård og Lydersholm, ender på Østergård.« Mandag: Jyndeivad. Tirsdag: Rens. Onsdag: Burkal. Torsdag: Bylderup-Bov. Fredag: Stemmild-Bov. Lørdag: Lydersholm-Grøngård. Søndag: Lund og Kværnholt. Og nu var der altså sket det, at Georgs uden videre var flyttet fra Fredenshåb til Grøngård, uden at præsten havde fået det at vide.

Der er ingen tvivl om, at han mente alt såre godt og gjorde det så godt, han kunne; vi følte bare, at hele hans måde var så fremmed for os. Han talte højlydt og kraftigt, så dæmpede han stemmen; ofte havde han mange fagter. Det forstyrrede ro og andagt.

Da Chr. Christensen, Lydersholm, blev begravet, samledes følget først ved hjemmet. Kisten stod udenfor. Pastor Schwarz talte. Han fortalte om at tro, om hvordan vi skulle være for at komme i himlen. Altsammen så rigtigt! Han sluttede med at slå hånden ned på kisten og sige: »Denne mand her, ved vi, hvor går hen!«

Efter at Schwarz var gået af, flyttede han til Sønderborg. Nogen tid efter døde Hans Hansen, Burkal. Han havde i mange år boet nabo til præstegården, og enken fik bud efter pastor Schwarz om at komme og begrave sin gamle nabo. Efter at have sluttet ligtalet i kirken, sagde Schwarz: »Kære, jeg takker mange gange, for at I har sendt bud efter mig, jeres gamle sognepræst. Det skal I bare gøre igen! Jeg vil meget gerne komme, kan I tro, og jeg skal med glæde begrave jer alle!«

Dansk og tysk i skolekommissionen

Eduard Petersen, Lille Grøngård, fortæller om et skolekommissionsvalg umiddelbart efter afstemningen 1920:

Amtmand grev Schack sendte en skrivelse til kommuneforstanderen for Grøngård kommune, Eduard Petersen, om at sørge for at få valgt en skolekommission på 5 medlemmer for Lydersholm skoledistrikt. Eduard Petersen skulle som den ældste af de to kommuneforstandere sørge for at få det i orden snarest. Eduard Petersen (dansk) henvendte sig til kommuneforstanderen i Lydersholm, Chr. Christiansen (tysk),

og siger: »Hør, Christiansen, æ har en skrivels fra æ amtmand, te vi ska ha en skolkommission wåll«.

»Ja, det har æ å fåt«, siger Christiansen.

Dengang var alle landmændene i Lydersholm tyske. Al jorden dér var på tyske hænder, og der boede ingen gendarmer. Eduard Petersens tanke var at få det ordnet sådan, at danskerne alligevel fik tre og tyskerne to mand i kommissionen.

Petersen siger: »No tøs æ, te vi i Grøngård kommune skal ha tre, da vi hær det støst areal og hær betal mest to æ skol'klass, og I to i Lysholm«.

»Ja, det tøs æ å ku væ rett«, siger Christiansen, »og wenn still do op i Grøngård kommun?«

»Ja, æ hæ tænt mæ sjell«.

»Nå, det er godt«, siger så Christiansen.

»Og så Lorents Hansen å Blomsgård«, fortsætter Petersen.

»Og så den trirre«, spør Christiansen.

»Så slår æ Iver Petersen, Majborg, for«, siger Petersen.

»Nej, itt Iver, han er så fortugen dansk, ham vil vi ett ha. Så da møj heller Thomas«, siger Christiansen.

»Wenn slår do så for, Christiansen, for Lysholm«, spørger Petersen.

»Mæ sjell«.

»De æ godt, og wenn så mie?«, spørger Petersen.

»Nis Hansen«.

»Nå, de va jo godt! Så hæ vi e kandidate opstil'«.

No ska vi jo ha mindst fem stillere til underskrift, indtil 15, og så skul' de bekjendtgøres i begge kommuner, og wenn der inden en bestemt tid inne ny kandidatlist blyve opstild, så tørs de inne wål ha. De kam inte mee!

Så skrøv vi te æ amtsrå om di fem mand. Så wa vi no egentlig færre (færdige).

Ved det næste møde sagde Christiansen og Nis Hansen (tyskerne): »Uha, wo va vi domm! uha wo blev vi snøtt! vi ku ha fåwn tre, og di anne kun to, men no er'et for sild«.

Så kam de en skrivels fra æ amtsrå, te de sku væles en formand. En køn sommerdaw lo vi 5 ue o æ grønning ve æ skol, så bløv vi jens om å leg dær og væl æ formand. Æ skul led'e, som den ældst' for talte Edv. P. videre.

Så si'e æ til Nis: »Wenn stemme do å, Nis?«

»Æ stemme å Lorents«, siger Nis.

»Æ kan itt ha'et, æ kan itt ha mæ'et å gøje«, sagde Lorents.

Så si'e æ: »Wenn stemme do så å Lorents?«

»Stemme å dæ«, sie Lorents.

Så si'e æ te Thomas: «Wenn stemme do å, Thomas?«

»Æ stemme å dæ«.

»No hæ vi begge fåt hver to stemmer, Lorents og mæ«. Åll fie håd gi'en æ stemm a.

Eduard P. si'e te Lorents: »No stemme æ å dæ, så æ do vål som formand«.

»Så va vi ve æ end, æ så' et ti Christian bagefter: Wo kam de a, do og Nis vild' ha Lorents ti formand?«

»Jow«, si'e Chr. »Nis si'e, vi ska ham vål, for han er itt så stram dansker som Eduard Petersen!«

Tyskerne kunne have fået langt de fleste stemmer, hvis de var gået til valg.

Det blev aftalt i skolekommissionen, at der skulle undervises på tysk i 10 timer ugentlig, for at oprettelse af en tysk privatskole kunne undgås.

Den skjulte kejser

I Lydersholm skole hang der ved genforeningen 1920 to store billeder, et af kejser Wilhelm og et af Luther. I 1920 fik skolen et nyt stort uindrammet billede af kong Christian 10. Skolekommissionens formand Lorents Hansen var meget sparsommelig. Han mente nok, at man kunne bruge rammen om kejserens billede, så man sparede at købe en ny. Sådan blev det bestemt. En håndværker i byen, Georg Hansen, søn af den tidligere tyske lærer, skulle sætte kongen i ramme, og jo da sætte pap bagpå.

Engang i 1937 ville lærer Leick fjerne nogle fluer, der var kommet inden for glasset. Og hvad så han? Lige nøjagtig bag billedet af kong Christian sad kejseren, så man skulle tro, at han ventede på, og var parat til, at træde frem, når kong Christian trak sig nordpå igen!

Den tyske privatskole

Formanden for Foredragsforeningen, Axel Bentholt, skrev 23. marts 1939 til formanden for Nordsjællands fadderskab for Burkal sydsogn, gartner Holbeck, Birkerød, om den tyske privatskole i Lydersholm:

»I den sidste halve snes år er der rundt om i Sønderjylland oprettet mange tyske privatskoler. De ligger spredt over hele landsdelen; så er

Den tyske privatskole i Lydersholm, opført 1929. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

der adgang til, at alle børn fra tysksindede hjem kan få undervisning på tysk, enten i omtalte privatskoler eller i tyske kommuneskoler.

Indtil 1929 var der i Lydersholm skoledistrikt fælles skolegang for alle børnene i den danske kommuneskole. Her blev der givet tysk undervisning i 10 timer ugentlig. De daværende 8 tysksindede familier havde hidtil været tilfredse med de 10 tyske timer. Nu kunne de ikke nøjes med det. De skulle nu have deres egen skole, og den blev opført i sommeren 1929. En mand ville ikke have sine børn i den tyske privatskole. Hans to børn blev ved at gå i den danske skole. Som følge heraf måtte de 10 ugentlige tysktimer bibeholdes!

Med børnetallet i den tyske skole har det hidtil været småt. Det har jævnligt knebet med at nå de 10 elever året rundt, der er forudsætning for statstilskuddet i henhold til den danske friskolelov. 10,8 årselever har vist været det højeste tal, man har nået. For to år siden så det helt galt ud, for da var afgangens særlig stor, og tilgangen kun lille, så holdet ville gå ned på 6-7 børn. Den tyske lærerinde havde en overgang et plejebarn.

Men takket være Vogelgesangs jordpolitik var der mulighed for at opføre en ny landejendom, ja to, af Østergaards jorder. Og der blev

hertil skaffet en forpagter M. fra Hejsager. M. er født i Ukraine, søn af tysk-østpøssiske forældre. Han har den gode egenskab at være familieoverhoved for en polsk kone og 11 børn, hvoraf de 5 var skolesøgende. Han har vist sig som en mand af den slags, hvoraf der kun behøves 11 til dusinet.

Den forpagtningskontrakt, der skal dele sol og vind lige mellem Vogelgesang og forpagteren, har voldt mange kvaler parterne imellem. M. er af den mening, at han skal have lovlig meget af vind og for lidt sol. I efteråret havde han sine børn udmeldt af privatskolen og tilmeldt den danske skole. I sidste øjeblik blev der givet køb, så omdelingen blev taget tilbage.

Men nu er situationen alvorlig igen! M. truer igen, og efter alt at dømme bliver børnene taget ud nu til påske. Det vil være et slemt slag for den tyske privatskole, for så er der kun 6 børn igen, og ikke nogen særlig forøgelse i udsigt. Med mindre den nuværende genstridige forpagter bliver sat ud og erstattet med en anden, mere føjelig og mindst lige så børnerig. Så meget er vist: for M. er situationen meget alvorlig. Det er hans eksistens om at gøre. Hvis han gennemfører sit forehavende, må han regnes til de ualmindelige og kan betegnes som en »dagens helt«.

Lydersholm skole

Vore børn kom i skole i Lydersholm hos lærer Willy Leick. Inden vi forlod Århusegnen, havde vi jo talt en del om, at vi skulle helt ned til grænsen, helt ned til Tønderegnen at bo. En morgen, Svend skulle i skole, ville jeg lige se efter, at han nu også var vasket helt ren. »Ork, mor, vi behøver da ikke være så moderne helt hernede!«

I en landsbys liv er landsbyskolen den kulturelle faktor. Skolebygningen købtes egentlig i 1821; det var gården Petersholm, der blev indrettet til skole. I 1883 blev den bygget om af en bygmester fra Sæd. Senere blev den udvidet, så der var plads til 40 børn. Efterhånden voksede børnetallet til 50.

Lærer Leick kom her til Lydersholm skole i 1920. Man må sige, at der stilledes store krav til en lærer, hvor der er flere årgange i en klasse. Leick gik helt og fuldt ind for den skoleform, og han er en knag til opgaven, med en evne til at fortælle, så børnene lytter.

Noget ganske specielt for ham er hans store interesse for hjemstavnsundervisning. Han tog børnene med på cykelture, f.eks. til Burkal kirke, en tur langs grænsen, gård- og marknavne, fuglereder hjemme, hvad vi så i Grøngård skov, Lydersholm i oldtiden. Bagefter

skrev børnene så stille om, hvad de havde set. I 1934 besøgte børnene Grøngård og skulle skrive om gårdens historie og dens beliggenhed; de skulle tegne bygningerne og lave et rids af markernes inddeling, fortælle om arbejdet, besætningen, avlen og driften i det hele taget, høsten. Ja, udgravningen af det gamle Grøngård slot begyndtes 1946 af lærer Leick som en praktisk form for hjemstavsundervisning.

Der er og har altid været en god kontakt mellem vor skole og vore hjem. Der blev holdt forældremøder, »eksamen« og en årlig julefest i skolen. I 1931 byggedes en ny forskole, der begyndte med 26 børn, og der blev ansat en lærerinde, Sophie Frandsen.

Julefesten var årets højdepunkt, og der var travle forberedelser en hel måned forud. Læreren sørgede altid for, at hvert eneste barn kom til at medvirke, i nissekomedie, til at fremsige juledigte eller prolog eller juleevangeliet, spille med i sketch osv. Til sidst blev det store juletræ tændt. Julefesten holdtes altid før jul, en dejlig fest, som alle var glade ved.

Prolog til skolens juletræsfest 1943. Af E. G.

Fire gange stod rugen på rod,
og vinter skifted med vår,
fra dengang Krigens stormflod stod
ind imod Danmarks gård.

Fire gange stod bøgen brud
og talte sit lyse sprog,
men vi synger stadig vor kvide ud
under fremmede magters åg.

Fire gange vor julefest
vi fejred', mens klokkerne løde,
og i norden suser stadig en blæst,
som pisker os næsten til døde.

Og dog er vi ikke af Gud forladt.
Han kommer iblandt os så gerne;
thi midt i krigens bælgmørke nat
der tænder han julens stjerne.

Vi har kaldt jer sammen fra fjern og nær
de små såvel som de store,

og ønsker jer alle »velkommen vær«
Vi håber, vi kan jer mere.

Thi dansken er ikke skabt til tvang
ejheller til sorg og tynge.
Lad derfor os følge vort hjertes trang
og glæde os sammen – og synge.

Synge om julens dybe fred,
der til os med Jesus kom,
og om vor danske samhörigheds
velsignede evangelium.

Sæd skole

I vor naboby Sæd var der lige til 1945 tysk flertal. Her begyndte den danske skole efter genforeningen med 7 børn, i en lille privat stue hos en gårdmand. Efterhånden som grænsegendarmernes børn voksede til, måtte man rykke op i »piselen« = storstuen. En ny smuk skole blev bygget af staten, ikke af kommunen, og blev indviet den 30. september 1933. Ved den højtidelige indvielse var amtmænd, grev Schack, landstingsmand Hans Jepsen Christensen og amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen til stede. Vi var også med. Skolekommissionen havde tysk flertal og dens formand holdt sin tale på tysk. Man samlede bagefter i den tyske grænsekro til kaffe og taler. Her holdt lærer Højmark Jensen en flammende tale om Kristen Kold, hans skoletanker og frie syn. I sin undervisning følger Højmark disse spor.

En dag i krigens tid lagde Højmark mærke til, at nogle af drengene sad og fumlede med noget under skolebordene. Det viste sig, at drengene rullede små cigaretter af hjemmeavlet tobak. Højmark tog det i stiv arm: »Op på bordene med tobakken, så skal jeg vise jer, hvordan I skal bære jer ad!« Da alle var færdige med at rulle cigaretter, råbte han: »Så tænder vi!«

Foreningsliv. Forsamlingshus

Da vi kom her til enen i 1928, var beboerne tysksindede på de fleste gårde i Lydersholm. Der var mange gendarmboliger med små haver omkring. Straks i 1920 bosattes der ikke mindre end et par og fyrrer gendarmere i Lydersholm, og til disse blev der bygget træbarakker. 20 grænsegendarmere bevogtede dengang, efter tur, grænsen på strækningen fra Vindtved til Flyvsholm. Tyske og danske kunne i de første

10 år efter genforeningen leve fredeligt mellem hinanden og komme sammen. De allerfleste talte dansk, også hjemmetyskerne. Resultatet kunne blive pudsigt, når der blev blandet tyske brokker ind.

»Ich bin så scheiss in stand og æ er slet it rigte opgereggt eno; æ har slett int fån mi morgenkaffe ino«.

»Uha, ich bin så scheiss in stand til morgen«.

En bonde på Holmgård sagde: »Habe ich dir nicht so oft gesagt, at do itt må kømm så møj schmør o æ brø«.

»Guten Tag! ... høj, det fåldt nok ner«.

Lederen af tysk ringridning i Saksborg kommanderer: »Still gestand! Rectsum! og så li'e ind a e lejgaff«.

Hørt ved de »danske« nazisters aftenmarcher: »Linksum«! (den pågældende gør forkert) »Ved du ikke, hvad »linksum« er? Linksum er venstre om!« »Nå ja, så ved jeg det«.

Da der i 1929 blev oprettet en tysk privatskole, blev det mindre hyppigt at danske og tyske kom sammen. Endnu sommeren 1930-31 holdt både tyske og danske unge fælles sanglege på en mark i Lydersholm. På stille aftener kunne vi høre sangen her på Grøngård. Til begravelser fortsatte alle også med at komme sammen. Men når det gjaldt folkelige møder, samledes dansksindede og tysksindede herefter hver for sig.

»Selskabelig forening« blev stiftet 28. oktober 1925 med 40 medlemmer i Lydersholm skole. Lærer Leick blev formand, overgendarm Th. Andersen blev næstformand, landmand Hans Ravn, Bejers kro, kasserer, overgendarmerne C. Mathiesen og E. Petersen blev festarrangører. Sammenkomsterne blev afholdt i skolen eller i private hjem. Den første foredragsaften var 19. november 1925. Der var mødt 36, og biskop Vilhelm Balslev fra Ribe holdt et kirkeligt foredrag.

I 1927 virkede foreningen ikke; men 21. oktober 1928 ønskede man at komme i gang igen. En kreds af interesserede medlemmer samledes hos overgendarm Frandsen. Ved andele à 10 kr. var samlet 210 kr., og det blev besluttet at købe en barak af grænsegendarmeriet. Den stod ved vejen fra Lydersholm til Bejers kro og skulle koste 600 kr. Sprogforeningen ville give et tilskud på 500 kr. Barakken blev gjort 3 m længere, skillevæggene blev taget ned, og »Selskabelig forening« rådede nu over et til forholdene svarende lokale. »Lydersholm forsamlingshus« blev indviet den 16. december 1928 med overgendarm Frandsen som formand. Det var dagen efter, at vi første gang var på Grøngård. Der var ualmindelig stor tilslutning både fra Lydersholm by og fra Jejsing og Rens. Det begyndte kl. 3 om eftermiddagen med taler af

»Danmarks mindste forsamlingshus« i Lydersholm. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

fhv. minister H. P. Hanssen og gartner Jepsen fra Bylderup. Om aftenen læste lærer Chr. Demuth fra Ravsted et Blicher- og Aakjær-program. Der blev sunget kraftigt, og stemningen var god og hyggelig.

Den 3. januar 1929 holdtes juletræsfest, 3. februar skydning, 10. februar afstemningsfest. Pastor Janus Knudsen, Bylderup, fortalte om en rejse til Letland. Trods megen sne og ualmindelig hård frost var mødet godt besøgt. Ved kaffebordet taler, sang og god national stemning. Det var første gang, Axel og jeg var i Lydersholm forsamlingshus, en stor oplevelse for os begge. Utallige er de gange, vi kom der siden!

Forsamlingshuset var jo meget lille. Ved et bestyrelsesmøde ca. 1931 blev det vedtaget, at bordene skulle blive inde i huset. De måtte ikke smides ud, med mindre der var en særlig grund dertil, og så skulle husets formand spørges.

Ved sammenkomsterne i forsamlingshuset synger vi, hører foredrag eller oplæsning og hygger os ved kaffen. Her blev lyttet med opmærksomhed og sunget med hjertevarme og kraft. Her er et fællesskab, hvor alle kender alle. Snakken går ved kaffebordet uden kunstpauser, mens tobaksrøgen lægger sig tæt om forsamlingen og øger hyggen i petroleumslampernes eller lysenes skær.

I vor lille træbarak lever vi alle med i det nationale og kulturelle liv, der har til huse her. Alle de dansksindede møder trofast op til mange dejlige og rige aftener. Vi føler barakken som en storstue i en bonde-

gård. Unge og ældre kommer til stede og morer sig sammen, som er vi én stor familie. Vi vil aldrig glemme det!

Vi holder hvert år et adventsmøde i december, julefest for de voksne tredje juledag og for børnene femte juledag. Julefesten plejer at være den bedste af vore sammenkomster. På bordene står små juletræer. Når julelysene er tændt, er her den allerbedste julestemning, man kan tænke sig. Voksne børn her fra byen og egnen, der er kommet hjem på julebesøg, deltager altid. Ved julefesten mødes de med hele egnens befolkning, og så bliver de så rart sønderjyske igen i sprog og væsen. En formand, Carlsen, sagde engang i sin velkomsttale på sit sønderjyske mål, at »det er da så ra at se de gamle hoveder igen«.

Når der var julefest for de voksne i forsamlingshuset, medbragte alle selv kaffebrød. Det var praktisk, for det var jo ikke let at vide, hvor mange der kom, og vi husmødre havde alligevel bagt til julen. Ind over bordene byttede vi med hinanden, brune kager blev vekslet med klejner fra et andet køkken, lettere vaniljekranse med tungere julekage osv. Hvidklædte syngende skolepiger fra landsbyen gik langsomt Lucia-optog med lys rundt i salen. Til slut stillede de sig oppe på scenen og fuldendte sangen, mens vi alle rejste os op i stille glæde. Ja, det var hyggeligt, stilfærdigt og kønt, så fjernt fra nutidsmekanikken. Da blev der jul i sindene, og vi ligesom løftedes op over hverdagen.

I årene deromkring spillede Nørgaard fra Solvang i Thy (fru Vestergaards far). Han var en af vore allerbedste rigtige gamle spillemænd og mestrede violinen til fuldkommenhed.

Den 22. juni holdt foreningen Sct. Hansfest på Grøngård med god tilslutning.

Det var morsomt, når e gammel smej, smed Mathiesen, filede løs på sin hjemmelavede »Teufels-Geige«. Eller når Andreas Edlefsen, Hovmose, spillede på sin harmonika, der ikke var fri for at være utæt hist og her. Vi nød det alle, når Andreas Edlefsen sang solo »Det var en lørdag aften« og »Det var en daw i høstens tid, da Pær slow row for fuld« af Karsten Thomsen, på en særlig melodi. Ja, jeg kunne blive ved at høre harmonikaens toner længe efter at være kommet hjem.

I 1920 var gendarmerne kommet til den nye grænse den 10. maj, og i en årrække holdtes 10. maj fester til minde herom. Gendarmerne dannede deres eget hornorkester. Der var altid stor interesse for skydning; tit og ofte var der skyttefester.

I marts 1931 var der foredrag og oplæsning af min far, redaktør Bertel Jensen, Aarhus Amtstidende, om den fynske bondedigter Mads Hansen.

Forsamlingshuset går i æteren

Min broder Harald Rud var o. 1932 blevet pressechef ved radioen; han tilbragte ofte sine ferier her på Grøngård. Han holdt meget af at færdes i grænseegnen, fiske i åen og tale med den stedlige befolkning. Han fulgtes med gendarmene på deres lange gåture ad stierne langs grænsen og deltog i møder i forsamlingshuset.

I en lang årrække havde der været en stille overenskomst mellem den danske og den tyske radio om at medvirke til afspænding i grænseegnene ved at undgå det nationalt prægede i udsendelserne. Men da nazisterne kom til magten, var det slut med grænsefreden i den tyske radio. Den danske radio havde derimod hidtil ladet den nationale spænding ved grænsen ret uomtalt. Harald Rud fik nu den tanke at prøve at lade sønderjyderne selv både synge og tale til lytterne. Han skriver 21. november 1933 til os på Grøngård:

»Ja, så igår har vi fået udsendelsen fastlagt. Det bliver fredag den 29. december kl. 9 aften, og varigheden bliver ca. ¾ time. Titlen bliver »En festaften i Danmarks mindste forsamlingshus«; men det er altså afhængig af, at I er parate til den nævnte aften at holde »fest«, dvs. holde en sammenkomst, som vi i forvejen må lægge programmet for, hvad de 3 kvarter angår.

Jeg har tænkt følgende: jeg indleder med en reportage uden for på vejen, ligegyldigt hvordan vejret er. Det bliver en skildring af egnen ved grænsen, Tønder osv. Imens må vi tænke os, at aftenen er igang derinde, så foredraget tænkes afsluttet; vi kommer så ind under sangen, efter foredraget. Sangen kan være »Vi vestjyder ...« eller »Jeg elsker de grønne lunde« uden musik.

Imens jeg fortæller lidt om huset indvendig, kan kaffebordet dækkes færdig, og så må ordstyreren give ordet til oplæseren, gerne Claus Eskildsen i sønderjysk mundart; muligvis en lille tale om grænsen lige før oplæsningen. Landstingsmand Jepsen Christensen, som jeg talte med om det forleden, foreslog gartner Jepsen, Bylderup, som både var en af de gamle fra fremmedherredømmets tid og som kunne holde en meget munter tale. Vil du ikke undersøge det?

Så skal vi have sunget »Det var en daw i høstens ti'«. Skriv igen, om der er andre typisk sønderjyske sange, I gerne vil synge. Helene [Harald Ruds kone] minder om, at Højmark Jensen i Sæd engang sang en vise med linjen »og jeg har friet mig en Jyllands pige, det er det bedste, som jeg har gjort«. Kan I finde en eller anden fra egnen, der kan synge den? Og! Kan de den?

Skriv også et par andre sange ud over de almindelige, som er altfor

kendte. (Jeg kunne af dem tænke mig »Jyden han er stærk og sejt« og eventuelt »I alle de riger og lande«). Hvordan er det med Rørdams, den med »og pælene ved grænsen, de står, men standser ej? Det er ikke helt sikkert, vi skal synge dem, men jeg vil gerne høre, hvordan det ligger.

Og så må I have gendarm-orkestret (horn) i funktion den aften. De skal ikke spille meget i radio-udsendelsen; men de skal med i en enkelt sang til sidst. (Privat vil jeg fortælle dig, at jeg jo gerne i forbindelse med den musik, som lyder lidt stærkt, vil spørge om et gammelt klaver! Men dette må du ikke tale om!) Hvis gendarmene kan spille f.eks. »I alle de riger og lande«, så er det nok til mig. Men det skal de også. Gendarmene *skal* spille en sang! Det er betingelsen for, at I får 200 kr. for forestillingen«.

Den 29. december 1933, femte juledag, var der juletræsfest med radiotransmission. Denne begivenhed var for os på Grøngård en af de helt store, men i foreningens protokol står der ikke ret meget: »juletræsfest for ældre og unge. Transmission, hvor Math. Christiansen og Eduard Petersen talte, Eskildsen læste, og musik af egne kræfter, flere sange; i det hele taget var det vellykket«.

Mange på egnen var ret skeptiske over for tanken om transmission. Det var første forsøg i sin art: direkte transmission fra den lille barak. På transmissionsdagen var der rykind på Grøngård hele dagen igennem. Her blev forløbet aftalt. Teknikerne ankom og begyndte at sætte nye telefontråde op, så der blev direkte forbindelse med København.

Det var et smukt julevejr. Sneen dækkede mark og eng. Det lille forsamlingshus lå malerisk med rødmalede trævægge i det hvide sne-landskab. Harald Rud stod udenfor og fortalte om egnen her ved grænsen, at der netop var møde nu: toner fra »Jeg elsker de grønne lunde« lød ud til ham »om trængsel og nød dig fristed, jeg elsker dig dobbelt ømt« og »end er der en Gud foroven, som råder for Danmarks sag«.

Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, var aftenens hovedtaler. Her var tale, sang og fortælling på sønderjysk folkemål. Carl Petersen fra Majborg sang visen »Jeg så i øster, jeg så i vester«.

Vi sad alle bænkedede om det traditionelle sønderjyske kaffebord. Med sin rolige, dybe stemme sagde Rud i mikrofonen: »Stemning! Tro nu ikke, det er spiritus og andet, der giver denne herlige stemning, nej ... men det sønderjyske kaffebord! det har så afgjort betydning, jo-o, også nationalt set«.

Grænsegendarmernes hornorkester spillede udmærket. Det er jo

Gendarmene satte deres præg på grænseegnen ved Lydersholm i årene efter genforeningen, og de var med til at skabe det danske foreningsliv. Overgendarm Frandsen, som blev formand for Lydersholm forsamlingshus i 1928, er her fotograferet på vagt ved Grøngård. (Foto i Anna Rud Bentholms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

netop så morsomt, når vore egne gendarmere spiller. Musikken lyder kraftigt i det lille forsamlingshus, og mikrofonen er følsom. Det fik Rud til at sige: »Hvor kunne et klaver gøre godt«.

Transmissionen blev virkelig vellykket og hørtes i mange hjem, også i andre egne af landet. Herom vidner de mange breve, der blev sendt til foreningens formand, til forsamlingshuset med »tak for trofast grænsevagt«. I alt kom der over 25 breve og kort. Radioen fik et lille hundrede opringninger med tak.

Få dage efter transmissionen kom der et brev fra København med tilsagn om et klaver som gave fra fru Agnes Rathje, f. Mossin. Gennem fruens slægtning, general Albert Fabritius fik jeg en del oplysninger om fru Rathje. Hun var datter af en oberstløjtnant Mossin, der havde været kaptajn under krigen 1848-50. Vi skulle bare selv købe klaveret, hun betalte!

Lydersholm fik flere tilbud om klaverer. Såvidt vides kom der 7 klaverer til grænseegnen foranlediget af transmissionen.

Klaveret blev taget i brug første gang ved Sønderjysk Teaterforenings turné mandag den 15. januar 1934. Det var kunstmaler Struckmanns turné »Danske natur- og kulturværdier«. Frk. Irene Graae, Beate Novi og Edith Dam medvirkede. Huset var stuvende fuldt af folk, også

rundt om fra. Pressefotografer havde meldt sig og blandt gæsterne var magister H. V. Clausen og amtslæge dr. Lausten Thomsen.

Kongebesøg

1. juni 1934 besøgte kong Christian 10. Lydersholm forsamlingshus. Dronning Alexandrine, kronprins Frederik, prins Knud og prinsesse Caroline Mathilde var med i kongens følge, ligeledes amtmand grev Schack og politimester Martensen-Larsen.

Skolerne gav børnene fri; alle børn fra den danske skole skulle naturligvis hen at hilse på det danske kongepar. Når børnene fra den tyske skole fik fri, var det muligvis for, at de ikke skulle møde kong Christian på vejen hjem fra skole.

Flagene vajede rundt omkring. En flagallé viste vej fra trekanten, hvor modtagelsen fandt sted, hen til forsamlingshuset. Vor sognerådsformand, Jørgen Tinglef, bød kongeparret med familie et hjerteligt velkommen; han citerede »for en fremmed barsk og fattigt er vort land, men rigt på minder.« Vor nabokone Hannchen Hansen, Ny Blomsgaard, havde i de sidste dage gået og tænkt meget over kongebesøget. Mens hun gik og »syslede« derhjemme havde hun skrevet et velkomstdigt, som blev fremsagt af Svend Bentholm:

»Vi elsker vor konge og dronning
vor kronprins og prinsepar.
Vi byder Dem velkommen,
en højtidsdag vi har.

Velkommen til vor landsby.
Vi lover dig ærlig vagt
ved grænsen imod sønden.
Vi kæmper uforsagt.

Om kampen tit til daglig
kan synes strid og hård
på en dag som denne vi føler,
at alting et solstrefj får.

Vi kæmper sejt som jyder.
Vi værge vil vort land.
Vi kæmper for vor konge
og for vort fædreland.

Vi mødes små og store,
 og en inderlig bøn vi frembær:
 at Gud vil velsigne Danmark
 og vor konge i al hans færd!»

Gamle Eduard Petersen, Lille Grøngård, havde netop modtaget Ridderkorset få dage i forvejen og var mødt for at hilse på kongen og takke for korset: »Æ si'e mi kong så manne tak for e ko's« ... så gik han i stå, men fortsatte, idet han med fingeren pegede på grev Schack: »Ham dær, e amtmand, var jo ud' ve mæ mæ'et den anden daw«. »Det har De nok også fortjent«, sagde Christian 10. »Ja, de si'er di jo«, svarede Eduard Petersen.

Også Nissen Thomsen fra Ladelund syd for grænsen var mødt for at hilse på. Kongen spurgte om, hvordan de havde det derovre? Har I det ikke lidt meget, lovlig meget, med det her? og så rakte kong Christian sin højre arm rask i vejret ... »Hils derovre!« Nissen Thomsen var lykkelig; han sagde til alle dansksindede, han mødte: »Jeg skal hilse fra kong Christian!«

Danskheden organiseres efter 1933

Da genforeningen var fuldbyrdet i 1920, tænkte den danske befolkning nord for grænsen vel egentlig: nu er vi danske alle, og tog det med ro nationalt set. I 1933 kom så de tyske udfordringer i bladene og på møder i Flensborg og Ekernførde, hvor Flensborgs senere overborgmester dr. Sievers og pastor Peperkorn fra Fjølde ganske åbent og frit erklærede: »Den tid er ikke langt borte, da Nordslesvig igen er tysk«. Bølgeslaget af den nazistiske uro gik ind over Nordslesvig. Tyskernes kraftige agitation mærkedes overalt. Før verdenskrigen var Møgeltønder kendt som »det lille Danmark«. Her boede ingen tysksindede! Der blev prædikeret på dansk. Nu i 1933 blev der oprettet en tysk privatskole.

Også i Rørkær arbejdedes der for tysk privatskole, skønt der kun boede to tyske familier med tre børn. Men så var der i anmarch en arbejdsmand med mange børn.

De såkaldte »danske nazister« var også i fuldt sving. De holdt øvelser og møder rundt omkring, rakte armen i vejret til hilsen. Navnet »danske nazister« kunne måske fange de blakkede. Men for os at se svarede navnet nu ikke til virkeligheden; det var fuldstændig tysk det hele. Vor bager i Bylderup Bov var meget ivrig »dansk nazist«; i

virkeligheden en stor, stor tysker: »Wir wollen nun slet int zu Deutschland«, sagde han.

Nu blev danskerne vågne, rundt omkring lød den ene protest efter den anden. I Tønder blev der afholdt et stort idrætsstævne 12. maj 1933. Her gik bl.a. 1400 børn i optog fra Tønder banegård gennem hele byen til sportspladsen. En rigtig dansk børnefest. Forrest red stolte ryttere, Bertel var en af dem. Her fra Grøngård kørte far og mor for deres børn ind til stævnet. Børnene havde alle tre hver sit lille danske flag i hånden. Da vi på hjemvejen kørte igennem Sød, en ret tysk grænselandsby, gemte Bertel sit flag på vognens bund. »Hvorfor gør du det, Bertel?« Jeg synes ikke, vi må drille tyskerne«. »Ork«, sagde Svend, »det er da derfor, vi er langs idag«. Dette lille træk viser, at også børnene, 13 og 11 år, var klar over den nationale situation, hver på sin måde.

Det store stævne på Dybbøl den 11. juni vil vi huske. Også i grænseegnen blev der holdt en række nationale møder, bl.a. på Rens Efterskole. Her samledes om eftermiddagen mange indbudte mænd fra vor egn til fortrolig drøftelse af situationen, og om aftenen var der et offentligt møde.

I løbet af efteråret 1933 blev der oprettet *Danske Samfund* i 32 sogne her i den truede firkant. Danske Samfund for Burkal sogn blev oprettet den 28. oktober 1933 på Rens Efterskole. Axel og jeg var også derovre. Der gik lister rundt i hele sognet, og der kom 680 underskrifter; det betød, at man meldte sig ind i Danske Samfund og selv skrev under på, at man regnede sig for dansksindet.

Afdelinger af *Det unge Grænseværn* blev oprettet 1933/34, først i hele Nordslesvig, siden landet over. Her langs grænsen blev det fremfor nogen Carla Schibler, der kom til at levendegøre Det unge Grænseværn. Som vandrelærerinde cyklede hun rundt vinter efter vinter, underviste og ledede gymnastik, sanglege, samariterkursus, håndarbejde og folkedans. Grænseværnets møder i det gamle land vakte stor interesse for grænseegnene. Mange unge landbrugsmedhjælpere og huslige unge piger nordfra kom hertil for at være med i og opleve vor tilværelse. Det varmede om hjertet, og man mindes hele denne store skare med taknemmelighed.

I maj 1936 oprettedes et nordsjællandsk fadderskab for Burkal syd-sogn (Rens, Jyndevad og Lydersholm). Formand var gartner Holbeck, Birkerød. Hvert år har fadderskabet sendt pengebeløb til støtte for det danske arbejde, og vi er dem stor tak skyldige for forståelse og hjælp.

I forbindelse med fadderskabet kom der mange interessante besøg her på Grøngård, ofte i flere dage, bl.a. gartner Holbeck, arkivar Hans Ellekilde i Dansk Folkemindesamling, rektor Haderup fra Bagsværd, lektor Brøndsted, hofjægermester de Neergaard, Førslev, der var formand for Tolvmandsforeningernes fadderskab for Burkal Nordsogn. Efter 1945 har Nordsjællands fadderskab også opgaver i Ladelund og Medelby syd for grænsen.

Folkedans

Dansene er reelle ytringsformer for sund og frisk livsglæde, har ikke overlevet sig selv, men er naturlige for os, som de var det for tidligere slægtled. Fra alle egne af landet er de gamle danse og deres melodier samlet ind og trykt i folkedanshæfter hver fra sin egn.

Da Carla Schibler ville til at tage fat med folkedans også her i Lydersholm 1934-35, kom hun pludselig en dag cyklende her til Grøngård for at tale med Axel som formand for foredragsforeningen. Hun kom frem med sit ærinde og spurgte, om hun måtte begynde at lede folkedans i vort lille forsamlingshus den og den aften. »Tja«, sagde formanden, »det kan De jo godt få lov til, men jeg danser nu ikke selv med, ikke tale om!«

Schibler tænkte, at formanden måske alligevel var en ældre mand. Hun så på de hvide hår, som han faktisk havde haft de sidste 15 år dengang, og svarede, at det forstod hun så godt, og det gjorde heller ikke noget, når bare han kom til stede! Folkedanseaftenen kom. Der var mødt mange. Også Axel Bentholt. Om det var demonstrativt ment eller ikke, tør man knap nok sige, eller tænke, men han havde sine lange ridestøvler på. Så skete det, der faktisk fik uendelig stor betydning for alle os: Axel lod sig rive med, dansede med. Det varede ikke længe, inden han smed frakken og lagde piben. Nu var gnisten tændt! Siden den aften gik han med, deltog i alle folkedanse-aftener her, ja, oven i købet i stævner og folkedanse-ture til Fyn og Sydslesvig. Han blev vel nok den allerivrigste.

Carla Schibler nød, i det stille, sejren. I begyndelsen var det Nørsgaard, Solvang, der spillede violin til; men ellers var det undertegnede, der sad ved klaveret, aften efter aften i mange år. Nu blev det sådan, at når vi havde bal, enten i Lydersholm, eller f.eks. i Landboforeningen, var Axel ivrig danser, også moderne dans. Han smed først frakke, dernæst slips, det kunne vel hænde også vesten, men så heller ikke mere! Han var i hvert fald den sidste, der gik, når dansen var slut.

Vandrelærerinde Carla Schibler (1895–1965). (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Selv ved »ungdomsdagen« i Landbo- og husholdningsforeningen mødte Axel op. Hvis han ikke skulle med, hvem skulle så? Han fulgte foredragene med største interesse, deltog også i drøftelsen bagefter. Han sørgede for, at Carla Schibler kom 3-4 gange og gav undervisning i vals. For børn om eftermiddagen og for voksne om aftenen. Der var god tilslutning, 40 deltagere, og man var glade for det.

Dilettantspil havde vi også stor glæde af. Dilettant er en af de grene i foreningsarbejdet, der samler flest folk til huse. Alle skal hen at se, høre og more sig, når deres egen familie eller bekendte optræder. Her i Lydersholm har der faktisk været dilettant omtrent hver vinter.

Foredrag

I 1938 var man blevet enige om at prøve at afholde forskellige politiske aftener. Der skulle være én taler fra ét parti hver aften. Frits Clausen

skulle tale for de danske nazister. Han havde 25-30 meningsfæller med sig. Vor kokkepige, Gudrun Schmidt fra Kollund, og jeg kunne ikke lade være med at ta' ned og høre. Bager K. fra Bylderup Bov havde jo nu i lang tid talt og præket om den danske nationalsocialisme. Nu kom han så, »giraffen«, som vi skulle se.

Han begyndte roligt, komplimenterede Lydersholm med det stor-sind, at ville lukke forsamlingshuset op for ham. Nu stod han her i det lille berømte forsamlingshus, som vi alle kender af omtale ... Ved kaffebordet skulle der være diskussion. Begyndelsen var rolig. Clausen begyndte med at sige, at man kunne se af billederne på væggen, hvad folk var: »i et dansk hjem hænger kong Christian, i et tysk ...« Mathias Christiansen afbryder: »hænger Hitler«. Nu blev Clausen gal, følte sig truffen: »Ja, jeg har Hitler hængende hjemme, ikke fordi jeg er tysk, for det er jeg ikke! heller ikke hele min slægt! Vi er danske! Men: fordi jeg respekterer denne mand! Luther har jeg også! Har ikke også mange andre danske det? Jeg bliver vred, når nogen påstår, at jeg er tysk. Jeg bliver rasende! og hvis De vover at sige det blot én gang til, vanker der en ørefigen = klø. Har De forstået mig? ikke herinde, men udenfor! En lussing! forstår De?« Hans Korsgaard forsvarede Det unge grænseværn, Marcussen osv.

Axel Benthholm sagde som formand: »Jeg må på det dybeste beklage, at dr. Clausen så fuldstændig har forglemte sig selv, misbruger gæstfriheden. Vi er skuffede, vi beklager, det skulle ske. Vi er blevet fornærmet på det dybeste. De må huske, dr. Clausen, hvor De er! Nemlig i vort forsamlingshus, til et almindeligt oplysningsforedrag om DNSAP, i lighed med oplysningsforedrag om andre partier på en anden aften. Vi er ikke i en kro til politisk rabaldermøde.

Og De, bager K. havde lovet os et sagligt møde. Så ville vi gerne komme og høre«. Bageren var her til kaffetid og førte en voldsom diskussion.

Axel påpegede for bageren det uheldige og dumme i, at han som leder af mødet ikke glattede ud. Mødet sluttede kl. 1½-2. Math. Christiansen sagde, at han kunne nok forstå, at Marcussen og Claus Eskildsen ikke vil mødes med Frits Clausen, når den står på klø! Så fik vi prøvet det.

En anden aften talte redaktør Lageri fra Haderslev for arbejdernes grænseorganisation. Det var naturligvis både sagligt og roligt. Der var kun 14 deltagere.

I årenes løb har der været mange, mange udmærkede foredragsholdere, med overordentlig interessante, alsidige emner. Her nævnes kun en del:

- Lektor Egeberg Jensen, Tønder: Forholdet mellem tysk og dansk i dag
Seminarlærer Claus Eskildsen, Tønder: Slægter og slægtsforskning. – Folke- og statsgrænser, med lysbilleder, 2 aftener. – Geopolitik, blod og jord, grænselære.
- Lektor Kondrup, Tønder: Københavns belejring 1659.
- Amtslæge Lausten Thomsen: Tønder amts fortid: munkene i Løgumkloster, stormfloden 1634, guldhornene.
- Rektor Jakob Randrup, Tønder: Forskel mellem nationerne.
- Adjunkt Jørgen Andersen, Tønder: Henrik Pontoppidan Lykke-Per, 2 aftener. Lidelsens problem. Lidelsen er sjælens rette element. (Noget svær at få fat i, sagde Axel Bentholt). Henrik Pontoppidan Det forjættede Land, 2 aftener. (Folk var meget glade for at høre fremstillingen, sagde A.B.)
- Adjunkt Jørgen Andersen samt seminarlærer Asmind Graugaard: Den jyske hede i ord og toner. Fuldt hus med megen begejstring.
- Pastor N. P. Nielsen, Højer: Høststemninger ved høstgilde. Stillingen ved grænsen i dag samt mange gode adventsmøder.
- Pastor Ebbesen, Døstrup: Køllerpolitikken. Niels W. Gade, hans tonedigtning og betydning for dansk musikliv. Ebbesen sang nogle af Gades sange og læste morsomme fortællinger.
- Provst Schülein, Løgumkloster: Børn ser på dig.
- Magister Rahr, Tønder: H. C. Andersen.
- Frederik Vestergaard, »Solvang«: Juleskikke i gamle dage.
- Forstander Tormod Jørgensen, Høng: Samarbejdets betydning.
- Højskolelærer Bo Rud, Askov: Frihed i dansk belysning + personlig frihed.
- Overportør Alfred Kristensen, Bylderup-Bov: Danske i grænsesognene.
- Skuespiller Texiere: H. C. Andersens eventyr.
- Lærer Niels Kjems, Sydslesvig: Ophold i Belgien som krigsfange.
- Forstander Hans Lund, Rødding: Liberalismen.
- Forfatteren Hans Rosenberg: New Zealand med lysbilleder.
- Faktor Lageri, Haderslev, redaktør for Grænse-Posten: De sønderjyske arbejders grænseorganisation. Mandolin-orkestret fra Flensborg spillede.
- Forstander Trier Hansen, Abild: Jul på en gård et sted.
- Gårdejer P. J. Gad, Hejsel, maler Ferslev, Døstrup og lokomotivfører Andersen, Tønder: Oplæsning.
- Hansigne Lorenzen, Ballum: Oplæsning.
- Erik Appel, Ellehus: Skolemøde.
- Pastor Knudsen, Bylderup: Letland og Polen – 2 gange.
- Skuespiller Albert Luther.
- Lærer Chr. Demuth og Mette Demuth, Ravsted: Ypperlig oplæsning, flere gange.
- Realskolelærer Detlef og frue, Ålborg: Den danske bonde i ord og toner.
- Forstander Morten Bredsdorff, Tønder.
- Vestergaard, »Solvang«, indleder diskussion: Ungdommens fritid.
- Adjunkt Jørgen Hatting, København: Trøjborg.
- Skolebestyrer Haderup og frue, Bagsværd, var her på fadderskabets vegne for at sætte sig ind i forholdene i den sydlige del af Burkal sogn.
- Lærer P. Marcussen skulle gøre rede for Det unge Grænseværns navneforandring til Dansk-nordisk Ungdomsforbund. »Foredraget var godt, men meget vidtløftigt og svævende,« siger A. B. Høstede en del kritik for forandringen.
- Lærer Højmark Jensen, Sød, flere gange.

- Mads Madsen, Karup ved Ribe: »Den jyske hedebonde og folkesange« Aakjær og Anton Berntsen. Mads Madsen er 60 år, står daglig i tørvemosen, laver selv daglig 4000 tørv. Cyklede herved! Næste morgen kl. 5 herfra til Ribe, hjem til sine tørv.
- Pastor Nielsen, Aagaard.
- Direktør Thomas P. Hejle, danserinden Irene Graa, skuespilleren Kaj Holm.
- Lektor Kaj Sieverts, Tønder: Er der noget ved at være dansk?
- Lærer Larsen, Emmerlev, lærer Damborg Nielsen, Jyndevad.
- Lærer Jensen, Majborg, tidligere Solderup: Island.
- Tage Albertsen: Drejø.
- Carla Schibler: De kvindelige arbejdslejre.
- Gæster fra Ladelund, Vestre, Karlum: Sydslesvig-aften.
- Laust Kenholt: Germansk ret – romersk ret.
- Peter Malberg og Ellen Malberg: Oplæsning.
- Kaptajn Bartholdy: Den niende april – fuldt hus!
- Pastor Høgel, Burkal: Nationalitet og kristendom. Samme aften spillede violinisten Niels Nielsen ypperligt, akkompagneret af fru adjunkt Andersen, Tønder.
- Adjunkt Otto Høyer, Tønder: En foredragsrække om tiden fra 1870 til i dag, 5 gange. Meget interessant, men besøget for ringe, siger A. B.
- Oberstløjtnant Skjoldager: De danske frivillige i den finske vinterkrig.
- Forbindelsesofficer, oberst H. M. Lunding, Flensborg (1947).
- Redaktør Rütting, Kbh.: Bag jerntæppet i den tyske østzone. Tyskland af i dag.
- Rektor Feilberg Jørgensen, Tønder: Sønderjyllands historie.
- Adjunkt Knud Fanø: Sønderjyllands historie i tiden 1864-1920.
- Lærer Leick: Vor hjemstavn.
- Pastor Høgel: Kirke og stat.
- Pressechef v. radioen Harald Rud: Småskildringer.
- Redaktør Bertel Jensen, »Århus amtstidende«: Den fynske bondedigter Mads Hansen.
- Lærer Christiansen, Jejsing: Oldtidsbebyggelse i Sønderjylland.
- Politimester Vagn Bro: Et liv i rettens skranke.
- Redaktør John Danstrup: Den udenrigske situation.
- Sognerådsformand Jørgen Tingleff: Kommunalpolitik, sognerådet arbejder.
- Svend Rud Bentholt: En rejse og ophold i Østen, som apoteker på Borneo i 3 år og på Java i 3 år, foredrag og lysbillede.
- Udflygt 1932 til Husum, Frederiksstad, Slesvig og Flensborg, 23 deltagere, meget vellykket!
- Ejnar Federspiel, København: Foredrag med oplæsning.
- Forstander Hans Haarder, Rønshoved.
- Lærer Christiansen, Tinglev.
- Lærer H. Nederby, Hjordkær.
- Lærer Thomsen, Brøns.
- Konsulent Buchreitz, Ribe.
- Højskolelærer Juul Andersen, Askov: Udenrigspolitik.
- Overlærer Ruge, Flensborg: Det ny Palæstina, Finland i film.
- Lærerinde, frk. Schrøder, Aventoft: Afstemningstale.
- Ved adventsmøder: Pastor Bork Hansen, Løgumkloster, pastor Mogens Barfod, Højer, pastor Lund, Bylderup, forstander Hans Bogh, Højer ungdomssk.
- Konsulent Aalling: Høsttale, senere film fra Holland og Belgien.
- Karl Dall, Kongsbjerg: En tur i Vestslesvig, lysbilleder og foredrag.

I 1935 og 1936 kom Heimdalstudenternes turné; de spillede, sang og læste digte, fortalte om foreningens arbejde for Nord- og Sydslesvig.

Blandt Heimdal-studerne i 1936 var også cand. jur. Axel Riishøj. Han boede på Grøngård. I 1957 var Axel Riishøj som Ribe stiftskasserer medvirkende ved Burkal menighedsråds køb af Grøngård.

6 studentersangere fra København var på turné i grænseegnene 26. juni til 1. juli 1936. Engang spillede »Sønderjydske Symfoniorkester« (den halvprivate forløber for Sønderjyllands Symfoniorkester) i Lydersholm. Programmet begyndte med klassisk musik og sluttede med champagnegaloppen. Foreningens formand takkede: »I begyndelsen kneb det jo lidt, men til sidst viste de da, at de ku' spill'«.

Friluftsteater

I en lang årrække (1936-37 til 1956) har vi her på egnen kunnet glæde os over friluftsteatret i Lille Tønde skov. En dejlig sommeraften hvert år fik vi den rige oplevelse at se og høre gode danske skuespillere opføre gode teaterstykker. Forskellige turneer spillede her. Gennem mange år kom Odense Teater.

Skuespillerne blev indkvarteret på egnen. Også her på Grøngård har vi i alle årene haft nogle, gerne to ad gangen. De kom ved middagstid den ene dag og kørte igen kl. 10 den næste dag. Det var morsomme, interessante og livlige besøg, mange gode samtaler, så det ofte blev sent, inden vi kom til ro.

Danmark besat april 1940

Den 8. april 1940 var der møde i Lydersholm forsamlingshus. Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, talte om geopolitik: hvordan nogle geopolitikere mente, at et stort land havde ret til at tage et lille land, når det var nødvendigt for dets »Lebensraum« osv.

Inden mødet begyndte gik rygten fra mand til mand, at alle bilejere i Lydersholm havde fået ordre til at holde deres biler parate! til hvad? Eskildsen begyndte: »Englænderne har lagt miner ved Norges kyster! og hvad betydning, det kan få for os, er ikke godt at vide« ... og han fortsatte om geopolitik og Lebensraum, viste lysbilleder bl.a. om beliggenheden af danske stednavnetyper i Sydslesvig.

Der blev uro i salen. Det blev meddelt, at der forelå bud om, at alle gendarmere skulle nordpå kl. 12. Alle pårørende tog hjem straks. Husbond tog også hjem, for at være på Grøngård om noget skulle ske.

Claus Eskildsen viste os på kortet, at Danmark faktisk ligger som en pikkelhue over Tyskland. »Jeg tror ikke, de kommer!« sagde han og slog sig med hånden på hovedet og gentog: »De kommer ikke!«

Mødet blev fortsat. Gårdejer Mathias Christiansen, der da i to år var formand for foredragsforeningen, udtalte meget bevæget: »Når grænsegendarmerne skal væk, kommer der sikkert militær herved til grænsen. Ellers føler vi os da forladt. Hvad der end sker, så vil vi holde sammen om det danske.« Alle var dybt bevægede, og vi sang »Altid frejdig« ... med tårer i øjnene, med ængstelige tanker for hvad der nu ville komme.

Straks vi kom udenfor, fløj en flyvemaskine lige over hovedet på os. Vi var spændt på, hvad natten ville bringe; gendarmerne gik hele natten med deres familier frem og tilbage på vejen i Lydersholm. Til sidst gik de hjem, ventede i spænding. Kl. 3 næste morgen kom der kontraordre: gendarmerne skulle blive hjemme.

Kl. 4½-5 morgen drøede de første store tunge mørke flyvemaskiner lavt hen over gården, over egnen. Det følte, som havde store flager af Tyskland revet sig løs. Fra Grøngård så vi ikke andet end flyvemaskiner og atter flyvemaskiner. De formørkede næsten himlen, fordi de fløj så lavt. De store træer omkring gården svajede for lufttrykket. Storken i reden på taget af den store lade stod rolig, tilsyneladende ganske uberørt. Vi for alle ud og skulle se de mange flyvemaskiner. Dog Svend var rolig og fattet som altid. Han blev liggende i sengen lidt endnu, indtil han måtte op og cykle til skole i Tønder. Ja, den dag måtte han cykle uden om de mange endeløse kolonner af fremmede soldater, der færdedes på landevejen.

I det fjerne hørtes rummelen fra landevejens stenbro – landevejen fra Rødebæk til Tønder var dengang chaussé-brolagt. Der gik en stadig strøm af militær i endeløse rækker. Men dog kun i det fjerne. Vi følte ingen trang til at vise interesse for de ubudne gæster, der så fuldstændig brød ikke-angrebspagten.

Vi lyttede til radioen. Der måtte da komme noget vigtigt nyt. Morgengymnastik som vanligt? Vi lyttede stadig! Ved kl. 8½-9 lød en fremmed stemme: »Hallo! Hallo! Vi gør taleøvelser! Vi gør ta-le-ø-velser!« Dette blev gentaget flere gange. Udtrykket »gør« er tydeligt nok oversættelse fra »machen«. Vi var klar over, at nu var der sket noget, der gjorde den danske radio anderledes.

Hjemmetyskernes holdning var ikke til at tage fejl af. »Das haben die Dänen gut von«, råbte en gårdejerkone i Lydersholm, højt over til en tysk nabokone. I Tønder delte hjemmetyskerne chokolade, cigaretter og bolsjer ud til de tyske soldater, mens de gik gennem byen. Ja, de mødte med flere spande vand og kopper til at drikke af. En købmand delte ud af sine varer i lange baner. Svend kom hjem fra skole og

fortalte, at Hecht (= nazisterne) hejste hagekorsflaget på statsskolens flagstang, mens der blev sunget morgensang. Hagekorsflaget blev også hejst på seminariet, på Tønder rådhus og fra kirketårnet.

Om eftermiddagen den 9. april var sognerådsformanden i Udbjerg og en gårdejer i Tønder. Sammen med et par andre hjemmetyskere fejrede de invasionen på adskillige restaurationer. Hen under aften gik de stærkt beduggede op gennem Tønder hovedgade. Gårdejeren var så vidt, at han ikke mere kunne se, men nok høre. Gårdejer Mathias Jepsen, Rørkær, passerede parret og sagde: »Go Avten«. Gårdejeren spurgte: »Hvem var det?« hvortil sognerådsformanden svarede: »Det var da Mathias fra Rørkær«. Den anden slog fast: »Ja, han er jo go' nok! Han kan få lov at bli' her, men alle de andre Jyllandsdanskere, de skal Fanden gale mig herut!«

Hjemmetyskerne og de fremmede

Men livet skulle jo gå videre, trods alt, ja netop: trods alt! Det gjorde et stærkt indtryk på os alle, at kong Christian 10. allerede den 11. april red sin daglige tur gennem hovedstaden, rank og tryk. Det gjorde, at byen blev sig selv bevidst igen! Ved sin ranke holdning viste kongen, at Danmark ikke var et kuert land.

I vort kære lille forsamlingshus i Lydersholm boede 14 tyske soldater i godt 3 uger. De sov i halm. De gik vagt ved grænsen i følge med de danske gendarmer, én tysk soldat og én gendarm.

Vore hjemmetyskere gjorde alt for de tyske soldater, bagte og bragte alt godt til dem. Med en vis harme og sorg i sindet hørte vi den 20. april: »Nu fejrer hjemmetyskerne Hitlers fødselsdag i forsamlingshuset, i vort danske forsamlingshus!« Ganske rigtigt: de tysksindede koner kom spadserende gennem byen til forsamlingshuset, bærende, højt, den ene lagkage efter den anden. »No ska vi hen i e forsamlingshus«, sagde de triumferende. Man skulle jo mene, at det havde været mere naturligt at holde festen i den tyske privatskole. Et øjensvidne beretter, at de tyske soldater drak kaffen og nærmest åd lagkagerne ... og var så mætte, at de lod sig dumpe ned i halmen og sov! Hjemmetyskerne havde anstrengt sig meget for at takkes soldaterne. De havde indbudt dem til varm aftensmad i hjemmene osv. Men soldaterne sagde nej tak ..., og så måtte hjemmetyskerne selv komme til soldaterne. Soldaterne har selv udtalt, at de undrede sig over hjemmetyskernes holdning over for Danmark og danskerne. Hjemmetyskerne havde det jo så godt her i Danmark; ja, soldaterne var trætte af at høre på deres klager. »De

skulle bare prøve at komme til Tyskland; de ville betakke sig for de forhold derovre. Her i Danmark har I så stor en snut (og viste med fingrene, hvor højt de kunne gabe), ovre i Tyskland vil I få så lille en snut« (og så kneb de munden sammen).

Hjemmetyskerne jublede for hver fremgang de tyske hære havde. I Lydersholm flagedes med hagekorsflaget, da Paris blev taget. Det var der mange hjemmetyskere der gjorde, hele Nordslesvig over.

De tænkte vel som en gårdejer i Jejsing, som sagde til husbond her: »Kampen føres ingeniunde for at undertrykke andre nationer, men for at bibringe dem fremgang og lykke ved hjælp af den tyske kraft! Målet er at bringe orden og ro overalt i Europa. England er den egentlige undertrykker og skal knuses!«

Dagbogsnotater fra besættelsesårene

Den følgende spændende tid kan jeg vist bedst fastholde ved at indflette mine dagbogsnotater i beretningen.

Maj 1940: Redaktør Viggo Lausten, Vestslesvigs Tidende, Tønder, arresteres af Gestapo midt om natten. En måned efter lyder budskabet: Redaktøren har begået selvmord i Vestre Fængsel på grund af de overvældende mange indicier imod ham. Anklagen lød på spionage (man mener: vist næppe helt ubegrundet). Vi deltog i begravelsen. Pastor Magle i Tønder holdt en personligt præget og stærk tale.

Dr. Ejnar Dahl, Tønder, arresteres. Blev frigivet en måned efter.

Der kom nye flagstænger ved hver tysk ejendom. Hidtil kunne man altid med sikkerhed hævde, at hvor der var flagstang, bor der en dansker.

Midten af juni 1940 lød rygter: »Nu skal Nordslesvig indlemmes i Tyskland! Det skulle ske den 28. juni, dagen for undertegnelsen af Versaillesstraktaten i 1919. Om formiddagen skulle kong Christian tale i radioen og tage afsked med Sønderjylland. Om eftermiddagen skulle Hitler byde velkommen ... fra Versailles. Men dagen før bekendtgjordes i Nordschleswigsche Zeitung, at al demonstration aflystes. Det var en stor skuffelse for hjemmetyskerne. En vagtmester i Udbjerg stod i sin have og hørte en samtale mellem sognerådsformanden og en gårdejer: »Det er alligevel mit livs største skuffelse, at vi ikke måtte få lov til at hejse det tyske flag i går«, hed det.

Købmand Axel Michelsen og politimester Brix arresteres.

Legitimationskort indføres og kræves!

Længe før krigen var en udstrakt spionage grundigt gennemført. Alt

hvad der blev sagt ... særligt ... blev opnoteret af hjemmetyskerne og indberettet til Åbenrå. Man vidste det, man ved det, af udtalelser fra hjemmetyskerne selv!

Den 11. juli 1942. Der faldt engelske bomber i Tønder. En engelsk flyvemaskine ville ramme et tog med soldater på banegården. I stedet rantes et stort hus, herved dræbtes dyrlæge Jensen og datteren Inge, samt fru lærer Larsen og hendes datter Birte.

Den 28. september 1942. 400 brandbomber faldt om natten over Rørkær. 2 huse knustes fuldstændig; vognmand Höeg, hans datter Mathilde og fru Höegs gamle far blev dræbt. Otto og Kirsten Frederiksens gård brændte. I skæret fra den brændende gård forsøgte alle Rørkærs beboere at redde dem i det sammenstyrtede hus. Alle hjalp, hvor de kunne. Der blev så oprettet et nattevægterkorps, der trådte i funktion under luftalarm.

Bagermester Svend Petersen, redaktør Berntsen, fotograf Buchard og kaptajn Dichmann, alle fra Tønder, arresteret.

December 1942. Lektor Aage Rosenkjær, Tønder (en meget afholdt lærer) arresteret.

Den 29. august 1943, den dag glemmes aldrig. Læge Dahl, Claus Eskildsen arresteredes igen, tillige provst Schülein, Løgumkloster. Uniformer og våben blev taget fra det danske militær, mandskabet blev interneret. Regeringen nedlagde hvervet, rigsdagen lod sig hjemsende.

Pludselig optrådte Heimwehr, et frivilligt korps af vore hjemmetyskere, i uniform og med gule armbind. Fra Tønder 150 i alt, flere fra Jejsing og Rørkær. De stod vagt ved broer og veje, i og ved Tønder. Heimwehr forlangte at se legitimationskort; morsomt nok, men nederdrægtigt også over for gamle naboer, som de så udmærket kendte.

Da Heimwehr begyndte, blev der sat et skarpt skel. At tænke sig! Ens naboer og også handlende skulle – og ville! – bære våben mod os ... våbenløse!

December 1943. Forpagter Mathiesen Hansen, Hestholm, bliver arresteret og ført til Koldinghus, frigivet 1½ måned efter.

Lektor Rosenkjær til Vestre Fængsel, Frøslev, Tyskland!

Forpagter Mathiesen Hansen arresteres igen, frigives 1½ måned efter ... igen.

Redaktør H. H. Bernsen og godsekspeditør Gjerlev, Tønder, arresteres, samt købmand Aksel Michelsen, politimester Brix, politimester Martensen-Larsen og søn (sønnen indtil man fik fat i faderen). Gjerlev fri ½ år efter. Kaptajn Bartholdy og lærer Marcussen arresteres!

Sommeren 1944. Lærer Leick, Lydersholm, modtog trusselsbreve.

Det medførte nervechock. På rekreation $\frac{1}{2}$ år. Spændingen vokser i forholdet til hjemmetyskerne. Usikkerheden breder sig; det føles som er der stikkere rundt omkring, alle vegne.

Den 26. maj 1944. Helt chokerede blev vi da journalist Erik Vestergaard i telefonen meddelte os, at grænsegendarmeriets chef, oberst Paludan-Müller i samme stund førte en tapper ildkamp mod Gestapo i sit hjem i Gråsten.

Den 19. september 1944. Tyskerne arresterede det danske politi; i Tønder blev ingen anholdt, mange forsvandt. Politimester Brix indkaldte til hemmeligt møde på Tønderhus.

Samme dag ringede grænsegendarmeriets fungerende chef, kaptajn A. S. Ørsted Petersen rundt til vagtmestrene og sagde: »Nu er De ikke i tjeneste mere; men hold Dem hjemme! De vil blive afhentet!« Dagen efter, i middagsstunden, blev en lastbilfuld (en af de grågrønne tyske vogne med presenning over) lyseblå gendarmer læsset af her lige syd for Grøngård ved indkørslen. Det var gendarmerne fra Sæd. De skulle vente her ved grøftekanten, mens tyskerne hentede gendarmerne fra Lydersholm og Dyrhus. Vi gik alle derud. Arbejdet måtte hvile et par timer, det blev 3. Vi skulle jo da sige farvel til vore gendarmer. To tyske soldater stod vagt, bevæbnede med håndgranater, maskinpistol og revolver.

Efter at alle Lydersholm-gendarmerne var hoppet ud af bilen her ved gården, kørte bilen til Udbjerg og Dyrhus efter flere. Imens sad vi på grøftekanten og snakkede med gendarmerne.

Kaptajn Ørsted Petersen lå på ryggen og med hænderne under nakken og hovedet i græsset og hvilede sig. Han var meget træt, han havde også kørt hele natten og hjulpet tyskerne med at hente gendarmerne. Det lyder utroligt: »Om en time kommer tyskerne og henter gendarmerne«. Sådan lød en telefonbesked fra kaptajn Ørsted Petersen til vagtmesteren. Vagtmester Andersen gik frem og tilbage ude på vejen og ventede. Gendarmerne gik og ventede på at blive afhentet. Mange, ja alle kunne være gået under jorden. I stedet blev de ført til internering i Frøslevlejren, og herfra blev en del senere ført til Tyskland.

I Jyndeved var nogle gendarmer ikke hjemme, da tyskerne kom for at hente dem. De cyklede så selv til Frøslev senere! Om natten kørte en lastbil i tågen mod en flok kreaturer ved Lille Tønde Kro. Vognen viste sig at være fuld af gendarmer, der skulle føres bort.

En lille solstrålefortælling. En gendarm i Jyndeved var blevet kaldt hjem fra marken, hvor han gik og pløjede. Da han kom hjem og ville

ind af køkkendøren stod en tysk soldat vagt ved døren. Han sagde: »Hvad vil du her, se at komme væk«, og skubbede gendarmen ud. Sådant slap han for at komme med til Frøslev. Man sagde, at man ikke kunne finde ham.

Axel sagde til kaptajn Ørsted Petersen: »Det her går ellers fredeligt til!«. »Ja«, svarede kaptajnen. »Jeg har selv bedt om at måtte køre med rundt til hver enkelt gendarm, og anmode ham om at følge med; så ville der ikke ske noget, og så har tyskerne lovet, at vi alle må komme hjem om 8 dage«. »Tror De på det« svarede Axel.

Forrest kørte kaptajnen sammen med to tyske officerer ... i Paludan-Müllers bil! Så kom en stor grå lastbil med presenning, og sidst en personbil. I chefens bil blev alle pistolerne lagt. I lastbilens bund alle geværer og patroner, som gendarmerne så måtte træde på.

14 dage efter kom overgendarmerne Peder Hansen og Chr. Pedersen hjem. De blev hentet på Jejsing station i jumbe af husmor på Grøngård. Peder Hansen beretter, at kaptajnens holdning gjorde det lettere for gendarmerne at følge med. Men i Frøslev viste de internerede danske officerer kaptajnen en kold skulder, ville ikke have med ham at gøre. Sådant fortælles der.

141 gendarmen førtes 5. oktober til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg og til andre lejre. Her fra Lydersholm: grænsevagtmester Alfred Høj (d. 13. januar 1945), overgendarm Jens Petersen (d. 29. november 1944), overgendarm Karl Larsen, gendarm Hans Skovmand, gendarmaspirant Kaj Adolf Nielsen (d. 22. januar 1945), aspiranterne Kr. Paulsen og Ole Holm samt Jensen.

Den 7. oktober 1944 arresteredes gårdejer Gotthardsen, Lund, og vogmand Hans Therkelsen, Bylderup Bov. Man beretter, at en yngre mand, antagelig stikker, nogle dage forud havde været rundt bl.a. hos Gotthardsen, for at sælge Kaj Munks erindringer. Manden havde rigtig forstået at tale med folk, og havde fået Gotthardsen til at fortælle alt for meget om ...

I hvert fald forsvandt gårdejer Svend Hansen ud af bagdøren, mens et par tyske herrer stod og talte med fru Mette »om de ikke havde noget halm at sælge?« Sognefoged Mathias Johannsen, Kværnholt og skomagermester Bøgen forsvandt »under jorden«. Bøgen spadserede en tur hen ad gaden i Bylderup Bov, da han blev advaret.

Efter dette arbejdede stikkerne igen med at sælge »erindringer«. De var bl.a. hos landmand Aksel Mathiesen, Nolde, snakkede og snakkede og kom til sidst ind på arrestationerne, spurgte ud om Svend Hansen osv. Jo, Gestapo foregav at ville købe halm eller høl!

Den 17. oktober 1944 arresteres bankassistent Erik Svendsen, Tønder, isenkræmmer Holger Petersen og trafikkontrollør Alfred Nielsen, Tønder (den sidste kom fri kort efter). De holdtes en tid som fanger (under skarp bevogtning) i Alexandrineskolens kælder, når de ikke var »på arbejde«; det var at køre med i de forreste vogne i de tyske troppetog, som gidsler. En flok fanger gik gennem Tønder gade under skarp bevogtning, deriblandt Erik Svendsen, Holger Petersen, overlægen på Grindsted sygehus, gymnastikinspektør Braae Hansen, pastor Riishøjgaard fra Rise og flere.

Den 26. oktober 1944 kl. 5 om morgenen arresteredes Svends studenterkammerat Anton Andresen, søn af landmåler Andresen. Han gik på seminariet. I første time kom Gestapo og undersøgte seminariet, fandt to maskinpistoler på loftet. En seminarist blev arresteret, en del forsvandt. Gestapo fandt en maskinpistol i seminariets tørv og yderligere to på loftet.

Da seminariet i 1943 genoptog arbejdet efter sommerferien, udtalte forstander Morten Bredsdorff over for eleverne, at enhver form for illegalt arbejde ikke ville blive tålt og medføre øjeblikkelig bortvisning.

Da Ortskommandanten i Tønder tryglede den danske politimester om at fortsætte i hvert fald som luftværnschef, fik han som svar de allerede klassiske ord: »Ich bin aufgelöst, Herr Kommandant«.

I Tønder trængte to berusede tyske underofficerer ind på sygehuset, hvor de i en sygestue generede sengeliggende patienter.

Rygterne svirrer: nu har gendarmerne i Neuengamme plettyfus; 3 er døde. Overgendarm Schultz, Lydersholm, kommer hjem fra Frøslev. I alt er 61 gendarmere sendt hjem. Husmor kørtøgen til stationen for at hente ham hjem.

November 1944: overbetjent A. H. Sørensen, Tønder, arresteredes, samt kontorist Kaj Petersen på Burkal kommunekontor. Gendarmkonerne lider meget; man forstår det, det er meget enerverende, at de intet ved om mandens skæbne. Måske bliver gendarmerne pint? sultet? fryser og er syge? måske uden lægehjælp og pleje?

Brødrene Tygesens forretning i Tønder ødelagt ved påsat brand.

For tredje gang reddes Tønderhus fra at komme i tyskernes hænder.

Den 1. december 1944 får vi at vide, at lektor Aage Rosenkjær er død 18. november i Husum og begravet dér sammen med 8 andre. Ens sind fyldes med sorg og harme.

Pastor Magle arresteret.

Den 7. december 1944 får vi meddelelse om, at overgendarm Jens Petersen, Lydersholm, er død i Neuengamme. Det greb os om hjertet.

Det var den første fra Lydersholm, der bukkede under. Vi frygtede det værste; vi ved, at vore gendarmere er syge!

Den 12. december 1944. Er lige kommet hjem fra besøg hos nogle gendarmkoner i Lydersholm. Det var gribende at besøge Jens Petersens unge enke, dybt fortvivlet over sin mands død. Det, der trykker mest, er uvisheden om alt det, der er gået forud for døden. Hun sad med sin 1-årige søn på skødet, aldeles utrøstelig. Så besøgte jeg fru vagtmester Høj, hvis mand er i Tyskland. Trods sorg og ængstelse viser hun et enestående mod og styrke. Forleden havde de sølvbryllupsdag, så sagde hun: »Jeg har alligevel haft den lykke at leve sammen med min mand i 25 år. Det er værre for de unge, der lige har begyndt samlivet og har ventet sig så meget af fremtiden«. Fru Høj er rolig og ligevægtig.

Fru gendarm Larsen græmmer sig, er ligefrem syg af sorg og uvished og selvanklage. Larsen havde haft til hensigt at forsvinde, men hun bad ham lade være. Fru vagtmester Andersen skulle til Frøslev, og måtte tale med sin mand et kvarter.

En sandfærdig beretning fra Esbjerg (gennem skræddermester Skov, Tønder): Skov har en ven i Esbjerg. Denne ven havde en tysk oberst indkvarteret. Obersten måtte altid gennem familiens spisestue for at komme ind i sit værelse. Obersten var en tiltalende mand, og der havde ikke været noget at sige ham på med hensyn til opførsel.

Nu havde værten indbudt fremmede til spisning, og det var alle gode venner og bekendte. Lige da de skulle spise, kom obersten hjem, gik gennem stuen, men kom straks tilbage, satte sig ned ved bordet og spiste med, ja, blev i selskabet hele aftenen! Det siger sig selv, at alle var trykkede over oberstens tilstedeværelse, allermest værten. Næste dag sagde han til obersten: »Vi har hidtil tålt Dem, og vi er kommet helt godt ud af det, når vi nu skulle være sammen! Men det, der skete i aftes, er meget, meget pinligt. Det ødelagde hele aftenen for mig. Nu mener jeg, det gode forhold må være forbi!«

Herpå svarede obersten: »Jeg var med vilje til stede hele aftenen for Deres skyld, for at der ikke skulle blive sagt noget, der kunne komme til at skade Dem, hvis det kom videre. For ... iblandt Deres venner ... var nemlig én, hvem jeg i går havde udbetalt 2000 kr. som stikker!«

Søndag den 17. december 1944. Mindegudstjeneste for lektor Rosenkjær i Tønder kirke. Bertel, Svend, Inge, Harald og jeg deltog. Kirken var stuvende fuld. Vi følte, at det ikke her var en enkelt skæbne, der var draget frem. Danske fra Tønder og hele omegnen var forsamlede. Vi sad lige over for to gendarmkoner fra Sæd, meget, meget grebne og bevægede, idet deres tanker jo gik til deres mænd i Tyskland.

Vor faldne slægt, hvor trænger den til frelse!
 Vor onde slægt, hvor trænger den til skjul!
 Vor syge slægt, hvor trænger den til helse!
 Vor bange slægt, hvor trænger den til jul!

Dagen før juleaften: Vagtmester Andersen kommer hjem. Husmor var for 3. gang til stationen i jumben for at hente hjemvendende gendarmere. Alle havde håbet, at gendarmerne kom hjem til jul. Men nej, nu bliver de flyttet fra Neuengamme til lejre ved Dresden.

Ved julemødet 4. juledag i vort lille forsamlingshus mindedes formanden (Axel) gendarm Jens Petersen. Ved børnenes juletræ 5. juledag sagde Axel også noget om gendarmerne: »Vi savner vore gendarmere! Hvad er Lydersholm uden gendarmere? Som en vinter uden sne, lærker uden sang, sommer uden sol! Vi håber inderligt, at de snart kommer hjem!« De fleste gendarmkoner fik julekort fra deres mand.

Den 7. januar 1945. Mindegudstjeneste i Burkal præstegård for overgendarm Jens Petersen. Pastor Ejnar Høgel vandt mange hjerter, taler smukt, varmt og naturligt! Dygtigt også; det må huskes, at en del af familien har været og er tyske. Hjemmetyskerne mødte, underligt nok, og dog! Det må nemlig understreges, at her i Lydersholm har det altid været skik, at hvad der end til daglig skiller os: ved begravelser (her fra byen) møder alle beboere. Over for døden er alle lige. Toldforvalter Harald Bahnsen, Tønder, talte på etatens vegne, overgendarm Schultz på gendarmernes vegne: »Vi fulgtes til Frøslev, så skiltes vore veje. Det var tungt for os, da kammeraterne kørtes sydpå«.

Den 7. januar 1945. 3 gendarmdødsfald, deriblandt vagtmester Søren Schmidt, tidligere Lydersholm. En personbil beskudt af allieret flyver ved Stemmild.

Den 12. januar. Vagtmester Bruun kommen hjem fra Frøslev. Kaptajn Ørsted Petersen og overgendarm Andreasen, Sød, kom ligeledes hjem.

Den 20. januar. 6 gendarmdødsfald, ligeledes politimester Agersted, Åbenrå. Rygterne svirrer: det berettes nu, at i Tyskland brugtes gendarmere som bloddonorer. Et stort antal fanger er ført fra Frøslev til Tyskland som gidsler, deriblandt Erik Svendsen, Holger Petersen og lærer Marcussen.

Februar. En bagermesterfrue fra Tønder arresteret. Sad først i den tyske skoles kælder, senere på Koldinghus. Man beretter, at hun ved en fest på Tønderhus havde fået rigeligt, rakte tunge ad en tysk officer, der boede på Tønderhus, da han samlede hendes handske op. Officeren

tilbød at lade det skete være glemt, hvis hun ville give en undskyldning, men hun blev ved at skælde ud; ja, ringede ovenikøbet officeren op, på hans værelse, og fortsatte. En sådan opførsel måtte hævne sig.

350 tyske arbejdere ankommer til Jejsing-Rørkær for at grave tankgrave og skyttegrave, fælder, på strækningen Jejsing-Tønder.

På Krusågård er over 200 arbejdere i gang med gravning, gennem køkkenhaver henover markerne. De sover i halm, i forsamlingshuset og skolen. Der er 650 i alt i sognet, 5 er over 70 år.

Marts: Flygtninge fra Østprøjsen strømmer i massevis til egnen. Til Tønder kom 1500. De indkvarteredes hos hjemmetyskerne i by og på land. Til Lydersholm kom 30. Ellers boede de i lejre, hvorfra de sendtes ud til arbejde på gårdene. Her på gården kom 2-3 kvinder og en gymnasiast, der havde mistet mor og bedstemor på flugten og nu stod uden familie. De var her i 14 dage.

Slesvig bys garnison er nu i Burkal: i forsamlingshus, kro, skole, Rens efterskole, Jyndeved skole og i Bylderup. I Jejsing er der sårede soldater i forsamlingshuset. Indkvartering hos private: hos hjemmetyskerne og enkelte danske.

En vinteraften blev en engelsk flyvemaskine skudt ned på en mark ved Jejsing. 6 flyvere blev dræbt. Maskinen og de døde englændere blev liggende i to døgn. Folk valfartede for at se det. Den tyske skole i Bylderup kom med læreren i spidsen for at beundre tyskernes værk. Hvor utiltalende at lade de døde ligge så længe. Det viser ringe respekt og pietet over for døden. Én flyver sad fast i en tjørnehæk. Skoledrenge gik og samlede flødekarameletter ud af flyvernes lommer.

Det var vel naturligt, at også Svend tog derop. Han havde fået øje på en brevdue i et bur og anstrengte sig af yderste evne for at få den fat. Tænk, om han kunne sende den af sted hjem med melding! Men efterhånden var der kommen vagt!

En bombe ramte et hus i Rens. En bombe faldt i Nolde, en ved Vindtved, en syd for Jejsing, en i Solderup og nogle syd for grænsen. Alle steder mærkedes rystelserne, og hørtes drøn. Grøngård lå netop i centrum af denne cirkel, uskadt!

På hele strækningen til Tønder blev gravet firkantede maskingeværstillinger, et par meter fra landevejen og med ca. 50 meters afstand.

Kl. 8 morgen ringede telefonen: om Grøngård kunne hente 4 gendarmere, der netop var ankommet til Jejsing, lige fra Neuengamme. Hesten blev igen omgående spændt for jumben, og mor selv kørte igen. Hos købmand Andresen var overgendarm Karl Larsen og gendarm Hans Skovmand, aspiranterne Kr. Paulsen og Peter Larsen. Stor bevægelse!

aldrig har jeg oplevet et så bevæget møde og køretur. Da vi kørte ud af Jejsing by, så vi nogle tyske soldater spille fodbold på idrætspladsen ved forsamlingshuset. Ikke et ord lød derom, men overgendarm Larsen græd ved synet.

Folk, vi mødte, vinkede! Ved Bimpel, Grøngård, Lille Grøngård stod alle uden for og hilste: velkommen hjem; ja, ved hvert dansk hus i Lydersholm. Da alle skolebørnene kom løbende os i møde, græd Larsen, tårerne løb lige så stille. Det var et gribende syn, da fru Larsen og datteren kom cyklende os imøde. På vejen derop havde jeg tænkt på alt det, jeg nu skulle huske at spørge om, men ... det hele blev så gribende, at man blev helt tavs.

To hjemmetyskere fra Jejsing og en gårdmand fra Rørkær kørte i går middags mod nord med hver sin arbejdsvogn og spand heste. Det forlyder, at de skal til Esbjerg og være med blandt de 8000 mand, der skal lave fæstning; overnatte i Rejsby. Det forlyder også, at de skal til Rejsby og lave dige, for man venter, at englænderne skal gå i land i løbet af kommende uge. Fra Tønder er der allerede afrejst mange hjemmetyskere, også kvinder. En hjemmetysk kone fortalte, at de kvinder, der kan holde ud at grave, også skal grave; de andre kan lave mad. Også i forholdet til vore hjemmetyske naboer bliver det en ganske overordentlig spændende tid, vi går i møde. Hvordan mon det vil udvikle sig?

Den 21. april 1945 ankom en ny »daglejer« til Grøngård: Hans Jensen fra Rødding. 8 dage senere kom endnu en daglejer, Kette. Han sover dog om natten hos naboen ... Det var politibetjentene P. E. Møller og Schmidt fra Tønder. Tønder politi var, som overalt i landet, »gået under jorden«. Nu havde man hele politistyrken samlet i umiddelbar nærhed af Tønder. Som hemmeligt samlingssted havde betjentene Margrethegård.

Ingen vidste, at de var politibetjente. Gestapo havde flere gange søgt dem i deres hjem. Aften efter aften, nat efter nat. Folk fik det først at vide bagefter. Det var godt og modigt gjort af familien P. Petersen at være værter og lukke deres hjem op, i den farefulde og yderst spændende tid.

Den 4. maj 1945 om morgenen cyklede jeg til Tønder sammen med skolebørnene. Lidt senere mødte jeg Inge på gaden: »Rektor har givet eleverne fra landet fri til at køre hjem, for englænderne kan ventes ved grænsen nårsomhelst«. Så blæstes der til luftalarm i Tønder! Vi snuppede cyklerne og for ud af byen. En stor folk engelske flyvemaskiner kom sydfra. Nogle fløj meget lavt, nogle dykkede ned over Sæd, og

maskinpistolerne knaldede. Vi smed cyklerne; her lå vi så alle i grøften, i største spænding, mens maskinerne fløj over vore hoveder. Det blev første og sidste gang, jeg måtte i grøften.

Kort efter at vi var kommet hjem, godt middag, lød den hemmelige kode pr. telefon til daglejerne »mød os nu«. Sammen med forvalteren Harald forlod de pludselig gården.

Husbond var indkaldt til fortroligt møde på Det danske Kontor i Tønder. Inger Enemark bad ham om endelig at komme. Et par hundrede frihedskæmpere var gennem to år uddannet nordpå og var nu fra nord for Skærbæk på vej til grænsen. Lige så snart englænderne havde passeret grænsen, skulle frihedskæmperne overtage grænsebevogtningen. 60 mand skulle bo her på Grøngård, og vi skulle skaffe dem mad!

Under hele krigen havde vi et Europakort på væggen i Borgestuen. Vi flyttede knappenålene, efterhånden som de allierede hære rykkede fremad. Nu blev det spændende, om englænderne ville rykke frem fra Hamborg for at befri Danmark, eller om russerne fra Mecklenborg ville sætte over til Lolland og Falster. Rygter igen: Englænderne har passeret grænsen og er i Åbenrå! Russerne er på Fyn! Skulle vi få krigsskueplads, netop her ved grænsen? Spænding! Uro i sindet! Alligevel ro!

Befrielsen

Den 4. maj kl. 8.30 aften. Danmark atter frit! Straks efter radiobudskabet hejste Max Dannebrog! Det var en lettelse, at det nu var afværget, at Danmark blev indtaget efter kamp, af dem, der kom først.

Hele befolkningen ventede utålmodigt på Montgomery og hans ørkenrotter. Både en og to aftener, før der kom englændere til Sæd, cyklede folk derhen efter rygter om, at »englænderne er ved grænsen«.

Den 5. maj 1945 kl. 7½ om morgenen mødte overgendarm Peter Hansen og Math. Christiansen her for sammen med husbond at drøfte indkvarteringen af de 60 frihedskæmpere, der nu kunne komme ud i private hjem. Kl. 8 ringede kirkeklokkerne over hele landet. Klokkerne fra Burkal kunne vi desværre ikke høre her på Grøngård; afstanden er for stor.

Over middag cyklede vi alle til Tønder. En aldeles overvældende jublende glæde prægede den danske befolkning. Lige uden for byen var der landet en engelsk flyvemaskine; her var fuldt af folk, der alle skulle se! Axel Bentholt var også henne og pille ved et målebordsblad eller kort, for at se, hvad det nu var lavet af. »Ikke pille ved maskinen«,

lød en bøs stemme. Det var Svend, der som frihedskæmper stod vagt der. Hans far blev vel nok overrasket og en lille smule stolt ved at se sin søn som frihedskæmper; han havde intet anet derom. Svend var dengang discipel på apoteket i Løgumkloster.

De frihedskæmpere, der var på vej nordfra til grænsen, kom i kamp med tyskerne ved Skærbæk. To dræbtes, nogle såredes. Ved grænsen ved Bremsbøl blev tre frihedskæmpere alvorligt såret ved, at tyske pansernæver blev kastet lige ind på dem. Blandt dem var to ingeniører i Statens Jordlovsudvalg: Heron Nielsen, der fik maveskud og Christensen, der fik højre arm ødelagt. De lever begge.

Tyske soldater begyndte at gå hjemad flere dage før kapitulationen. De samledes i flokke i Grøngård skov; mange gik her forbi gården og over grænsen ved Bejers kro. De havde våben endnu!

Lørdag nat, den 5. maj kom 4 tyske soldater herind i bryggeret. Forvalteren havde sit værelse med dør til bryggeret. Han vågnede af uro og støvletramp, lukkede døren op og gik i sin seng igen. Her lå han og forhandlede med soldaterne; de spurgte, om de kunne komme over grænsen. »Ja«, sagde Harald, »men ikke bevæbnet!« Og de måtte skynde sig, for her var indkvarteret 60 frihedskæmpere, de sov i laden. Axel hørte uroen og råbte: »Hvad er der løs?« »Uha«, sagde Harald, »nu står frihedskæmperne op!« Soldaterne smed alt, hvad de stod med af geværer, pistoler og ammunition og stak af, sydpå. Underligt! en forandring var sket. En mand, liggende i sengen, afvæbner 4 tyske soldater.

Befrielsessommeren

Søndag den 6. maj 1945 kl. 9 aften kom kaptajn Digmann pludselig herind i stuen: »Jeg har 60 mand til Dem herudenfor!« Alle stod ret uden for hovedtrappen. Dybt grebne blev vi, da Digmann udtalte, at de alle kom direkte fra Frøslevlejren. Inden de skulle rejse til hver sit hjem, havde de meldt sig frivilligt til en tørn som grænsevagt i 14 dage.

»En dag tog oversergent Yde Sørensen husmor med til Tønder for at se englændernes afvæbning af de tyske tropper inden fortsættelsen over grænsen. Alt blev næsten taget fra soldaterne. De stod i endeløse rækker så langt øjet kunne se. Deres ejendele, vel også »organiserede ejendele«, havde de pakket sammen og lagt i alle mulige og umulige små køretøjer lige fra løbehjul, dukkevogne, barnevogne, trækvogne til lidt større, som flere soldater trak og skubbede. Underligt at stå og betragte alt dette« – sådan kommenterer fru Bentholtm billederne af de tyske tropper på vej sydover. (Foto i Anna Rud Bentholtms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

En frihedskæmper holder »våbenskue« på Grøngård. (Foto i Anna Rud Bentholms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

Det øsregnede og blev efterhånden bælgmørkt. Men alle vagterne skulle på posterne omgående. Resten blev indkvarteret rundt om i hjemmene. Først bød Axel dem dog alle et hjerteligt velkommen ude i loen.

Det blev langt over midnat, inden vi her på gården fik vor aftenkaffe og kom til ro. Vi havde 3 frihedskæmpere indkvarteret, premierløjtnant Torben Tryde, som chef, kommandoofficiant H. A. Nielsen og telefonvagtmeister F. Andersen.

Frihedskæmperbataillonens formeredes i 4 kompagnier. 3. kompagni skulle påtage sig Jydevad-Rens-Lydersholm. Styrken blev indkvarteret hos beboerne i Lydersholm og ordren blev: »Ingen overgang på andre steder end ved Rens og Sæd. Hver tysker må medføre ét håndvåben, alle andre våben beslaglægges. Til transport af levnedsmidler eller syge må kun medføres én vogn pr. bataillon.«

Ordre fra grænsekommandoen: Byg en barrikade lige nord for Bimpel. Vejen mod Lydersholm spærres med barrikade af jord, græstørv, sten og vogne.

Ved ankomsten hertil var kun hver tredje mand bevæbnet. Men snart strømmede det ind med geværer af alle slags, maskinpistoler, pistoler og meget andet. Alt taget fra tyskerne.

Hver gang frihedskæmperne havde anholdt tyskere, kom de her til

hovedkvarteret med dem. Hvor var det interessante dage, fra morgen til aften, ja, natten med! Det var helt fantastisk, som der blev skudt mange skud, døgnet rundt. Fra alle mulige kanter lød der skud, ikke et enkelt, men i hundredvis. Man øvede sig! Ammunition fandtes liggende smidt overalt i grøfter og ved veje. En dag kom et hestekøretøj ind på gården for at søge beskyttelse. Kuglerne var faret tværs over vejen, hvor de kørte.

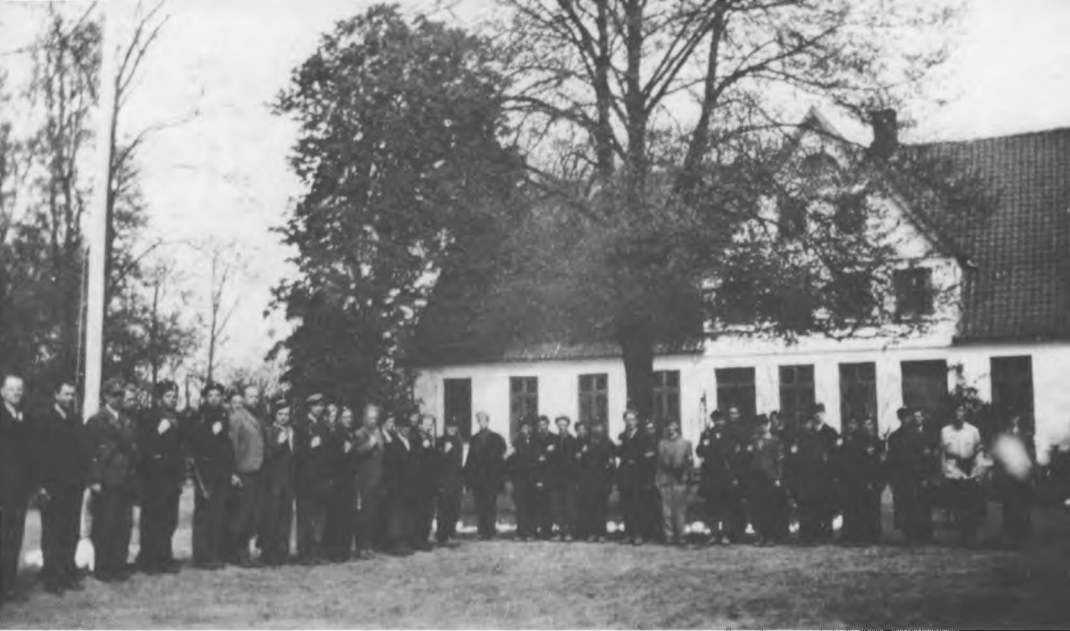
Daglig fik jeg talt med frihedskæmpere, vel med dem alle. Det var uhyre interessant at høre, hvad hver enkelt havde oplevet. Premierløjtnant Tryde var bleg, hulkindet og sammenbidt; havde kun været ét døgn i Frøslev, ellers $\frac{1}{2}$ år i Vestre Fængsel, med klø efter noder. Premierløjtnant Lind var mishandlet på det grusomste. Han havde bl.a. siddet i universitetets kælder i Århus i 3 måneder med hænder og fødder lænket sammen. Beretninger af denne art læser man om andre steder. »Hovedpersoner« levede op her, i friheden, i sommer og sol!

I vort lille forsamlingshus havde vi en sammenkomst for beboere og frihedskæmpere; en aften med fuldt hus, som vi sent vil glemme. Om dagen havde frihedskæmperne været til afskedsparade i Tønder. Af grænsekommandoen havde hver mand modtaget 5 kr. til at dække eventuelle småudgifter med.

Seminarielærer Claus Eskildsen holdt tale om Sønderjylland og Syd-slesvig. Flere havde ordet, bl.a. premierløjtnant Tryde. Med varme ord udtrykte han frihedskæmpernes tak og bad beboerne modtage 250 kr. til forsamlingshuset som gave fra frihedskæmperne. Pengene var de 5 kr., som hver mand havde fået i Tønder. Axel Bentholt takkede som formand for gaven. Pengene blev brugt til et maleri af kunstmaler C. S. Tønder med motiv fra Lydersholm. Billedet hænger i forsamlingshuset.

Kristi Himmelfartsdag kom de første englændere herind på gården. Ved middagstid kom en kaptajn og hans underofficerer direkte fra Hamborg, bare over grænsen for at se Danmark og hilse på danskerne. Vagten omkring Grøngård viste dem herind; vi blev glade og bød dem indenfor. Da kaptajnen stod i døren, spillede jeg på klaveret »God save the King« pompøst, langsomt og med varme. Tryde og officeren stod ret. Tårerne løb stille ned ad hans kinder; han takkede meget bevæget. Efter $1\frac{1}{2}$ times ophold, med middagsmad og megen snakken, kørte de tilbage.

Den 14. maj 1945 ankom 45 mand af den danske brigade fra Sverige. 4. bataillons 2. kompagnis 2. deling af brigadens sydjyske kommando overtog grænsebevogtningen på strækningen fra Flyvsholm i øst til grænsesten nr. 195 vest. Denne deling var her til 17. maj.

Frihedskæmpere på Grøngård i maj 1945. (Foto i Anna Rud Bentholms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

16.-18. maj ankom 2. bataillons 4. kompagnis 3. deling under premierløjtnant Hegnhøj. 18. maj til 8. juli var det 4. bataillons 1. kompagnis 1. deling under premierløjtnant Severinsen med oversergent Yde Sørensen som næstkommanderende. 45 mand boede her på Grøngård. På gæsteværelserne var officererne og to lotter. Mandskabet boede dels i 3 barakker på gårdspladsen, dels i halm på 1. sal af svinestalden. I begyndelsen havde de kontor i vor stue, men senere overlod vi soveværelset lige ved forstuen til kontor med egen telefon for brigaden. Det var urolige dage og urolige nætter; men hvor var det interessant at opleve! Brigaden havde uddannet sig i de svenske skove, og var faktisk indstillet på krig og kamp. De følte, der skete for lidt her. Grænsebevogtning var for ensformig for mange af dem.

En dag holdt brigadens to øverste officerer skydeøvelser ind i en mægtig stor, våd halmstak, der stod lige tæt ved laden. Derefter kørte de herrer til Tønder. Straks skulle mandskabet komme i gang: de skød og skød, vist med lyskugler. Om aftenen begyndte stakken at brænde. Brigaden arbejdede af alle kræfter for at få ilden slukket. Vor dejlige gamle lade var virkelig i fare. I lange rækker stod de tværs over gårdspladsen og lod spande med vand gå fra hånd til hånd. Man svedte, og det hele gik ikke stille af. Heldigvis kom premierløjtnanten og oversergenten hjem. Yde tog straks kommandoen. Civilforsvarets

udrykningstjeneste blev kaldt til assistance; branden blev slukket. Der havde været stor forvirring, til dels dårlig samvittighed og skumle fornemmelser. Husbond var faktisk den mest rolige; tilsyneladende da!

Den anden dag havde husbond meget travlt med at passe nogle små lam i fårehuset. Pludselig løb tårerne ud af øjne, næse og mund; det var frygtelig irriterende, og han måtte afbryde. Men så opdagede han, at to korporaler stod lige uden for og legede med, prøvede, en tåregasbombe. Da var det vel nok husbond, der agerede kaptajn. Ordstrømmen stod ihvertfald ikke tilbage for chefens kommando!

Den 8. juli 1945 kom livgarden for at overtage grænsebevogtningen, i alt 150 mand, som alle boede på Grøngård den første nat. Næste dag blev de tre barakker på gårdspladsen flyttet ned ved den tyske skole. Garderne begyndte straks at bygge en rigtig lejr, og her blev nu hovedkvarter for grænsevagten. Garderne blev indkvarteret i private hjem og hjalp til med høstarbejde og redningsarbejde, f.eks. da der brændte en gård i Lydersholm.

Fordelt på to hold besøgte hele besætningen i alt 60 mand på kongeskibet Dannebrog Grøngård den 31. august og 1. september 1948. Kongeskibet lå i havn i Sønderborg, kongeparret boede på Gråsten slot. Min bror Holger Rud var overlæge på skibet. Første dag kom »dronningens kvarter«, anden dag kom »kongens kvarter«. Det var

De første englændere på Grøngård, Kristi Himmelfartsdag 1945. (Foto i Anna Rud Bentholms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

Gardere på høstarbejde på Grøngård i 1945. (Foto i Anna Rud Bentholms privatarkiv, Landsarkivet for de sønderjyske landsdele)

flinke, raske gutter og tiltalende officerer. De bragte lystighed og liv med herud på gården. I havestuen og haven blev der spist medbragt frokost og serveret kaffe med friskbagt wienerbrød, »husets specialitet« bestilt af Holger Rud. Alle marinesoldaterne legede blindebuk, sække-løb, tovrækning og mange andre lege i haven. Jeg tror, at begge parter fandt, at det blev en fornøjelig og morsom eftermiddag.

Forbindelse med de danske lige syd for grænsen

En eftermiddag en gang før 1940 ankom en stor rutebil syd fra til Grøngård med deltagere fra Agtrup, Ladelund, Vestre, Ellehoved og Sønder Løgum med lærer Gustav Lindstrøm i spidsen. Først blev gæsterne fordelt omkring i hjemmene, hvor værterne ventede med kaffe. Sidst på eftermiddagen tog de fat på generalprøven. Stykkerne var indøvet rundt omkring i hjemmene. Alle dilettanterne havde lagt et stort arbejde i det, flere havde cyklet mange kilometer til øvelse.

Efter aftensmaden opførte de to små stykker i Lydersholm forsamlingshus. Efter spillet måtte scenen tages ned. Der er som bekendt ikke megen plads i den lille træbarak. Gulv og kulisser, det hele op på loftet gennem en lem. Resten ud af vinduet. Man måtte drikke kaffe holdvis. Der blev sunget og holdt mange taler. Lindstrøm læste op. Til sidst begyndte dansen.

Bodil, en ung pige fra Grøngård, tog en vinter igennem over grænsen ved Bejers kro. Hun trodsede sne og storm for at lede gymnastik i Ladelund.

Ved et Sankt Hans bål i Lydersholm har lærer Chr. Stenz, Ladelund, holdt båltale. Nogle danske syd for grænsen sendte bålhilsen med at tænde deres Sankt Hans bål på samme tid.

Ikke så få familier har pårørende på begge sider af grænsen. En familie havde aftalt, at hvis der kom grænsespærring, ville de mødes en bestemt sommersøndag 1945 på selve grænsen ved Bejers kro. Ca. 20 familiemedlemmer mødtes en hel dag. Familien her fra Lydersholm havde fortæring med til alle måltiderne. Mod aften gik de hver til sit.

Lærer Edsen Johansen, Jelling, var født i Vestre, hvor faderen var maler, og har som barn tit og ofte været sendt til Lydersholm efter malervarer. I sommeren 1945 kom han, 83 år gammel, cyklende sammen med en søn helt fra Jelling. Nu håbede han på at kunne gense barndomshjemmet. Men! til grænsen og ikke længere! Længe stod han, tavs og tankefuld, og skuede mod syd over Skelbækken. Han var på Grøngård og talte bl.a. om »e Storstrøms brusene«. Nu måtte han her foreløbig nøjes med at tegne en skitse af barndomsegnen derover mod Vestre. Han er kendt for sine tegninger i Dansk Børneblad. Så cyklede han atter tilbage til Jelling.

Aftenen før valget 24. oktober 1945 var der store blus langs grænsen, en hilsen fra Danmark, fra Lydersholm, som udtryk for fælles håb!

I november 1945 var hele bestyrelsen for husholdningsforeningen i to biler på et to-dages besøg i Sydtønder amt: i Ladelund, Agrup, Karlum, Brarup og Bramsted. Jeg var formand. Når man tænker på forholdene i Sydslesvig i dag, kan der vist ikke findes noget bedre ord til at sammenfatte det hele end »forkommenhed«. Husene var mange steder i en ynkelig forfatning, da man i lange tider ikke havde kunnet skaffe det allernødvendigste til reparation. Vejene var slette. Alle var blevet fattige. Vi har set mænd over 60 år, der før havde været velhavende, og som nu måtte gå ud på almindeligt landarbejde for en ringe løn. Stuer og møbler var blevet afgivet til flygtninge, og alle måtte bo under indskrænkede forhold. Tuberkulose, kræft og kønssygdomme bredte sig. Ernæringsforholdene havde været meget dårlige, men var dog lidt bedre nu.

I så godt som hver eneste hjem, vi kom i, savnedes en far eller søn, eller de var faldne. Vi var indkvarteret rundt om i hjemmene. Jeg boede en nat hos Chr. Hansen i Agrup. I begyndelsen havde der været 9 flygtninge indkvarteret, nu var der 3. To voksne døtre, der begge

havde været på højskole og husholdningsskole i Danmark, gik hjemme. Det skyldtes bl.a. at så fik man ikke så mange flygtninge indkvarteret. Pigelønnen var kun 30 mark om måneden; det kunne næsten ikke betale sig at slide på tøjet. Karlelønnen var 40 mark månedlig, dog fik en selvstændig karl knap 100 mark. I Agrtrup har der altid været talt dansk, nu breder plattysk sig. Allerede i efteråret 1945 var i Ladelund 30 enten gift eller forlovet med en flygtning. Man hørte dog også nogle eksempler på unge dansksindede sydslesvigere gift med piger nordfra.

I naboejendommen til Chr. Hansen boede to flygtningefamilier; den ene familie måtte altid gennem den andens stue. De blev uvenner; den yderste familie låste døren, så de inderste, med 4 børn, i 2 år altid måtte gå ud og ind af vinduet.

Min værtinde, Caroline, havde mistet to ægtefæller, de er faldet i Rusland. Hun har to voksne sønner og lever af at strikke. Får 50 mark om måneden og giver 25 i husleje. Før krigen boede Caroline på Vestre mark, lige syd for Lydersholm. Sammen med sin mand og 2 små drenge kom hun over grænsen til julefesterne i vort lille forsamlingshus.

Husholdningsforeningen har i årene op til 1948 haft en opgave i at indkvartere gamle danske sydslesvigere i vore hjem i grænseegnen. En sommer havde Slogs herreds husholdningsforening 18 hold, med 12 personer i hvert hold, 14 dage.

Opbrud fra Grøngård

Jordlovsudvalget havde hele tiden regnet med, at Grøngård skulle sælges. Uanset om man ofrede lidt eller meget på vedligeholdelse, mente de, at de ville få lige meget for gården. I 1957 blev gården mageskiftet med menighedsrådet i Burkal, og der blev holdt bygnings-syn. I protokollen blev bl.a. skrevet, at bygningerne var vel vedligeholdte, om end meget ikke var tidssvarende. Det var Axel, der havde sat en ære i ordentlig vedligeholdelse. På menighedsrådets vegne overtog Karen og Holger Behrens vort hjem og virkefelt.

Den 1. april 1957 flyttede vi ud. Vi købte et lille rødt hus på hjørnet ved gården, midt i Axels plantninger. Axel fik et aftægtsjob med at administrere og føre tilsyn med Jordlovsudvalgets jorder langs grænsen, i førstningen helt fra Udbjerg over Sofiedal, Eggebæk, Frøslev til Kruså. Senere, efter en sygdomsperiode, kun de 4 sogne Udbjerg, Tønder Landsogn, Hostrup og Burkal. Tit og ofte kom jordlovsudvalgets husmænd for at tale med ham som rådgiver og ven. Daglig kørte han sine ture ud til ejendommene på knallert.

Anmeldelser

Dansk præste- og sognehistorie. Bind 10 Haderslev stift. Hefte 3-10.
Udgivet af A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1985, 711 sider

I Sønderjyske Årbøger 1978 introducerede jeg de to første hefter af Dansk præst- og sognehistorie bind 10, som omfatter Haderslev stift. Derfor skal her indledningsvis kun kort opfriskes, at ophavsmanden til denne enestående landsdækkende lokalhistorie var den mangeårige sognepræst ved Sct. Matthæuskirken i København, Paul Nedergaard – kendt desuden for bl.a. 12 udgaver af Kirkelig Håndbog. Paul Nedergaard var utrætteligt optaget af at indsamle biografiske og statistiske oplysninger om alle sogne i Danmark med det formål at skabe en hidtil ukendt lokalkirkelig og åndskulturel geografi. Arbejdet ville resultere i et mammutværk på 10 store bind á ca. 10 hefter med ca. 80-100 dobbeltspaltede sider. Det første hefte så dagens lys i 1949, og Paul Nedergaard nåede inden sin død i 1970 at se næsten alle de kongerigske sogne registrerede. Tilbage stod kun halvdelen af Ribe stift og Haderslev stift. Ribe stift løb op i 16 hefter + et registerbind. Det resterende arbejde blev lagt i hænderne på et patronat med nu også afdøde provst J. Juul Sørensen, Hellerup, som redaktør. Efter en længere pause lykkedes det at overtale dr. teol., nu professor i kirkehistorie, Anders Pontoppidan Thyssen, Århus, til at påtage sig opgaven med at sørge for værkets fuldendelse, så Haderslev stift ikke kom til at mangle. Det var et absolut heldigt valg, da den nye udgiver just var ved at færdiggøre sin store undersøgelse i 7 bind af »Vækkelsernes frembrud i Danmark«. Sidste bind bar netop titlen »Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850«. I redaktionen indtrådte cand.jur. og oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder. De to første har været hovedleverandører, men har haft gode hjælpere i Urban Schrøder, Günter Weitling, Inga Blaabjerg, Anders Mallings, Jens Holdt, H. V. Gregersen, Asger Nyholm og Helge Rønnow m.fl., samt de få præster, der har haft mod og evner til selv at portrættere deres eget sogn. Således er nu med det sidst udkomne hefte behandlingen af Sønderjylland ført til ende. Tilbage står blot de tre nordligste provstier, Fredericia, Vejle og Hedensted, som forventes udsendt i 1986.

At forsøge en nærmere omtale af de enkelte sogne må anses for hovedløs gerning i en forholdsvis kort anmeldelse, hvorfor opgaven må indskrænkes til at gøre opmærksom på hovedlinjer og uforpligtende vurderinger – da jeg ikke er faghistoriker – i håb om at kunne blive en slags appetitvækker for kommende læsere.

Dispositionen går ud på, at hvert provsti indledes med en oversigt over provstiets omfang og historie. Herpå følger for de enkelte sognes vedkommende: topografi, størrelse, landskabsformer, bebyggelse og oldtidsminder m.m., samt stemmetallene ved de tyske rigsdagsvalg, folkeafstemningen 1920 og efterfølgende folketingsvalg. Dernæst følger en oversigt over den ældre præsterække frem til 1850, undertiden krydret med dramatiske hændelser og morsomheder for en nutidig læser. Hovedvægten er lagt på tiden efter 1850, hvor den egentlige kulturkamp foregår og med 1920 som en selvfølgelig og afgørende mærkepæl for landsdelens skæbne i nyere tid. Men også skolers og kirkebygningers historie inddrages naturligvis. Det samme gælder højskoler, frimenigheder, foreninger, søndags- og missionsblade m.m., ligesom der tegnes portrætter af betydelige degne, missionærer og lægfolk m.fl. Også menighedsråd, altergæsters antal og folketal er med, hvorpå der sluttes af med den nye præsterække og litteraturhenvisninger.

Men såvel kirkeligt som folkeligt er det naturligvis brydninger og udslag af de teologiske og nationale spændinger, der efterlader de varigste indtryk. Det er absolut ingen let sag at vurdere, i hvor høj grad de religiøse forhold har gjort sig gældende for den nationale rejsning omkring og især efter 1848-50. Men det synes dog at stå klart, at mange af de tyske præster både før og efter krigene slet ikke har været så ringe endda, som de traditionelt plejer at blive fremstillet. Det hører, så vidt jeg kan bedømme, til én af bogens fortjenester, at den dokumenterer, at disse præster langt fra kan dømmes over én kam, men at de bedste af dem virkelig var mere interesseret i kirkelig fornyelse og enhed end en nationalpolitisk spaltning af deres menigheder. Også den herrnhutiske indflydelse var engang stor. Og det fortjener påskønnelse, at man her, så vidt jeg er orienteret, møder den første samlede beskrivelse af Brødremenighedens historie. Også flere delvis statistiske behandlinger af kirkelivet i den tyske tid fortjener at nævnes, f.eks. i det 8. hefte om de særprægede forhold på Als og delvis også Sundeved, og som mig bekendt ikke findes tilsvarende i andre publikationer. Den forholdsvis store kirkelige tilslutning efter 1864 og nedgangen omkring 1900 springer også i øjnene. Sammen med karakteristiske forskelle

mellem købstadsogne og landsogne og mellem nord og syd udgør de væsentlige træk af landsdelens kirkeliv.

Det siger sig selv, at arbejdet med kilderne har været særdeles betydeligt. En, i hvert fald for offentligheden, hidtil upåagtet stofmængde af stor lokalhistorisk interesse er her fremdraget fra præstegårds-, provste- og bispearkiver. Sammen med en række synodalia har det muligjort de mange værdifulde oversigter over op- og nedgange i den kirkelige aktivitet, f.eks. de sociale tilstande og hvordan det stod til med sædeligheden (antallet af deflorerede brude!), sektvæsen og respekten for søndagshelg, gudstjenesteordninger og salmebøger, kirkedåb og hjemmedåb, men frem for alt altergangsfrekvensen, hvoraf muligvis også kan aflæses tilslutning eller protest mod periodisk bestemte kirkepolitiske strømninger, eller må tilskrives den lokale sognehyrdes teologiske observans (agendestriden) eller holdning til det altid aktuelle nationale problem. Det alment udbredte fald i kirkegængernes og altergæsternes antal i nyere tid kan vel ingen være i tvivl om hovedsagelig må tilskrives den stadig løbende sekulariseringsproces.

At det 10. bind af »Dansk præste- og sognehistorie« fremover vil være en guldgrube for sønderjyske lokalhistorikere, er oplagt. Der er virkelig tale om en enestående og i flere henseender ikke før set nyskabelse på det folkelige og åndskulturelle plan, som man kun kan ønske såvel udgiver som forfattere og mange kommende læsere tillykke med. Det hører dog stadig til en af vort fædrelands betydeligste historiske begivenheder, at dansk folkelighed i Nordslesvig formåede at frembringe og fastholde en national og kirkelig åndskultur, som efter 56 års fremmedherredømme i 1920 kunne tilbagegive til moderlandet et Nordslesvig, der var mere dansk, end det havde været før nederlaget på Dybbøl i 1864. Om det så også har bidraget hertil, at Nordslesvig i kirkelig henseende overvejende bestod af – og stadig består af – selvstændige sogneenheder og ikke flersogns pastorater som i Holsten og kongeriget, ja det afhænger naturligvis af i hvor høj grad, man vil tillægge begrebet sognebevidsthed betydning for nationalt og kirkeligt sammenhold? Aspektet var nok en undersøgelse værd. Men det gælder vel her som i andre forhold iøvrigt, at den personlige identitet bedst opelskes og bevares under forhold, man er fortrolig med og i fællesskaber, der er til at overskue.

Marius Storgaard

Ove Jørgensen: Alfred den Store: Danmarks geografi. En undersøgelse af fire afsnit i Den gamle engelske Orosius.

North-Western European Language Evolution, vol. 1. Odense 1985.

Den stigende interesse for Danmarks tidligste nationale historie har blandt andet markeret sig ved, at vikingetiden i en længere årrække hørte til de centrale forskningsområder blandt historikere, filologer og arkæologer. I perioden inden årtusindskiftet skabtes den samfundsopbygning, som var forudsætningen for rigssamlingen under Gorm og Harald. Beskæftigelsen med vikingetiden førte dog også til spørgsmålet om, hvorvidt det var muligt at belyse de forudgående århundreders forhold: De historiske kilders indhold om perioden er få og lidet oplysende, stednavneforskningens resultater omstridte i dateringshensende og arkæologernes oplysninger upræcise, når det gælder viden om den politiske og sociale situation. Overfor dette sparsomme videnskabelige materiale står en udbredt folkelig »viden«, der skyldes sagn, gammel overlevering og tvivlsomme kilder.

Nogle af de ældste oplysninger om vore dages Danmark findes i en angelsaksisk udgave af spanieren Paulus Orosius' verdenshistorie, der i sin oprindelige form omhandlede tiden fra Adam og Eva frem til år 417. Den latinske version blev flere århundreder senere oversat, bearbejdet og ajourført ved Alfred den Stores hof (871-899) i det vestengelske Wessex. Den nyredigerede verdenshistorie indeholder blandt andet fire afsnit om Danmark, som ikke findes i det ældre værk. Det antages derfor, at de hører til 800-tallets tilføjelser. To af kilderne kendes almindeligvis som Ottars og Ulfstens rejsebeskrivelser.

Ove Jørgensens undersøgelse indeholder dels en kortfattet introduktion i Alfreds værk, teksternes overlevering og præsentation indenfor dansk historieforskning, dels et kort rids af baggrunden for den kulturhistoriske situation ved Alfreds hof. I tilknytning hertil omtales betretningens geografiske opbygning og vanskelighederne med at bestemme datidens nordretning, der er af stor betydning for forfatterens teksttolkning. Ved analyse af ældre vendinger om himmelstrøg på flere europæiske sprog, filologiske undersøgelser af andre orienteringsmeddelelser i Alfreds værk og samtidige tekster og af gamle korts udsagn afvises tidligere tydinge af den angelsaksiske beskrivelse. På denne baggrund forsøger forfatteren med en kritisk gennemgang af de fire teksters indhold en nyvurdering af oplysningerne om dansk område. Diskussionen bygger især på en placering af nævnte folkeslag og regioner, der især er knyttet til Syd- og Sønderjylland og Holsten.

Mens der hverken hersker tvivl om lokaliseringen af Hedeby, »ongle« i Angel, Frisland i Vestslesvig og obotriternes land i Østholsten, er det vanskeligt at følge argumentationen for at knytte »Sillende« til grænsezonen mellem Ejderen og Trenen og begrebet »en del af danskerne« til Nordslesvig. Sprogforskeren Wolfgang Laur, som Ove Jørgensen blandt andet henviser til – som en af de få tyske forskere – tolkede i 1967 »Sillende« eller »Sinlendi«, som landskabet kaldes i de frankiske rigsannaler, til at være den østlige del af hertugdømmet Slesvig mellem Sydjylland og Flensborg Fjord eller Slien.

Historikernes og arkæologernes opmærksomhed er fremfor alt knyttet til analysen af begreberne »en del af danskernes land« og »syddanerne«, der er sat overfor sjællandske og skånske (?) »norddanere«, idet disse meddelelser sammen med beretningerne i Ottars og Ulfstens rejsebeskrivelser om Hedeby m.m. udgør vigtige belæg for Slesvigs folkelige forhold omkring år 800. Det er dog svært at vurdere, hvorvidt det historiske billede, som forfatteren prøver på at tegne, kun genspejler situationen på Alfreds tid eller peger på ældre forhold: Mens en placering af oldsakserne i Vestholsten diskuteres, f.eks. fra arkæologisk side i forbindelse med et bestemt materiale fra ca. 200 efter Christi fødsel, fremstår slaverne i Østholsten, obotriterne, udfra en arkæologisk datering først mellem 650 og 700. Tilsvarende usikkerhed gælder forøvrigt både for frisernes og angelboernes ældre historie, hvor nye undersøgelser af jordfund synes at pege på mere indviklede forhold end tidligere antaget. Disse komplekser ligger dog uden for hensigten med Ove Jørgensens i flere detaljer lidt fantasifulde, men i sin helhed dog tankevækkende introduktion til nogle vanskelige tekster fra det 9. århundrede.

Ole Harck

Wolfgang Prange (udgiver): Herzog Adolfs Urteilbuch 1544-70. Schleswigsches Rechtsleben um die Mitte des 16. Jahrhunderts.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. BD. 87. Neumünster 1985.

Ved midten af 1500-tallet blev Hans Iversen fra Høgelbjerg i Løjt sogn budt til bryllup. Han skulle slå på tromme for brudeparret. Bruden, der glædede sig på dagen, gav Hans et par skillinger for spillet. Det fik imidlertid brudens mor nys om. Hun blev meget vred på spillemanden og påpegede, at hun havde givet de drikkepenge, der skulle gives.

I sin ophidselse råbte hun til en af gæsterne: »Giv denne lystige lømmel nogle på hovedet, så der farer en djævel i livet på ham!« Spillemanden fik nu først en kande i hovedet, blev derefter sparket og endelig stukket med en kniv. Knivstikket blev hans død – der naturligvis førte til en retssag.

Denne sag er sammen med en lang række andre slesvigske retsdokumenter gjort tilgængelig i en forbilledlig udgave ved Wolfgang Prange.

Det drejer sig om en udgave af »Hertug Adolfs Domsbog«, nu opbevaret i Schleswig-Holsteinische Landesarchiv under signaturen Abt. 400.1 nr. 79. Domsbogen indeholder 204 domme afsagt af hertug Adolf af Slesvig-Holsten-Gottorp og dennes råder, i tidsrummet mellem 1544 og 1570.

Hovedvægten i samlingen ligger geografisk på Husum og opland, også andre dele af Slesvig er dog repræsenteret. Den anvendte ret er overvejende Jyske Lov, men de særlige forhold i det vestlige Slesvig træder klart frem: Hatsted marsk, Stapelholm, Eidersted havde hver sin ret. Lundenberg herred var underlagt frisisk ret. Disse retslige forhold gør Prange rede for i et forord til domssamlingen.

Der er meget at hente for den kulturhistorisk interesserede. Det basale i landbrugssamfundet, jorden, indtager en central plads i dommene. Langt den overvejende del indeholder arvestridigheder om jord. Også handel og byer er imidlertid genstand for domsbehandling. Her er aftrykt et privilegium til skomagerne i Åbenrå. I samme by måtte en barber forsvare sig mod anklage for dårligt udført åreladning. Storbyen Husums internationale kontakter sætter sig spor i form af sager, der angik salg af møllesten, importerede af en købmand fra Dordrecht, samt kornhandel til Hamburg, og i en sag hvor en Husumborger beskyldtes for at tilhøre de »morderiske, ukristelige« gendøbere i Amsterdam.

Udgaven af »Hertug Adolfs Domsbog« afsluttes af et tillæg med supplerende domsmateriale fra 1500-tallet. En række sager fra Svavsted len giver indblik i retudøvelse også på mere lokalt plan.

Bogen er forsynet med gode person-, stednavne- og sagregistre. De nordslesvigske stednavne er meget bekvemt anført både i dansk og tysk form.

Der er grund til at takke Wolfgang Prange for offentliggørelsen af denne værdifulde kilde til Sønderjyllands historie.

Bjørn Poulsen

Claudia Annette Meier: Heinrich Ringerinck und sein Kreis.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E.V., Nr. 34. Flensborg 1984.

Den lutheranske kirke krævede forklaring af bibelens tekst på modersmålet og dermed fulgte kravet om prædikestole i de utallige kirker i de protestantiske områder. Rundt omkring lavedes mere eller mindre primitive prædikestole af de lokale snedkere, men langt de fleste steder ønskede man finere og smukkere udstyrede stole, udført af dygtige snedkere og billedskærere. I mange byer voksede i 15- og 1600-tallet egentlige værksteder med mester, svende og lærlinge frem. De lavede ikke blot prædikestole, men også andet kirkeinventar, stolestader, orgelfacader, nye altertavler til afløsning af middelalderens katolske inventar, ligesom de fortsatte med at lave møbler til private hjem, både adelens herregårde og borgernes købmandsgårde.

Længe har man søgt, ud fra stil-historiske overvejelser, at knytte de overleverede arbejder, kirkelige og verdslige, i grupper til enkelte kendte mestre. Først i de senere år har man erkendt, at de fleste arbejder er udført på større værksteder. Værkstedslederen, mesteren, entreprenøren eller hvad betegnelse man nu vælger, har aftalt leverancen med f.eks. kirkens ældste og præsten, i fællesskab har de udvalgt motiverne til prædikestol, alter eller hvad det nu har drejet sig om, og mesteren har måske så lavet en skitse heraf, og han har underskrevet kontrakten. Arbejdet er så sat i gang på værkstedet, fordelt på svende, lærlinge og med mesteren som den, der tog sig af de overordnede forhold samt måske også af mere udviklede eller mere kunstneriske prægede dele. En del er blevet bortgivet til andre værksteder, f.eks. skelettet til et tømrværksted og bemalingen og stafferingen til et malerværksted. Ud fra erkendelsen af disse arbejdsforhold har mange i de senere år begyndt mere detaljerede studier af sådanne værksteder, deres mestre og deres virke i en kombination af stilistiske og arkivalske undersøgelser.

En sådan moderne undersøgelse af Flensborgs største renaissanceværksted, Heinrich Ringerincks værksted, er Claudia Annette Meiers disputats. I et overordentligt grundigt arbejde har hun på godt 100 sider gennemgået ikke blot det Ringerinckske værksted, men også tilknyttede værksteder og værksteder, der groede ud herfra, f.eks. ved at svende startede for sig selv. Derefter kommer 30 sider noter, 23 sider med aftrykte kildesteder og, som et af bogens tyngdepunkter, et udførligt katalog på 114 numre over alle de genstande, der har dannet

det egentlige grundlag for studiet. Bogen sluttet med en 21 siders litteraturliste og endelig en billed-del på 40 sider glittet papir med 107, ofte desværre alt for små og ikke altid særlig tydelige, illustrationer.

Der er således tale om en meget grundig og dybtborende undersøgelse, der bringer klarhed over mange hidtil usikre forhold, øger forståelsen for et sådant værksteds organisation og arbejdsforhold og giver kontant ny viden om Østslesvigs kirkeinventar fra renaissance.

Mens man tidligere var tilbøjelig til at tilskrive en bestemt mester, som i dette tilfælde Heinrich Ringerinck, et større eller mindre antal værker, når blot de synes at ligne hinanden, så bliver billedet langt mere nuanceret, men derved nok også mere uoverskueligt. Allerede Richard Haupt havde kort før århundredskiftet inddelt Flensborg-området prædikestole i tre typer: Den østflensborgske type, den vestslesvigske type og angler-typen. Nu optræder et mylder af muligheder. Der opereres med »sikre H.R.«, »tilskrevet H.R.«, »HR-værkstedet«, »H.R.-elever«, og af specificerede elever sønnen Johan og de tidligere svende Niels Tagsen og Jørgen Ringris, samt helt andre værksteder som Johan v. Bremen, H.R.'s mester, det første år han var i Flensborg, Hans Kremberg og Hans Jacobsen. I hovedsagen virker disse mange værkstedsbestemmelser velunderbyggede, men dr. Meier lægger dog ikke skjul på, at en del er omgivet af en vis usikkerhed. Især de mange arbejder i gruppen »tilskrevet H.R.« er udtryk både for denne velbegrundede usikkerhed, men også for forfatterens fornuftige forsigtighed.

Mange ting er taget i betragtning, når de enkelte arbejders tilblivelsessted nærmere skal bestemmes. De stilistiske kriterier behandles med rosværdig forsigtighed og suppleres så vidt gørligt med andre vidnesbyrd. Her er de skriftlige kilder vigtige og de inddrages udførligt. Dog benyttes nogle sekundære kilder som f.eks. Chr. Knudsens udskrifter måske for ukritisk. Væsentlig er også bestemmelsen af billedskærernes grafiske forlæg. Her er benyttet de væsentligste tyske behandlinger, men, selvom der ellers optræder både danske og svenske værker i litteraturlisten, så mangler et så centralt værk som Georg Garders værk om silkebroderede duge, der indeholder en væsentlig behandling af dette emne. Heller ikke de nyere skandinaviske ikonografiske artikler er benyttede. I litteraturlisten savnes også Erik Moltkes bog »Bernt Notke« med dens vigtige principielle diskussion om værkstedsorganisation. En lille fejl er en forveksling af den svenske Hans Rabén og den danske Jens Raben, hvis arbejder er slået sammen under een forfatter.

Denne bog er af interesse ikke blot for flensborgere eller for kunstin-

teresserede i Tyskland. Også i Danmark og ikke mindst i Nordslesvig vil den have stor interesse. Ikke mindre end 34 af katalogets 114 numre befinder sig nord for den nuværende grænse, langt de fleste i nordslesvigske kirker. Af disse er 5 sikre arbejder af H.R., 3 er i det mindste fra hans værksted, 11 tilskrives H.R. og endelig er 9 numre af en af H.R.-eleverne Jørgen Ringris eller Niels Tagsen. Der er således god grund til at anbefale bogen til alle, der ønsker at arbejde mere dybtgående med områdets kunsthistorie. Den er ikke letlæst, men den er grundig kyndigt skrevet.

J. Slettebo

Berend Harke Feddersen: Schleswig-Holsteinisches Künstler-Lexikon.
Forlag: Nordfriisk Institutet, Bredsted 1984.

På grundlag af et kartotek på over 2000 kunstnernavne har Berend Feddersen, assisteret af kunsthandleren, dr.phil. Lilianne Grams og maleren Frauke Gloyer, udvalgt kunstnerne til optagelse i dette vigtige oversigtsværk. Heri er medtaget kunstnere, »der stammer fra Slesvig-Holsten eller som har virket her i kortere eller længere tid«. Udeladt er alle de kunstnere, af hvem der ikke mere kendes arbejder, men som f.eks. kun kendes fra regninger, samt kunstnere med helt lokal betydning.

Disse kriterier medfører, at mange af dansk kunsthistories betydeligste kunstnere er omtalt, f.eks. malere som D.K. Blunck, Franziska Clausen, Balthasar Denner, C. W. Eckersberg, C. A. Jensen, Carl Locker og Peter Nicolaisen, og en billedhugger som H. V. Bissen. Desuden ses, at mange af de slesvig-holstenske malere uddannedes på Akademiet i København. Der er således tale om et kunstnerleksikon, der i høj grad også har dansk interesse.

Det vil altid være næsten umuligt at afgøre, hvad man bør tage med, og hvad man bør udelade i et sådant leksikon. Her er en del taget med, som nok må siges at høre hjemme i udkanten af emnet. Det gælder en række kobberstikkere, lithografer og udgivere af prospekter og landskaber, som nok har stukket, lithograferet eller udgivet motiver fra Slesvig-Holsten, men som næppe selv nogensinde har været i området. Det samme gælder flere kendte kort- og atlasudgivere som Hermann, Merian og Speed, hvis kortværker nok omfattede hertugdømmerne, men hvor der som oftest blot var tale om let bearbejdede kopier. Mere uforståeligt er optagelsen af enkelte kunstnere som den norske

Edvard Munch, der slet ikke ses at have haft nogen tilknytning til Slesvig-Holsten overhovedet.

Nu gør nogle ekstra optagelser ikke nogen skade. Værre er udeladelser, men her synes til gengæld ikke at være mange eller alvorlige mangler. Dyremaleren Gebauer, Christiansfeld-maleren Jeppe Madsen Olsen, og stukkatøren Tadei savnes, og der skal nok være enkelte flere, men som helhed forekommer navnerækken meget fyldestgørende. Blandt manglerne må også nævnes, at Albrecht Adam kun omtales som slagmaler og ikke som hestemaler, skønt han bl.a. udgav portrætter af hestene i det augustenburgske stutteri, at Heinr. Blunchs mange alsiske motiver ikke nævnes, selvom det var her han malede talrige bondegårde, og at V. Faurholt kun kaldes marinemaler, skønt han malede adskillige sønderjyske bybilleder og leverede tegninger fra krigen 1864. Mens der ved de fleste malere henvises til museer i Slesvig-Holsten, Tyskland og evt. København, er der kun sporadisk henvisning til Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, og kunstsamlingerne i Sønderborg og Aabenraa kendes åbenbart lige så lidt som andre danske provinsmuseer. Endelig kan der nok påvises huller i litteraturhenvisningerne, men iøvrigt er disses omfang imponerende stort.

Til trods for de nævnte mindre savn, der nok altid vil forekomme i værker af denne type, er dette leksikon med sine 200 siders koncentrerede oplysninger om kunstnere, udgivere, kartografer og andre virksomme indenfor kunsthistorien i Slesvig-Holsten, en særdeles værdifuld håndbog. Her samles for hertugdømmerne en masse oplysninger, som ellers skal ledes frem i en række forskellige og til dels svært tilgængelige danske og tyske opslagsværker. For alle, der arbejder med dette områdes kunsthistorie, er det blevet et storartet hjælpemiddel.

J. Slettebo

Brar C. Roeloffs: Von der Seefahrt zur Landwirtschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der Insel Föhr.

383 s. Wachholtz Verlag, Neumünster 1985.

Øen Føer har en glørværdig søfartsfortid, som har efterladt en rigdom af pragtfulde kommandørgravsten på øens kirkegårde, smukke huse, skibsportrætter osv. I dag er øen et søgt turistmål. Naturligt nok er litteraturen om Føer – både den ældre og den nyere – derfor også betydelig. Roeloffs' bog er imidlertid noget for sig. Bogen beskriver den fundamentale udvikling i øens næringsliv fra søfart til landbrug,

og det sker delvis gennem beretningen om den fremtrædende Roeloffs-slægts historie. Resultatet er blevet en meget stor bog – og en særdeles smuk bog, med næsten 100 fine illustrationer, heraf flere pragtfulde farvebilleder. Det er en værdifuld, detailmættet beretning med mange nye oplysninger. Her kan kun gives en kort oversigt over indholdet.

Søfart var indtil begyndelsen af 1800-årene den vigtigste næringsvej. 64% af øens samlede befolkning var i 1769 tilknyttet søfarten. Hvalfangst ved Grønland var længe den foretrukne fart, men fra o. 1750 søgte flere og flere søfolk over i handelsfart med skibe fra Hamborg, Amsterdam eller danske byer. Søfolkene var et selvbevidst folkefærd, som nøje vågede over de privilegier, som var givet af den danske konge. Da der i 1781/821 kom ordre om, at søfolkene skulle lade sig indrullere, resulterede det nærmest i et oprør på øen. Roeloffs redegør detaljeret for oprørets forløb. Det er en interessant episode, som minder om andre samtidige folkelige protester mod øvrighedens indgreb i nedarvede rettigheder.

Efter den indledende almindelige redegørelse for søfartens betydning og udvikling berettes om en af øens succesrige søfolk, Diedrich Roeloffs (1753-1834). Faderen havde tjent på hvalfangerskibe fra Hamborg, og sønnen fulgte de første år i hans spor. Fra o. 1779 sejlede han – typisk for søfolkenes dispositioner på denne tid – på handelsskibe, først fra Amsterdam, fra 1781/82 som kaptajn fra København. Sejladsen på Middelhavet, hvor kaptajnen også havde mulighed for at drive egen handel, gav så stort udbytte, at han i 1795 kunne trække sig tilbage til Før med en betydelig kapital. Atter typisk for søfartens aftagende betydning investerede han nu i jord. Snart var han en af de største jordejere på Vesterlandfør, og han drev dertil betydelig købmandsforretning med krydderier og korn – øen var ikke selvforsynende. Han blev områdets rigeste mand. Bevarede journaler, brevbøger og regnskaber efterlader et enestående billede af landbrugsdriften, varehandelen og af en lokal matadors måske ofte skrupelløse udlånsvirksomhed. Insolvente debitorer måtte ofte overlade deres faste ejendom til Roeloffs – og han kom snart til at drive en omfattende ejendomshandel. I tilgift beklædte han talrige lokale tillidshverv.

Sønnen Christian Diederich Roeloffs (1801-85) førte forretningen videre. Manufakturvarer og kaffe blev nu de vigtigste varer, og købmanden virkede i praksis som lokalt bankinstitut: ydede lån af egen kapital, modtog lån, formidlede obligationer og pantebreve. Han drev også ejendomshandel, og landbruget blev udvidet til det største på Vesterlandfør – bl.a. ved overtagelse af jord og huse fra dårlige skyldne-

re. Søfarten havde ikke længere større interesse – atter typisk for udviklingen. Som faderen beklædte også C.D. Roeloffs en' mængde poster i det lokale selvstyre – han blev kaldt »kongen af Vesterlandfør«. Som god konservativ mand var han også positiv over for den danske administration, og han hilste de nye statsforhold efter 1864 med inderlig uvilje.

Bogen afsluttes med gode redegørelser for landbrugsdriften i 1800-årene. Her drager skildringen nytte af gamle føringers fortælling. Også de særegne administrative forhold før de preussiske reformer, skolevæsenet og de politiske forhold behandles indgående.

Bogen vil med sin detailrigdom uden tvivl blive værdsat lokalt. Samtidig er den takket være det spændende og sjældne kildemateriale fra familien Roeloffs med til at belyse kapitalismens udvikling på den rige ø i perioden 1800–1880. Analysen af de to Roeloffs-købmænd og bankmænds aktiviteter kunne nok være ført videre. Men bogen gør opmærksom på kilder, som forhåbentlig finder vej til offentlige samlinger, så de kan inspirere til videre studier – både hvad angår Vesterhavserne og andre egne.

Lars N. Henningsen

Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernefærde i økonomi og politik 1700-1770.

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i kommission hos Rosenkilde & Bagger, 1985, 472 sider, ill.

Ved et tilfælde blev arkivar Lars N. Henningsen interesseret i familien Otte, da den midt i det attende århundrede tilbød at beskæftige samtlige fattige i Slesvig og Holsten. Interessen medførte et forskningsprojekt med det formål at kulegrave familiens forhold i det hele taget. Dette blev muliggjort af et toårigt stipendium ved Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Resultatet heraf præsenteres i den nu foreliggende bog.

Familien Otte fra Ekernefærde har vist sig at udgøre et udmærket forskningsobjekt. Foretagendet voksede nemlig relativt hurtigt frem i årene omkring 1700, blomstrede derpå i en årrække for endelig at blive likvideret og få boet gjort op i årene efter 1766.

Virksomheden blev grundlagt af Christian Otte (1674-1747), som var søn af en skomager og startede helt fra bunden; men han fik

opbygget et anseligt handelshus med rederi og erhvervede i 1735 desuden godset Kriseby i Svansen. Firmaet videreførtes af sønnen Frederik Wilhelm Otte (1715-1766), som gjorde rederiet til et af monarkiets allerstørste – medens brødrene og familien blot fungerede som temmelig passive investorer. Virksomheden omfattede i de gyldne år både rederi, skibsværfter, fajancefabrik, en række tekstilmanufakturere samt mel- og stivelsesfabrik. Desuden investerede familien i andres virksomheder som for eksempel Asiatisk Kompagni i København og sukerraffinaderi i Ålborg. Endelig anbragte den en del af kapitalen i jordegods, nemlig Kriseby, Binebæk i Siseby sogn ved Slien og Frederiksgave på Fyn.

De mangeartede aspekter af denne omfattende virksomhed har Lars Henningsen beskrevet indgående, og den er i sig selv en omfattende undersøgelse værd. Der er nemlig meget langt mellem monografierne over private handelshuse i det attende århundrede på vore breddegrader. Denne tingenes tilstand er blandt andet affødt af, at der stort set intet er bevaret af epokens private handelshuses arkiver. For Otternes vedkommende således kun en eneste protokol, som vedrører de juridiske forhold omkring godset Binebæk.

Lars Henningsen redegør indledningsvis for den danske og tyske litteratur, som ganske rigtigt er fragmentarisk og i høj grad centreret om hovedstaden. Dog ville forfatteren have kunnet fremdrage en række glimrende monografier om tidens nederlandske, franske og engelske handelshuse og rederier. Som et enkelt eksempel herpå skal blot nævnes Lucy S. Sutherland: »A London Merchant 1695-1774«, Oxford 1933 (optrykt 1962). Dette udmærkede værk er en biografi over William Braund, som var købmand, skibsreder, søassurandør med videre i perioden fra 1741 til 1774 og en typisk repræsentant for englændernes aktiviteter.

Ifølge sagens natur har Henningsen først og fremmest vendt sig til det utrykte kildemateriale. Han har besøgt ikke mindre end femten forskellige arkivinstitutioner og i disse gennemarbejdet et imponerende stort og mangeartet kildemateriale. Som læser har man fuld tillid til, at den erfarne arkivmand har udtømt de relevante arkivfunds. Dette indbærer, at mange forhold kan beskrives i spændende detaljer. Men vel at mærke uden at hverken kildemængden eller detaljerigdommen tager magten fra forfatter eller læser. Bogen er klar disponeret, forsynet med stadige sammendrag og konklusioner, og den er dertil skrevet i et flydende og let læseligt dansk. Dette sikrer, at det er spændende og tankevækkende at følge med i Otte-familiens historie.

Men den særlige værdi ved bogen er, at det har været en hovedtanke hos forfatteren at indsætte de fundne resultater vedrørende familien Otte i en perspektivgivende og meningsudbyggende generel ramme, overalt hvor det har været muligt. Således afrundes bogens hovedkapitler kompetent med afsnittene »Skibsrederen i perspektiv«, »Købmanden i perspektiv« og »Fabriksejeren i perspektiv«. Heri gør forfatteren forbilledligt opmærksom på, hvilke af de fremdragne træk ved Otterne, der er generelle, og hvilke der er specielle for denne familie.

Skibsfarten var og blev hjørnестenen for familien Ottes indtjening. I 1761 rådede rederiet da også over 24 skibe på tilsammen mere end 1.300 kommercelæster. Betragtes i perspektiv var dette en imponerende flåde: på størrelse med de største privatrederiers i hovedstaden i den florissante periode, og det vil sige Duntzfelt, Lars Larsen, Blacks enke og de Coninck! Frederik Wilhelm Otte skulle i sin samtid helt til Norge eller Hamborg for at finde sine ligemænd indenfor privat rederivirksomhed.

Foruden størrelsen var også ejerformen atypisk. Otte-rederiet var karakteriseret ved, at alle dets fartøjer tilhørte FR. W. Otte alene eller en snæver kreds af familien. Tilsvarende kapitalkoncentration kendes kun i visse af tidens norske foretagender så som den navnkundige Hans Hornemanns i Trondhjem.

Med hensyn til repræsentativitet var Ottes flådes erfaringer med konjunkturerne for udenrigsfarten derimod helt fælles med al anden dansk-norsk søfart på fremmede destinationer. Særlig tydeligt slog disse konjunkturer igennem under Store nordiske Krig og Den preussiske Syvårskrig eller Kolonikrigen, hvor de neutrale skibe kunne opnå glimrende fragtrater og drive særlig indbringende egenhandel.

Foruden disse internationale konjunkturer må man dog også huske på, at især efter den slesvigske inkorporation i 1721 løb familien Otte ind i visse problemer som følge af det nye danske tilhørsforhold. Som et led i styrets merkantilistiske politik favoriseredes København handelsmæssigt på mange måder i forhold til provinsen. Tænk blot på forordningen om de fire species i 1726, toldloven i 1735 og kommerceforordningen i 1742. På den anden side havde Otte-rederiets skibe god gavn af, at regeringen for eksempel sluttede traktater med en række nordafrikanske kaperstater – og derved i realiteten åbnede Middelhavet for undersåtternes søfart fra slutningen af 1740'erne.

Såvel push-effekten i form af restriktioner hjemme som pull-effekten i form af gunstige konjunkturer ude fik Otterne til at slå sig på rederi og fragtfart for fremmed regning. I ly af J. H. E. Bernstorffs traktatpoli-

tik og neutralitetsværn skummede rederne fløden; i så henseende hørte Fr. W. Otte til de driftigste og dygtigste. Hovedaktiviteten var fragtfart med tømmer og korn fra Østersøen til Portugal, Spanien og senere Middelhavet. Derimod var returfragterne af salt og vin mindre indbringende. Og kun sjældent gik Otte aktivt ind i selve handelen med egne varer. Dette hænger blandt andet sammen med det forhold, at trods de omfattende aktiviteter var den likvide kapital begrænset, idet næsten alle penge var bundet i familierederiets mange skibe.

Den specielle fart mellem Balticum og Sydeuropa udgjorde som sagt grundlaget for alle familiens aktiviteter. I de mange udmærkede bilag kan den interesserede blandt andet følge flåden, skipperne, ladningerne og sejlruterne. Især er dette muligt i det omfattende bilag 21, så det fuldstændige baggrundsmateriale hertil er deponeret i både Landsarkivet i Åbenrå, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og Schiffahrtsmuseum i Flensborg. Navnlig i spørgsmålet om skibenes faktiske sejlmønstre, eksempelvis i Middelhavet, har Lars Henningsens finderkunst ført ham vidt omkring i arkivmasserne med et fint resultat til følge.

Købmandskab og egenhandel havde haft nogen betydning for Christian Otte, medens sønnen Frederik Wilhelm Otte kun drev en relativt beskednen engroshandel. Denne bestod af import af tømmer, jern og kalk fra Østersøområdet og vin fra Frankrig; hertil kom en vis transithandel mellem fremmede havne med fremmed korn. Dette mønster ligner meget det, vi kender for eksempel for Flensborgs vedkommende på samme tid. I øvrigt går Henningsen ikke dybt ind i netop handelsvirksomheden.

Derimod bringer han et stort kapitel om fabriksejeren Fr. W. Otte og hans kreds. Her gennemgås de mange foretagender, som Ottekapitalen blev involveret i fra 1754 og fremefter. Der var dels fajancefabrikken, kniplingstrådfabrikken og kammerdugsfabrikken, der alle var organiseret som aktie- eller interessentselskaber med flere parthavere. Dels var der brødrene Ottes helt egne virksomheder, nemlig uldmanufaktururet, der først lå i Binebæk og siden i Ekernførde, fajancefabrikken, først på Kriseby derpå også i Ekernførde, samt mel- og stivelsesfabrikken på Kriseby.

Flere af foretagenderne var af anseelig størrelse. Således blev uldmanufaktururet indrettet i 7 nyopførte fabriksbygninger ved Kakabillebækken, hvor der arbejdede 80 mennesker, foruden 150 hjemmespindere i omegnen. Hermed hørte foretagendet til blandt de største private i den danske provins.

Problemet med fabrikkerne var imidlertid det grundlæggende, at deres varer ikke var konkurrencedygtige overfor importvarer, fordi de var for dyre og/eller for dårlige. I familien Ottes tilfælde gav kun kniplingstrådfabrikken et vist afkast.

Da investeringerne i fabriksvæsenet var temmelig store, synes det mærkeligt, at den ellers så udpræget husholderiske og hurtigt reagerende Fr. W. Otte vedblev med at pumpe penge i disse urentable foretagender. Lars Henningsen fremfører to forklaringer herpå, som begge synes plausible. Enten var det, fordi Otte var præget af tidsånden og overbevist om, at investeringerne snart ville lønne sig, eller også var det, fordi styret i København så med særdeles milde øjne på de undersætter, som fremmede fabrikker og manufakturer. Sandsynligvis må den første forklaring tillægges afgørende vægt; men den sidste har givetvis også spillet en vigtig rolle for Otte. Ikke fordi han skulle opnå store statslige subsidier, thi sådanne fik han faktisk aldrig nogen af – han finansierede som nævnt sine foretagender ved hjælp af egne midler fra fragtfarten. Men fordi navnlig forholdet til J. H. E. Bernstorff spillede en stor rolle for Otternes samlede virksomhed.

En af grundene til, at Otte havde Bernstorffs bevågenhed, var sikkert, at i Otte personificeredes en af den fabrikvenlige Bernstorffs ønskedrømme: at de handlende skulle anvende en del af deres kapital som industriforlæggere. Men skønt den industrifremmende orotodokse merkantilistiske politik netop kulminerede under Bernstorffs tid i Kommercekollegiet fra 1752 til 1766, var det sjældent, at handelsfolk ville gå ind i projekterne. Måske fordi Bernstorff havde en ulyksalig tendens til at forbeholde statsstøtten til mere fantasifulde end realistiske udenlandske projektmagere.

Foruden at lede Kommercekollegiet var Bernstorff det dominerende medlem af geheimekonseillet (den reelle regering i Frederik Vs tid), og han ledede Tyske Kancelli (udenrigsministeriet).

I denne sidste egenskab kom J. H. E. Bernstorff også i forbindelse med Fr. W. Otte. Under den alvorlige udenrigspolitiske krise i 1762 mellem Danmark-Norge og Rusland i anledning af det uafklarede gottorpske spørgsmål kom Otte til at spille en afgørende rolle. I kraft af den anseelse, han havde vundet hos Bernstorff på grund af sin økonomiske indsats, kunne Otte skabe kontakt mellem sin ven Caspar von Saldern og udenrigsministeren. Otte og von Saldern ønskede begge brændende at undgå den truende dansk-russiske krig. I modsætning til den tidligere forskning på området påviser Lars Henningsen den meget aktive og betydningsfulde rolle, som Otte spillede, og som var en

nødvendig betingelse for, at von Saldern kunne fungere som Bernstorffs hemmelige fredsgæst i Sankt Petersborg, samt at han senere kunne påskønnes økonomisk derfor.

Foruden de nævnte centrale temaer behandler bogen om Otterne en række andre interessante spørgsmål. Blandt andet giver Henningsen et rids af livsholdningen og privatlivet, af problemerne ved at have en gigant som Otte i en lille by som Ekernførde og så videre. Alt i alt får vi en mangefacetteret, interessant og veloplagt skildring af, hvad forfatteren med et af sine mange moderne udtryk kalder provinsmatedorerne i Ekernførde.

Vi får præsenteret et familiebillede med Frederik Wilhelm Otte i en stærkt dominerende rolle. Han var manden med den gode udgangsposition, initiativet og de præcise fornemmelser for, hvad der bedst kunne sættes på i rederiet. Hans indstilling mindede på mange måder om en moderne kapitalistisk forretningsmands, og virksomheden var i mange henseender et foregangsforetagende.

Ved sine engagementer i manufakturdrift og fabrikker vandt han efterhånden J. H. E. Bernstorffs bevågenhed. Om egentlig belønning fra styrets side blev der imidlertid aldrig tale. Otterne sad for langt fra magtens centrum i København; men ved eget initiativ og dygtighed vandt familievirksomheden en enestående succes. Dog skinner det tydeligt igennem flere gange, at Fr. W. Ottes gode forbindelse til Bernstorff affødte en række væsentlige fordele for firmaet. Otte benyttede sig flittigt af sine forbindelser i et nærmest patron/klient-agtigt forhold. I dette tilfælde som i så mange andre fra tiden bemærker vi det yderst komplicerede samspil mellem statsinteresser og privatinteresser.

Successen stod og faldt med Fr. W. Otte selv, og straks efter hans død i 1766 besluttede den efterladte familie af lade firmaet likvidere og gøre boet op. Efter Lars N. Henningsens kvalificerede skøn må formuen på dette tidspunkt have været på mindst 200.000 rigsdaler, hovedsagelig indtjent ved rederivirksomheden.

Efter 1766 blev skibsflåden afviklet, godserne og aktieposterne blev solgt, medens handelsvirksomheden til dels blev fortsat. Fabrikkerne derimod var faktisk usælgelige – under boafviklingen lige som tidligere var og blev de smertensbarnet.

Otte fik aldrig beskæftiget alle de fattige i Slesvig og Holsten i sine fabrikker. Men Lars Henningsen fik vakt sin nysgerrighed og har fået skrevet en fremragende bog om familiens mange aktiviteter.

Erik Gøbel

Georg Alfred Runge: Das Königliche Appellationsgericht für das Herzogtum Schleswig in Flensburg 1852-67.

Kiel 1985. 287 s. + registre, ill.

Det er godt, at de fleste danske og tyske Sønderjyllands-forskere i dag kan se nogenlunde uholdt på begivenhederne under den hårde nationale strid i 1800-tallet. I lang tid var det meste af, hvad der blev skrevet om det gamle hertugdømme, tydeligt nationalt præget, også hos dem, der prøvede at give redelig og objektiv oplysning.

Forfatteren til denne bog synes fri for sådanne fordomme. Han fødtes i Dresden 1917, tog juridisk eksamen i Østtyskland 1955 og virkede derovre til 1979, hvorefter han flyttede til Vesttyskland. Han bor nu i Harreslev. For bogen her fik han i 1985 en juridisk doktorgrad ved Kiels universitet.

Emnet er den appellationsret, den danske regering efter treårskrigen 1848-50 oprettede som øverste instans for hertugdømmet Slesvig, adskilt fra retsvæsenet i Holsten, – en institution, som indtil for få årtier siden på tysk side i almindelighed enten kritiseredes temmelig stærkt eller også omtaltes helt kort som en uinteressant overgangsordning. Runge vil med sin bog yde denne domstol retfærdighed ved en saglig skildring af dens tilblivelse og dens virke i det korte åremål, inden den blev ophævet af prøjserne.

For en mand, der først bosatte sig i Slesvig som pensionist, måtte det være et stort arbejde at sætte sig ind i forholdene her, så han kunne gå i gang med en sådan opgave. Foruden at læse en mængde tyske bøger og arkivstof om emnet lærte han så meget dansk, at han kunne studere en række danske værker foruden håndskrevne dokumenter i Rigsarkivet i København. Bogens register over tyske og danske arkivalier og bøger vidner om stor flid i de få år, Runge har haft til dette arbejde, og han fortæller om en masse enkeltheder – helt ned til knapperne på dommernes uniformer, som tildels havde den danske højesterets som forbillede.

Forstudiernes store omfang og den tidnød, Runge må have været i, giver en rimelig forklaring på, at der kan spores enkelte huller i hans læsning og dermed i forståelsen af visse forhold. Stoffet kunne også på visse punkter være behandlet noget strammere og derved mere overskueligt, og der er – vel tildels på grund af utilstrækkelig korrekturlæsning – ret mange fejl, dog oftest mindre væsentlige. Men alt i alt skal Runge have ros for bogen. Den viser, at appellationsretten stort

set løste sin ganske vanskelige opgave særdeles respektabelt, og rummer i tilgift mange interessante detaljer.

Det ville have lettet forståelsen hos tyske læsere, hvis det korte afsnit om retsforholdene før 1848 havde nævnt, at herredet er en gammel nordisk administrativ og retslig inddeling, som ikke kendes syd for Ejderen, og at Slesvig – i hvert fald til 1658 – var et dansk len og aldrig før 1864 havde hørt til det tyske rige. Runge omtaler, at Frederik VI i 1834 oprettede en stænderforsamling for Slesvig og en for Holsten og samtidig som noget nyt indførte en fælles regering på Gottorp og en fælles overappellationsret i Kiel som 3. instans for begge hertugdømmer, så den i 1713 oprettede overret på Gottorp nok stadig virkede som 2. instans, men ikke længere var øverste domstol for Slesvig. Men han udtrykker ikke som professor Kurt Jürgensen, hvis artikel fra 1984 om overappellationsretten han har læst, forbavselse over, at den enevældige konge gik med til dette nye fællesskab mellem hertugdømmerne, som han tidligere havde sagt nej til. Det knyttede jo det danske hertugdømme Slesvig endnu tættere til det tyske Holsten og prisgav den vigtigste danske landvinding ved den store nordiske krig, da hele Slesvig fik sin egen overret og regering på Gottorp, adskilt fra Holsten.

Bogen fortæller udførligt om de midlertidige ordninger af Slesvigs øverste retsvæsen fra 1850, da den særlige slesvigske overret på Gottorp ophævedes, og overappellationsrettens kompetence for Slesvig afskaffedes, til 1/6 1852, da den nye appellationsret kunne begynde sit arbejde i det loyale Flensborg, som nu blev sæde for alle hertugdømmets højeste embedsmænd.

Der berettes grundigt om den nye domstols virke, herunder dens personale. Den var ikke så ringe, som visse tyskere har påstået. Præsidenten C. L. E. Stemmann (1802-76), der var født i Husum, ledede rettens arbejde på fremragende vis og gjorde bl.a. også en højt værdsat indsats som retshistorisk forfatter, efter 1864 med bopæl i København. Den flensborgske dommer Johannes Meyer skrev for et par år siden en udmærket artikel om Stemmann med stor respekt for ham. Der skete vist ikke nogen uret, da han blev foretrukket som præsident fremfor den fortræffelige flensborger, professor Christian Paulsen, der sad i den øverste domstol for Slesvig fra 1850 til sin død 1854. Stemmann og alle rettens andre dommere blev afsat uden pension af prøjserne i marts 1864, da de ikke ville aflægge ed på ubetinget lydighed over for de nye magthavere. De rejste alle nordpå, hvor de gennemgående endte i vigtige embeder, herunder 3 som dommere i Højesteret. Runge nævner

her kun Werner Ussing og Fritz Meyer og er måske ikke opmærksom på, at Hother Smith kom i Højesteret i 1874. I denne forbindelse ses bogens mest overraskende fejl, der nok skyldes sprogvanskeligheder. Der står, at dommer Chr. Juel senere i København kom i bestyrelsen for »Kreditkasse für Grundeigentum in Fernost«. Det må være »Kreditkassen for Landejendomme i Østifterne«.

I sin beskrivelse af rettens arbejde omtaler Runge også dens virksomhed som eksamenskommission 1851-64 for unge jurister, der ville tage den særlige slesvigske embedseksamen. Efter hans vurdering stod rettens virke i civile og kriminelle sager fuldt på højde med det arbejde, der udførtes af den holstenske overappellationsret i Kiel. Han fremhæver også, at retsplejen i Slesvig efter 1850 blev hurtigere end før. Da de danske dommere, hvoraf ca. halvdelen var født i hertugdømmerne, den 19/3 1864 måtte standse deres virksomhed, synes der ikke at have været restancer (Rückstände), men dog formentlig løbende sager under planmæssig, hurtig behandling.

Der udnævntes nu nye tysksindede dommere; men indtil 1867 fortsatte appellationsretten iøvrigt på mange måder sit arbejde i Flensborg temmelig uændret, bortset fra, at det snart danske, snart tyske retssprog fremtidig kun var tysk. Så indførte en forordning fra Berlin en ny præjsisk retsforfatning fælles for de to hertugdømmer, fremtidig provinsen Slesvig-Holsten. Appellationsretten for Slesvig forsvandt, og Flensborg fik nu som 2. instans kun en »kredsret« (fra 1879 Landgericht) med appel til provinsens fælles appellationsret i Kiel (fra 1879 overlandsretten, der nogenlunde svarer til en landsret i Danmark). Den stod igen under Prøjsens højesteret, Oberappellationsgericht i Berlin. Fra 1879 var højeste instans det tyske kejserriges rigsret i Leipzig.

Runge viser også stor interesse for den bygning, appellationsretten sad i til 1867 i sydfløjen af det regeringskompleks, som efter 1850 opbyggedes i Flensborg i en smuk gammel købmandsgård på Holmen. Byggeriet lededes af Flensborgs stadsarkitekt L. A. Winstrup (1815-89). Efter det klassiske magtdelingsprincip rummede det samlede bygningskompleks et særligt Stænderhus for stænderforsamlingen (parlamentet), nordfløjen med den slesvigske regerings forvaltning og så sydfløjen med retssale m.m.; dette svarer iøvrigt til fordelingen i de tre led af det nogle årtier senere nybyggede Christiansborg i København. Runges fremstilling bygger her i stor udstrækning på en udmærket skildring af Winstrups bygningsarbejder i Sønderjylland, skrevet af Erik Bondo Svane (1911-45) og trykt i Sønderjyske Årbøger 1946. Det fortælles bl.a., at det danske rigsvåben og ordene »Med Lov skal Land

bygges« fra Jyske Lov, som delvis gjaldt i Sønderjylland lige til 1900, blev fjernet fra retsbygningen (vist i 1867) og erstattet med Prøjsens ørn. Men det kendte store maleri af Lorenz Frölich »Valdemar Sejr giver Jyske Lov« hænger stadig i Flensborg Landgerichts sal i den nyere retsbygning i Søndergravene.

Efter 1883 blev Winstrups regeringsbygninger ved Holmen hovedsagelig brugt som byens rådhus, også under den danske overborgmester I.C. Møller 1945-51. Runge beklager meget, at bystyret i 1964 lod disse spændende bygninger nedrive til grunden for at give plads for det åndløse varehus Hertie.

Frants Thygesen

Frithjof Löding: Theodor Storm und Klaus Groth in ihrem Verhältnis zur schleswig-holsteinischen Frage. Dichtung während einer politischen Krise.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bind 84. Neumünster 1985, 214 sider.

F. Lödings værk om slesvigeren Storms (1817-1888) og holsteneren Groths (1819-1899) stillingtagen til det »slesvig-holstenske spørgsmål« er en dissertation fra universitetet i Kiel. Forfatterens hovedformål er en litteraturteoretisk og historisk-politisk analyse af begge digteres lyriske værker fra 1840erne og 1864 ff. Löding beskriver digternes kunstteoretiske overvejelser og gør rede for, hvordan digtene nærmer sig eller fjerner sig fra den rene »forfatterkunst« – l'art pour l'art – og hvor de kommer til at ligne politisk journalisme. Han skildrer den historiske situation, der gav stødet til digtenes tilblivelse, og afdækker ved flittig brug af biografisk kildemateriale, især breve, de to digteres politiske eller apolitisk-egoistiske, opportunistiske, motiver. Således lykkedes det at tyde digtenes politiske budskab og at tolke digternes reaktioner på et samfund, der var gennemsyret af nationale mod-sætninger og borgerskabets liberale reformkrav.

Metoden gennemføres konsekvent og overbevisende.

Bogen indledes med et rids over Slesvig-Holstens historie i første halvdel af 1800-tallet. Denne baggrundsskildring gengiver stort set den gængse slesvig-holstenske opfattelse af Slesvigs historie. F. Löding viser under sit analyserende arbejde og i sine vurderinger dog en større forståelse for det danskes hjemstavnsret i Slesvig, især naturligvis »Nordslesvig«, end man kunne forvente. Han synes desværre at mangle

danske sprogkundskaber, ellers ville han have opdaget Anna Simonsens lille, men relevante afhandling »Theodor Storm og Danmark« (Sdrj. Årbg. 1950, s. 140–52), der i store træk bekræfter hans egne resultater: Storms drøm havde været et uafhængigt Slesvig-Holsten, frit for enhver fremmed indflydelse, hvad enten den kom fra nord eller fra syd. Hele hans digteriske produktion bærer vidnesbyrd om hans dybe kærlighed til hjemstavnen. Han var, som han et sted kalder sig selv, »sin hjemstavnns mest trofaste søn!« (A. Simonsen, s. 142, 151, 152). F. Löding når imidlertid til et langt mere differentieret billede end A. Simonsen.

I to afsnit (Storm s. 36–133 og Groth s. 134–197) gennemgås digte og enkelte prosatekster, som omhandler eller strejfer emnet den tysk-danske modsætning: den slesvig-holstenske »rejsning«, det danske herredømme over Slesvig, krigen 1864 og hertugdømmets indlemmelse i Preussen. I et afsluttende kapitel drøftes fællestræk og forskelle i de to digteres holdninger.

Storm og Groth holdt fast ved en æstetisk tradition, der hyldede »den rene digtekunst«, hvis indhold er de evige, almengyldige værdier. Begge digtere afviste enhver form for politisk tendenslitteratur: »Wenn Schwerter klirren, sind es nicht Gedichte ...« (Storm). Men de levede i en tid med store omvæltninger på det samfunds- og nationalpolitiske felt. Hverken Storm eller Groth kunne unddrage sig den oplussende tysk-danske modsætning, den fandt genlyd i deres digte. De to digteres æstetiske krav førte imidlertid til, at begge undlod at reflektere over de historisk-politiske forhold: Storm og Groth fornægtede i deres værk de modstridende parters relative ret i kampen om Slesvig, de ophøjede deres egne tysk-nationale krav til en historien indeboende naturkraft og gav dem derved et skær af »almengyldighed«. Især Storms digte fik en stærk propagandistisk slagside.

Begge digtere var tysksindede. Den politiske naive Groth blev båret af 1840ernes nationale opbrudsstemning, hans nærmest upolitiske holdning medførte, at han under Treårskrigen kunne se lidende mennesker på begge sider af fronten. Th. Storm var derimod en i høj grad politisk engageret borger, han var nationalliberal slesvig-holstener og ønskede et uafhængigt, demokratisk Slesvig-Holsten. Danskerne – og også de danske slesvigere – var for ham kun »de fremmede«, der ville erobre hans tyske hjemstavn. Selvom han efter 1864 kunne forliges med Slesvig-Holstens indlemmelse i den tyske stat Preussen, blev han til en preusserhader. Storm afskyede det reaktionære preussiske regeringsystem, »das Junkerregiment«, og de nye magthaveres voldsherre-

dømme. Han ligestillede endda preusserne med danskerne: de var trængt ind i landet og forhindrede hans hjemstavns udvikling i borgerlig-liberal retning. Han mødte den tysk-franske krig 1870-71 og indstiftelsen af det tyske kejserrige med kritik – og opdagede i disse år de danske slesvigeres nationale selvbestemmelsesret! Kl. Groth affandt sig nok så hurtigt med den ny situation og bekendte sig efter 1871 til den preussiske stat. Men begge digtere trak sig efterhånden resigneret tilbage fra det politiske liv og søgte i det kunstneriske arbejde at leve op til kravet om en litteratur, der var hævet over dagens politiske strid.

Frithjof Lödings vellykkede afhandling giver læseren et godt indblik i to forfatters værk fra en politisk krisetid.

Johann Runge

Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. Bind I & II. 1986. red. af Jørgen Hamre og Johann Runge.

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. I kommission hos Rosenkilde og Bagger. 510 sider, indb., ill.

»Humor er egentlig ikke sydslesvigernes stærke side«, skriver Fr. Mommsen i »Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982«. Men heri tager han fejl. Det viser han selv, og det viser mange andre i det dobbeltbind, som Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig udgav ved årets start.

Bøgerne viser også, at den sydslesvigske erindringslitteratur nu rigtig er kommet på vej. Hvad der startede som enkeltpersoners bidrag, har efterhånden udviklet sig til at blive samlede værker med bidrag fra en lang række »ikke-litterære« personer – dvs. fra personer, som nok er kendte i den sydslesvigske hverdag, men mere som forenings- og skolefolk og mindre for deres skrivende aktiviteter. Det betyder derfor også, at der i højere grad lægges vægt på dagligdags beskrivelser og mindre på generelle refleksioner.

Det gælder specielt »Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982«, og det er bøgernes styrke – men i visse henseender også en svaghed.

Når det er bøgernes styrke skyldes det, at mange oplevelser bliver mere nærværende, men især får det betydning for forståelsen af de reaktioner og handlingsmønstre, som vi kender symptomerne på, men hvis årsager har været mere eller mindre ukendte.

»Vi var mange, der var danske, men dansk kultur og dansk måde at leve på, det kendte vi intet til«, skriver tidligere bibliotekar ved Centralbiblioteket Fr. Mommsen. Det er måske bøgernes vigtigste

tema. Det går igen i de fleste indlæg, at mange af skribenternes forældre var tilknyttet det danske arbejde – eller blev tilknyttet det i 1920 eller 1945 og tiden der fulgte – uden at være sig bevidst, hvad man forstod ved at være dansk og hvorfor man følte sig dansk. » Som barn troede jeg, jeg var tysk«, skriver W. L. Christiansen. Men i dag er han dog »blevet til en nogenlunde dansk mand«.

Bente Hillebrecht er en af dem, der mest konsekvent diskuterer dette problem. For hende skyldes det først og fremmest den nære kontakt med folk nordfra, at mange sydslesvigere blev sig deres danskhed bevidst. Men det spillede også en afgørende rolle, at den tyske omverden reagerede så voldsomt overfor alt dansk, en reaktion som gjorde sig gældende indtil 1950'erne.

Det tyske tryk avlede modtryk, dvs. skabte et sammenhold og en fælles dansk identitet og bevidsthed, skriver da også mange af forfatterne. Bente Hillebrecht mener derfor, at det i dag er blevet sværere for de unge at forstå, hvad der er specielt dansk, når den tyske omverden er blevet mere forstående overfor det danske, ja, vi bliver »ligefrem respekteret«, skriver hun. Børn og unge vil i dag ikke med samme selvfølgelighed kunne finde deres nationale ståsted.

W. L. Christiansen fortæller, hvorledes hans far fortrød, at han ikke havde sendt sin søn i dansk skole. Da han var ansat ved tysk kommunal institution, så stred det mod hans sans for loyalitet, hvis hans barn skulle i en dansk skole. Men da han alligevel blev afskediget i 1933 – fordi han var dansksindet og derfor politisk upålidelig – så fortrød han, at sønnen var kommet i tysk skole og ikke i en dansk.

Hvor mange har ikke været i den samme situation? Det var vel netop en stor del af de mennesker, som var baggrunden for den store og voldsomme opblomstring for den danske bevægelse efter 1945. W. L. Christiansen skriver da også, at man i hvert fald opnåede én ting i 1933: »... at det på grund af kravet om »Ariernachweis« gik op for mange, hvor deres familier kom fra!«

De to bind dækker perioden fra 1900-1982. Men det er dog ret ujævnt. Langt den største del af stoffet skildrer 1930'erne og 1940'erne, og det er egentlig en skam. Her kunne redaktørerne godt have grebet lidt mere styrende ind. Men til gengæld giver det muligheder for at sammenligne de forskellige oplevelser. Og de viser da alle den samme tendens: kampen for det daglige brød, kampen mod myndighederne, kampen mod flygtningene, kampen mod tyske unge, når man er på vej hjem fra skole, den lange skolevej til specielt Duborg-skolen osv. Ja, egentlig er det ret fantastisk, at der trods alt var så mange, der var

trofaste overfor det danske arbejde – før 1945! Men selv om det var hårdt, er der ingen som beklager deres barndom. Tværtimod fremtræder den ofte i et måske for idylliserende skær?

Det ville måske nok have gjort indholdet endnu mere spændende, hvis flere af forfatterne oprindelig havde været tyske. Men de har alle deres rødder »i orden« – eller giver i hvert fald udtryk for det: kun få oldeforældre kommer fra Holsten!

Når årstallene ofte er lidt misvisende, hænger det også sammen med, at flere indlæg næsten fortæller mere om forældrene end om sig selv. Og mange gange gør de alt for meget ud af deres tidligste barndom, som de alligevel ikke rigtig kan huske noget fra, men hvor det da i højere grad bliver genfortælling af andres oplevelser, hvad andre har fortalt. Derved mister det noget af sin kilde-værdi.

Det er måske derfor, at f.eks. Anders Ture Lindstrøm kalder sit bidrag for »Erindringer i utide»? Det behøver han i hvert fald ikke, selv om også han starter med forældrene og sine yngste år. Men måske hentyder han til, at mange forhold i barndommen og ungdommen ikke opleves og forstås i nogen større sammenhæng? Anders Ture Lindstrøm fortæller f.eks. selv, at han ikke nåede at registrere »den gradvise dansk-tyske afspænding efter 1955«. Til gengæld forholder han sig til sin egen fortid. Den registreres ikke blot, men den bearbejdes. Og det burde andre indlæg også have gjort i større udstrækning. Nogen skriver simpelthen for meget og som regel for registrerende og genfortællende. Her mener jeg også, at en kraftigere redaktionel beskæring ville have været på sin plads. Det gælder især Hans Werner Hansens næsten 90 sider lange indlæg, hvor der er så mange gode historier – men altså også en del, der er til overs.

Men »Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982« har været utrolig god og spændende læsning. Dels fordi man får så meget at vide, men også fordi man på den ene side er ved at få latterkrampe, og få sider senere sidder med en stor klump i halsen. Det gælder især Gerhard Ernst's meget fine bidrag. Men bøgerne har også været en stor oplevelse, fordi de med Hedvig Lorenzens ord fortæller os, hvad det er der giver »livet indhold: kærlighed til fædrelandet, frihedsidealer, tolerance og respekt for anderledes tænkende«. Og som Meta Lorenzen skriver, så er det ofte også forhold, som tilsyneladende ingenting er, som er med til at give et menneske identitet.

Disse bøger fortjener stor udbredelse og er oplagte gaveemner til næsten enhver lejlighed.

Jørn Buch

Gabriele Stüber: Der Kampf gegen den Hunger 1945–1950. Die Ernährungslage in der britischen Zone Deutschlands, insbesondere in Schleswig-Holstein und Hamburg.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Bind 6. 934 sider. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1985.

»Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral«. Således indleder Dr. Gabriele Stüber sin massive afhandling om krise- og hungerårene under den britiske besættelsespolitik i Sydslesvig, Holsten og Hamborg, der forsyningsmæssigt blev administreret sammen i de første efterkrigsår. Perioden 1945-1950 har dermed fået et væsentligt nyt bidrag til belysningen af de sociale og økonomiske vilkår. 934 sider tekst, litteraturhenvisninger og noter er meget, måske også en anelse for meget. Til gengæld er bogen både velskrevet og veldokumenteret og dermed et godt arbejdsinstrument både for forskere og lægmænd, der måtte interessere sig for denne bevægede tid. Det skal tillige fremhæves, at Gabriele Stübers skildring af den bevægede besættelsesperiode går lidt videre, end den traditionelle konservative officielle slesvig-holstenske fortolkning af samtidshistorien. Samtidshistorien er ikke noget harmløshedens evangelium, Gabriele Stüber gør i flere sammenhænge klart opmærksom på nogle af de politiske problemstillinger efter 1945, der ellers nødtigt nævnes syd for grænsen. Der er iøvrigt også i et vist omfang gjort brug af dansk kildemateriale og forsøgt en lidt mindre firkantet fortolkning af begrebet »Speckdäne« efter 1945.

Selv om den ældre tyske historikergeneration ikke kan lide at høre det, så betød den tyske katastrofe i 1945 kaos og opløsning, moralsk og politisk, en naturlig følge af den totale krigs totale nederlag. De allierede besættelsesmagter befriede også tyskerne fra nazismen, men det var uundgåeligt, at nazitiden måtte få varige svære følger for det tyske folk og samfund. Specielt de første besættelsesår var ikke særlig behagelige for tyskerne, og det er ikke så sært, at det har taget tid at trænge igennem med forskning på dette væsentlige område af det tyske folks sociale og økonomiske fornedrelse.

Under krigen havde de besatte landes folkeslag måttet sulte og arbejde for den nazistiske krigsmaskine, hundredtusinder gik til af sult, bl.a. i Holland og Grækenland. Tyskerne var ingenlunde klare over, hvor upopulære eller forhadte, de var blevet. De første års besættelsespolitik med et lavt kalorieniveau kostede tusinder af menneskeliv, men hvad fik man mon at spise i Østeuropa og på Balkan? De fordrev-

ne flygtningemasser fra øst gjorde det ikke bedre. Ruinkriminaliteten florerede, røverbander plyndrede levnedsmiddellagre. Spædbørn og ældre var særlig udsatte for sult og kulde. Skrap rationering og militærjustits kunne ikke hindre det sociale forfald, unge og flygtninge blev kriminelle for at overleve. Landmænd i Sydslesvig og Holsten levede højt på at forsyne byernes befolkning med sortbørsvarer. Uden sortbørs havde samfundet sandsynligvis fungeret endnu dårligere.

Endnu i 1950 var 60–70% af alle skolebørn i dårlig ernæringstilstand, især flygtningebørn var elendigt stillede.

Gabriele Stüber understreger sultens virkninger på de besatte tyskere: når man lever på 1300 kalorier, tænker man ikke på krigsskyld og afnazificering, men på at overleve. Og siden blev de jo hurtigt trætte af at gå i sæk og aske.

Gabriele Stüber skildrer udførligt den britiske besættelsesmagts problemer med at ernære den britiske zone og skriver anerkendende om de store britiske ofre for at holde tyskerne nogenlunde i live. De valutahungrende briter, der selv tidligt måtte genindføre rationering, var nødt til at købe mad til tyskerne til dyre verdensmarkedspriser. Det burde man kunne se lidt mere om i en normal tysk historiebog. Udenlandske hjælpeorganisationers omfattende støtte beskrives detaljeret, derunder også Sydslesvighjælpen. Efter forfatterens opfattelse havde Sydslesvighjælpen nok et dansk-politisk sigte, selv om det ikke glemmes, at også betydelige tyske kredse nød godt af fødevarehjælpen. Glemmt bliver heller ikke de mange tyske flygtninge i Danmark. Men mange historiske myter lever stærkt, det ville derfor være hensigtsmæssigt at få en nøgtern og kølig redegørelse for hele den danske fødevarehjælp til samtlige tyske områder.

Der er mange spændende emner at tage fat på i vor sydlige nabos nyeste historie, fanger, fængsler og fangelejre 1933-1945, afnazificeringen efter 1945 f.eks. Der er meget at gøre inden for det store område, der hedder flygtninge i Sydslesvig og Holsten. Dr. Gabriele Stübers veldokumenterede socialhistoriske værk er et spændende initiativ til indføring i en barsk tids problemer.

Anders Ture Lindstrøm

1959-1984. 25 Jahre Deutsches Gymnasium für Nordschleswig. Eine Festschrift 1945-1984.

Redaktion: Immo Doege og Hans Jürgen Nissen. Åbenrå 1984, 318 s., ill.

Med dette andet bind har »Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig«, der står som udgiver, fået skrevet de første 50 år af det tyske gymnasiums historie. Første bind omhandlende perioden til 1945 er anmeldt i *Sønderjyske Årbøger* 1981.

Fremstillingen af denne skoles historie afspejler en vigtig side af det tyske mindretals liv med 1945 som det skæbnesvangre år, hvor mindretallets fortsatte eksistens og dets overlevelsesmuligheder var et åbent spørgsmål. I ydre henseende er dette markeret i to-bindsudgivelsen, idet første bind er beretningen om det »gamle« gymnasium til dets lukning i 1945, mens det andet bind beretter om fortsættelsen, »der den Zeitraum des Neubeginns nach 1945 bis heute umfasst«.

Bogen falder i to dele. På de første godt hundrede sider fortsætter Immo Doege den i første bind påbegyndte fremstilling af det tyske skolevæsens udvikling efter 1920 med speciel henblik på eksamensskolen, hvorefter de følgende 200 sider indeholder mange slags bidrag fra såvel tidligere elever og lærere som fra nuværende, der beskæftiger sig med skolens daglige liv og undervisningen under forskellige synsvinkler. Der kan her være grund til at pege på de indlæg, der belyser et for et mindretalsgymnasium centralt tema, nemlig kravet om dobbeltsprogetheden og de med dette krav forbundne udfordringer – og problemer.

Bogen afsluttes med en nyttig oversigt over lærerkræfter ved skolen siden 1959 samt over elevtal, ledsaget af en statistisk bearbejdelse.

Det af Immo Doege fremlagte arbejde om det tyske skolevæsens opbygning efter anden verdenskrig med særlig henblik på eksamensskolevæsenet er bogens kærnestykke. Heri skildres indgående den juridiske og politiske baggrund i dens mange facetter, til den gymnasiale undervisning blev genoptaget 1959 efter en afbrydelse på 14 år som følge af begivenhederne efter det tyske sammenbrud i maj 1945, der resulterede i, at næsten alle tyske skoler blev lukket og den erhvervede eksamensret blev inddraget. Hjemmetyske elever, der ønskede at tage kvalificerende eksaminer var henvist til de danske gymnasier, medens det tyske mindretal søgte at opbygge et skolevæsen nedefra (1948: 4 tyske skoler, 1958: 30).

Med København-Bonnerklæringerne 1955 blev eksamensforbudet for de tysksprogede skoler ophævet og dermed var der banet vej for

en videreudbygning af det tyske skolevæsen. Alligevel gik der endnu nogle år, inden det tyske gymnasium kom i gang, idet nogle inden for den hjemmetyske forældrekreds fandt, at oprettelsen af et tysk gymnasium påny ville kunne isolere mindretallets unge, hvorfor det var tilstrækkeligt med en mellemskoleafdeling ved de tyske skoler, medens andre var af den opfattelse, at elever efter en studentereksamen forlod Nordslesvig og senere hen var deres tilbagevenden til hjemstavnene meget usikker og endelig blev spørgsmålet, om der var et tilstrækkeligt elevgrundlag til at bære et gymnasium rejst. Den tyske skoleforening besluttede sig dog for oprettelse af et gymnasium, der efter forhandlinger til såvel dansk som tysk side startede undervisningen august 1959.

Immo Doego afstår fra nærmere at gå ind på den negative holdning, som han sporer fra dansk side over for de tyske genopbygningsforsøg. Han vil blot skildre, på hvilken måde efterkrigstidens danske lovgivning virkede. Det træder frem omkring kontroversielle spørgsmål som f.eks. beslaglæggelsen af de tyske skoler (»Zur juristischen Haltbarkeit ... kann hier nicht Stellung genommen werden« s. 20) og omkring retsopgøret (»Das sehr komplexe Problem ... muss unberücksichtigt bleiben«. S. 10) ligesom det vedrørende cirkulæret om gennemgang af de på tyske skoler benyttede læse- og lærebøger hedder: »Über die Rechtmässigkeit dieser Verfügung kann hier nichts ausgesagt werden« (S. 28).

Det skal ikke bebrejdes ham i et festskrift til det tyske gymnasium. Men der spores en mangel på den selvbesindelse, der kom til udtryk i den hjemmetyske loyalitetserklæring fra efteråret 1945, hvori en afstandtagen fra mindretallets politik under nazistisk ledelse kom til udtryk, når den modvind, som ramte mindretallet og dets skolevæsen forklares på følgende måde: »Dem allgemeinen dänischen Hang zur Kriminalisierung grösserer Teile der deutschen Volksgruppe in den ersten Nachkriegsjahren fielen somit nicht zuletzt auch die Schulen der deutschen Volksgruppe und der grössere Teil ihrer Lehrer zum Opfer« (S. 9). Det kniber altså stadig med at forstå den berettigede forbitrelse, som mindretallets adfærd og politiske kurs ikke mindst under besættelsen havde vakt i danske kredse!

Knud A. Rasmussen

Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: Fra købstad til storkommune, Aabenraa bys historie, bind 4, 1945-1970.

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 61, Aabenraa 1985, 398 s., ill.

Målet med lokal- og kulturhistorie er jo i sidste instans, at det enkelte menneske skal kende sig selv lidt mere. En historiker vil i løbet af sit virksomme liv skifte mellem at fortælle ny viden for andre – og at få sat et »historisk lys« på ting i sit eget liv, som indtil da var uhistoriske, fordi »sådan var det bare« – ikke mindst i barndommen. Da jeg i 1974-75 arbejdede med Aabenraas mennesker og huse mellem 1850-1920 havde jeg da også ind imellem den oplevelse, at en stemning, et indtryk pludselig fik en forklaring. De mange mærkelige efternavne i den indre bys baggårde eller i Rugkobbels nye blokke – det var jo den sydfra tilvandrede arbejderklasse fra omkring 1900. De underlige trappeopgange i den indre by, når jeg rendte med politisk materiale – det var jo vidnesbyrdene om den indre bys ombygning efter 1850, hvor husene skiftede anvendelse og fik flere og flere lejemål.

Ved læsningen om Aabenraa mellem 1945 og 1970 havde jeg adskillige gange den samme oplevelse. Som tilflyttet københavnerbarn i det nye boligforeningsbyggede Rugkobbekvarter »uden for lands lov og ret« var alt jo i 1957 lige mærkeligt og selvfølgelig – og siden tildels glemt igen. Men med historien om Aabenraa andelsboligforenings start i 1941, og om kommunens stærke engagement i løsningen af den hårde bolignød efter 1945 begyndte mønstret bag Rugkobbekvarteret at danne sig. Den vej så sådan ud – ja, det var jo selvbyggerhusene fra begyndelsen af 1950'erne. I de blokke eller huse boede de værste rødder – nå ja, det var altså kommunens ejendomme. Osv. osv.

Også det dunkelt opfattede helhedsindtryk af byen som stillestående og fattig, men alligevel med en masse nye blokbebyggelser og rester af store projekter, får i det her udkomne bind sin nærmere forklaring. 1957 var i slutningen af den tid, hvor et gammelt sparsommeligt købmandsstyre havde overtaget magten igen efter nogle få hektiske år efter krigen, hvor det socialdemokratiske styre havde taget tidlig forsmag på velfærdsstaten.

Og endelig er der personer, som pludselig ses i et nyt lys. Som den fru Strømning, som jeg mest kendte som stresset geografilærer, der nu viser sig at have været en gæv dame, som i 1949 havde formastet sig til at klage over, at gifte kvinder overhovedet ikke stod i vejviseren. Det var 4 år efter, at en anden lærerinde havde klaget over, at hun fik

lavere 25-års gratiale end sine mandlige kolleger – og så havde man endda glemt at invitere hendes mand med til jubilæet!

I enhver nogenlunde grundig og troværdig byhistorie er der således tusind ting til fornøjelse for den pågældende bys borgere, især de, der har oplevet tiden selv. Og Aabenraa 1945-1970 er et hæderligt eksempel af slagsen. I sammenligning med andre byhistorier, som jeg har læst i de seneste år, er for eksempel adskillige kapitler ret så underholdende skrevet – f.eks. afsnittet om byrådets arbejde »fra Fink til Camma«. Forfatterne har da også, ifølge forordet, ønsket at se på deres lille by »med en troldsplint i øjet«. Dertil kommer den flittige brug af lokale vittighedstegninger – men hvad ellers i Bo Bojesens fødeby?

For den udenforstående, forsker eller »menigmand«, har den traditionelle byhistoriske monografi (beskrivelse af *en* by) en eller to akilleshæle. Den ene er, at så mange byhistorier følger den traditionelle model med, at »så meget som muligt skal med«, og helst inddelt efter arkivgruppernes logik i kirke, skole, osv. osv. Herved bliver byhistorierne for udenforstående dels let noget kedelig, dels betyder den omfattende emneopdeling, at man har svært ved at opfatte byen som en helhed, som en by-personlighed med sit eget liv og sin egen stil. Heldigvis rådes der i Aabenraa 1945-1970 noget bod på dette ved et glimrende oversigtskapitel i starten, der sammenfatter udviklingen og bringer nogle oversigtskort. Med hensyn til emneopdelingen har forfatterne været sig bevidst, at der under alle omstændigheder er tale om et *valg* (»Selv om en historiker anvendte hele sit liv, ville han dog ikke kunne beskrive alle sider af en bys historie«, siger forfatterne meget fornuftigt på side 9!) – og flere af emnerne er da også valgt som specielt Aabenraa'ske, som for eksempel afsnittet om den betydelige engroshandel, om bolignøden, om trafikproblemerne og om det dansk-tyske. Alligevel er der forholdsvis mange gentagelser og afsnit med kun tørre facts, som kunne være undgået, hvis beskrivelsen af Aabenraa 1945-1970 i endnu højere grad var blevet »hængt op« på nogle få hovedemner, et fælles skelet, hvadenten det nu kunne have været den fysiske, den økonomisk-sociale eller den politiske sammenhæng. I afsnittet om byrådspolitikken falder f.eks. mange brikker på plads, som har været fyldigt beskrevet forinden.

Den anden akilleshæl ved en bymonografi er, at byen »står alene«, at man ikke ved, om byen er speciel, foran, bagud osv. på en række områder. I virkeligheden burde byer beskrives to og to eller tre og tre, helst sammen med helt anderledes byer. Ved en sådan sammenligning

kunne for alvor byens særlige udviklingsprofil komme til sin ret. – Ved sammenligning med den nye industriby Esbjerg, der siden århundredeskiftet har været socialdemokratisk styret, slår det for eksempel en, hvor meget det Holger Fink'ske styre siden 1920 var kommet til at betyde for vilkårene for småfolk i Aabenraa. Talrige sociale foranstaltninger, som vi i dag betragter som en selvfølge, kom først til Aabenraa enten i socialdemokratiets korte regeringstid 1946-50, eller når der på landsplan direkte blev lovgivet om det. I det perspektiv står den socialdemokratiske borgmester Buchreitz' indsats ikke – som det længe blev opfattet i byen – som en ren revolution, men som en indførelse af ting som skolelæge, skoletandlæge, børnemælk, kommunale jordkøb, planlægning osv., som havde eksisteret i Esbjerg siden 1914. På den baggrund fremstår borgmester Erik Jessens tid 1958-1970 som en fremsynet, progressiv periode, der endelig gjorde Aabenraa til en moderne by. Dette havde bl.a. sin baggrund i, at dette styre ikke var primært borgerligt, men en videreførelse af en speciel Aabenraa'sk tradition siden 1940 for en »upolitisk« midterbevægelse.

For at vende tilbage til Rugkobbekvarteret passer kvarterets nye boligformer: rækkehuse, småblokke, ens huse, elementhuse osv. ind i det også esbjergsske og københavnske billede af den første efterkrigstids mange eksperimenter med bebyggelsestyper i modsætning til fantasiløsheden mellem 1958-1978 – tiden, som skabte Guldbjergparkens dødsenstriste betonblokke.

Og mens vi er ved det ydre miljø: byen – og arkitekt K. A. Flade – får med rette ros for at have været foran med bygningsbevaringen i slutningen af 1960'erne. Ak, ja – hvor flade kan laurbær blive i 1980'erne.

Sin særlige grænselandstone får byhistorien jo ikke mindst med det stadige dansk-tyske spørgsmål. Der lægges ikke skjul på, hvad mindretallet gjorde under krigen, og hvor svært det var at afsværgе fortiden, men heller ikke Buchreitz' konsekvente aversion mod »tysken« beskrives ukritisk. Undertiden gives der en antydning af lejre også inden for tyskheden, og i hvert fald er det interessant at se de lokale repræsentanter for den nazismekritiske Haderslev-bevægelse fra 1943: Jebsen, Stolzenburg, v. Bergen, Raun, pastor Beuck m.fl. Her anes et pust fra 1800-årenes hæderlige storborgertyskhed, inden »tysk« også blev et politisk valg langt »til højre for midten«.

Baner Aabenraa 1945-1970 således ikke spændende nye veje i byhistorien, er det dog, som det vil fremgå af foregående, en godt dækkende, redelig og dog munter gennemgang af 25 snart spændende, snart

yderst stilfærdige år. Den kan kun anbefales til alle Aabenraaere – gamle eller nye!

Peter Dragsbo

En replik

Min bog »Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals« (Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 1, Åbenrå 1984) har været anmeldt flere steder i sønderjyske medier. Hovedparten af disse anmeldelser har været kritiske. Værre er dog, at kritikerne synes at udtale sig uden først at have gjort sig bogens mål og metoder klart. De tager end ikke stilling hertil. Da det således må have skabt uklarhed i specielt sønderjyske læsers opfattelse af det centrale i bogens indhold, drister jeg mig til at komme med et par kommentarer, der samtidig tager stilling til nogle af hovedpunkterne i kritikken. De anmeldelser, jeg her tænker på, er i Flensborg Avis 20-11-1984 (F. S. Grove-Stephensen), Sønderjysk Månedsskrift 1985 nr. 2, s. 51-53 (P. Kr. Iversen) og Sønderjyske Årbøger 1985, s. 211-13 (H. P. Jensen).

Målet med min undersøgelse har været at belyse udskiftningens betydning i økonomisk og social henseende. Hertil var der behov for en analyse af jordfordelingen før og specielt efter udskiftningen. Med henblik herpå har jeg forsøgt at opstille et mål for udskiftningens heldige eller uheldige gennemførelse i de enkelte landsbyer, baseret på arronderingsgrad og afstand fra bol til mark. Ud fra disse forhold har jeg søgt at vurdere udskiftningens økonomiske betydning for bols-mænd, kådnere og inderster. Midlet hertil har været skifteforretningernes oplysninger om de enkelte brugs kvæghold, udsæd og samlede aktiver og passiver, som jeg har sat i relation til udskiftningsresultatet for de enkelte landsbyer.

Den traditionelle opfattelse – som bl.a. er præget af Fr. Mager, Troels Fink og W. Prange – vurderer dyrkningsfællesskabet som en absolut hindring for økonomiske fremskridt i landbruget. Udskiftningen er for disse forskere et klart brud på den produktionsmæssige udvikling, der bliver til stor fordel for bønderne. Det er klart, at når jeg skal begrunde en ny undersøgelse af udskiftningens produktionsmæssige betydning, tager jeg udgangspunkt i de eksisterende undersøgelser om emnet, finder uundersøgte felter i tidligere analyser og forsøger at anlægge en ny tilgangsvinkel. Her har jeg kunnet konstatere, at

både Mager, Fink og Prange har fremført den traditionelle opfattelse af landbrug under dyrkningsfællesskab uden nøjere analyse heraf (f.eks. statistiske beregninger). Jeg har måtte spørge mig selv: Er det muligt – helst også statistisk – at be- eller afkræfte den traditionelle opfattelse af udskiftningens virkninger på landbrugets økonomi? Med dette mål har jeg gennemført min analyse af de økonomiske vilkår før og efter udskiftningen og er nået til et mere nuanceret billede end tidligere, hvor man mere holdt sig til sandsynlige skøn baseret på samtidige beretninger end egentlige beregninger. I almindelighed har jeg kunnet tilslutte mig den gængse opfattelse, at udskiftningen skabte en mere rationel drift og dermed en forøgelse af landbrugsproduktionen og en forbedring af de økonomiske vilkår for bondestanden. Dog har jeg måttet fremhæve, at der også under dyrkningsfællesskabet var fremgang i landbrugsproduktionen, blot ikke så stor som efter udskiftningen. Der var med andre ord tale om en gradvis produktionsfremgang i landbruget i hvert fald fra 1730, og landboreformerne – og her især udskiftningen – var et middel til endnu større forøgelse af produktionen, ikke et revolutionerende brud (således som en umiddelbar betragtning af lovgivningen lader ane rent strukturelt).

Jeg er blevet kritiseret for at have brugt ordet Sønderjylland i titlen, mens analysen kun dækker Nordals – således som det fremgår af undertitlen. Sønderjylland er medtaget i hovedtitlen for at understrege, at analysen sættes ind i en primært sønderjysk sammenhæng – modsat kongerigsk – og tager hensyn til de særlige lovgivningsmæssige, politiske og jurisdiktionelle forhold, der gælder for hertugdømmet, og den litteratur, der findes om udskiftningen i området.

Hvad angår valget af undersøgelsesområde, skal det ses i sammenhæng med min målsætning, da jeg har lagt op til at belyse sammenhængen mellem udskiftning og økonomisk og social udvikling, og da opgaven skulle have et begrænset omfang, var det mest oplagt at vælge et mindre lokalområde i Sønderjylland, f.eks. et herred, for at kunne behandle det som en afgrænset helhed og komme til bunds heri, frem for at udvælge visse mindre områder, f.eks. sogne fra hele Sønderjylland, hvilket i andre sammenhænge kan være en ganske fortrinlig metode. Da det samtidig ville være en fordel at vælge et område med høj opdyrkningsgrad, der ikke var præget af de tidlige udskiftninger, men hvor udskiftningen fulgte ganske kort efter 1766- og 1770-lovene, faldt valget på Nordals (Nørre herred ÷ Helved og andre områder under Notmark sogn, hvilket jeg har argumenteret for s. 153, note 11).

Disse forhold betød, at analysen kunne gennemføres under optimale betingelser for at isolere selve udskiftningen som forklaringsårsag til den økonomiske og sociale udvikling. Derved bliver analysen ikke repræsentativ for hele Sønderjylland – hvad jeg aldrig har hævdet. Hvilket enkeltområde ville iøvrigt være typisk for hele Sønderjylland? Skal mine undersøgelsesresultater fra Nordals sammenlignes med andre sønderjyske egne, skal de særlige jordbundsforhold og driftsformer, der er så afvekslende i hertugdømmet, selvfølgelig tages i betragtning, hvilket betyder, at en direkte sammenligning ikke er mulig. Hovedresultaterne kan dog sammenlignes, og i hvert fald kan arbejdsmetoden finde anvendelse i andre egne, både sønderjyske og kongerigske. Og at demonstrere en arbejdsmetode, som kunne begrunde tidligere ubegrundede antagelser, har været mit egentlige anliggende.

Mine anmeldere har fremhævet, at jeg ikke har omtalt den alsiske frugtavl. Det er nok lidt af en fejl, at jeg ikke har ladet flere bemærkninger falde herom, da den er særegen for Als. Men det skyldes dels, at den ikke omtales i nogen særlig udstrækning i det kildemateriale, jeg har benyttet, dels at frugtavl ikke spiller nogen rolle i udskiftningen eller bevirker forskel i den økonomiske udvikling før og efter. Frugten blev jo dyrket på tofter, i kålhaver og æblegårde, der i forvejen var i særdrift.

I denne sammenhæng hævdes, at jeg har udeladt biindtægter, da jeg har arbejdet med »rensede« tal fra skifteforretningerne. Det er ikke rigtigt, at jeg bevidst har forsøgt at holde frugtavlen uden for beregningerne. Derimod har jeg forsøgt at »rense« de enkelte priser for inflationen for at kunne sammenligne over tid, samtidig med at jeg har undladt at medtage ejendomsværdien under aktiver (da den kun forekommer efter udskiftningen) og skifte- og begravellesomkostninger, rigsbankhæftelse (efter 1813) og beløb afsat til arvinger under passiverne, da de ikke har nogen driftsøkonomisk betydning som passiver. Det har derimod skatterestancer, lønninger og gæld i øvrigt. Dermed tør jeg ikke hævde, at jeg har fanget alle forhold af betydning ved vurdering af driftsøkonomien før og efter udskiftningen – som en af anmelderne siger, er der »mange usikkerhedsmomenter i gamle tal«. Men ved at bygge på en ensartet kildegruppe før og efter udskiftningen mener jeg at have et rimeligt sammenligningsgrundlag. I øvrigt havde det været ønskeligt, om anmelderne i højere grad var gået ind i en debat om brugen af skifteforretninger i denne sammenhæng.

Som flere af anmelderne vil også jeg håbe, at fortsatte undersøgelser

om sønderjysk landbrugshistorie vil se dagens lys, specielt om den i mange henseender betydningsfulde udskiftning, som stadig i høj grad præger landskabet. Det sidste ord er ikke sagt. Kun ved fortsatte undersøgelser over udskiftningen i andre sønderjyske egne vil vi kunne nå til et mere velbegrundet syn end før på landboreformernes faktiske virkninger for landbefolkningen i hertugdømmet.

Per Grau Møller

Bognyt

Festskrift til Troels Dahlerup. Arusia-Historiske Skrifter V.
Århus 1985.428 s.

Professor i nyere historie ved Århus Universitet, dr. teol. Troels Dahlerup fyldte 3. dec. 1985 60 år. I den anledning ønskede en række kolleger og tidligere elever at hylde ham med et festskrift og takke ham for inspirerende undervisning. Festskriftet indeholder 27 bidrag spændende fra arkivar Michael H. Geltings overordentligt spændende artikel om biskop Helias i Ribe, en flamlænding i 1100-tallets Danmark, frem til Leo Tandrup's portræt af C. O. Bøggild-Andersen, der døde 1967. Artiklerne henter hovedsageligt emner inden for Troels Dahlerups forskningsområder: den middelalderlige kirkeorganisation, adelshistorien og landbohistorien, men også emner inden for andre sider af den nyere historie er der blevet plads til. Af særlig interesse for årbogens læsere er 3 artikler, nemlig Henrik Fangel: Vesterbæk-en forsvundet hovedgård i Vestslesvig, Lars N. Henningsen: J. H. E. Bernstorff som patron (om forholdet til Fr. Wilh. Otte) og Andrea Boockmann: Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorthea von Thynten. Gutswirtschaft und Herrschaftsküche in Schleswig-Holstein in der Mitte des 17. Jahrhunderts.

HHW

H. E. Sørensen: Vadehavet og vesteregnet.
Melbyhus, 1985. 96 sider, ill.

Med dette sjette bind er H. E. Sørensen's Sønderjyllands beskrivelse færdig. Beskrivelsen svarer hverken til Trap eller Gyldendals egne beskrivelser; det er den oplagte historiefortæller, der er i arbejde, vælger sit stof efter interessefelt, med de spring og sidespring, det medfører. Men H. E. Sørensen er en fornøjelig vejviser, og bag beskrivelsen må ligge en kæmpemæssig arbejdsindsats, der fortjener at blive belønnet ved, at mange anskaffer værket til den private boghylde. – Det er iøvrigt imponerende, at H. E. Sørensen har fået hvert af seks bind til at løbe ud på side 96, det må vist være, hvad man kalder planøkonomi.

Til vesteregnet hører vitterligt Tønder – og Højerområdet. Dem har H. E. Sørensen imidlertid behandlet i første bind af serien »Langs grænsen«. Til gengæld inddrager han nu Ribe, hvorved Sønderjylland unægtelig udvides noget. Hans grundlag for at gøre det »en gang en kongerisk enklave i hertugdømmet Slesvig« er forkert, men beskrivelsen stoffyldt.

Skildringen i dette bind er nøjagtig så livfuld som i de tidligere med sans for den gode historie, fremdragelse af person – og egnsstof, der har været på vej i glemmebogen, og overvejende fremragende illustrationer, der dog i opmærksomheden kan virke noget flimrende. Sagnstof inddrages fortløbende, men i forbindelse med skildringen af pastor Schmidt, Vodder, kunne H. E. Sørensen

dog godt have udeladt Rostockmyten, der i sammenhængen fremtræder som historisk sand.

H. E. Sørensen har så mange spændende indfaldsvinkler, at hans skildring fængsler den, der kender stoffet i forvejen. For turister er den enkelte bog i denne serie velegnet til læsning i sommerson på en grøftkant. Overskrifter og indholdsfortegnelse gør det let at finde den enkelte lokalitet.

K.F.

Karen Andersen: Hårkullorna fra Våmhus.

Udg. ved Peter Laursen, Frederikshavn 1984.

I 1959 skrev Karen Andersen fra Frederikshavn sin første artikel om hårabbejde. Da hendes undersøgelser om disse specielle arbejder fortsatte, bragte det hende flere gange i berøring med Sønderjylland og flere af hendes efterfølgende artikler blev skrevet til sønderjyske tidsskrifter og årbøger, især til Sønderjysk Månedsskrift (1966 og 1981) og til Nordslesvigske Museer (1975 og 1979).

Karen Andersen arbejdede ufortrødent videre på det store undersøgelsesarbejde, også efter at hun fyldte 80 år, i det håb at kunne samle sine resultater i en stor afhandling. Det lykkedes imidlertid ikke, og da hun døde i 1982, lå foruden den vældige, men ikke færdigbearbejdede materialesamling, en række kortere manuskripter. Disse er nu bearbejdede og udgivet af Peter Laursen, der gennem mange år på Bangsbomuseet på nært hold havde fulgt Karen Andersens arbejde.

Den nu foreliggende bog på 144 sider indeholder 12 afsnit samt 34 sider med detaljerede tabeller. Både i flere af afsnittene og – især – i tabellerne gemmer sig mange oplysninger fra Sønderjylland. Specielt er der i tabellerne samlet materiale om handelsveje og om de svenske hårfletterskers vandringer gennem Danmark og Hertugdømmerne. I afsnittet om danske hårflettersker benyttes også en prøvebog på museet på Gottorp og et lille afsnit tager problemet om den tyske konkurrence med maskinfletninger op.

Selvom bogen ikke er blevet det store, samlede værk, som oprindelig var planlagt, og selvom store dele af det sønderjyske materiale kun er blevet ret spredt udnyttet, er der dog i bogen, der er smukt og rigt illustreret, også en del oplysninger af interesse for den sønderjyske erhvervs- og handelshistorie.

J.S.

Henrik Becker-Christensen og Preben Sørensen: Hedeby.

Kilder og tekster. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland. 1985. 44 sider, ill.

Indledningsvis præsenterer forfatterne i en kort artikel Hedeby og diskussionen om dens placering. Derefter følger 18 kildeudtog til belysning af navnet, kampene om Hedeby, Hedeby som handelscenter, Hedeby og kristendommen og endelig araberer Ibrahim ibn Jacobs skildring af beboerne, særlig kendt for hans vurdering af deres sanglige ydelser: »det er en brummen, som kommer af deres struber, i lighed med hundegøen, dog endnu mere dyrisk end denne«.

Derefter følger tekstudtog under overskriften Det glemte Hedeby (Danckwerth, Erik Pontoppidan, Johannes von Schröder) og Det genfundne Hedeby (Sophus Müller, Johannes Steenstrup, Friedr. Knorr og Herbert Jankuhn). Hæftet sluttes med en gengivelse af H. V. Gregersens skildring i »Slesvig og Holsten indtil 1830« (1981).

Hæftet rummer et righoldigt kortmateriale og velvalgte illustrationer, som papirkvaliteten dog hindrer i at komme helt til deres ret.

Hæftet er fremkommet samtidig med åbningen af det fremragende museum ved Hedeby Nor. De mange historisk interesserede, der valfarter hertil, kunne have megen glæde af at sætte sig ind i stoffet ved hjælp af hæftet, der i sin svarhedsgrad ellers især må være rettet mod gymnasiets elever. Lad os håbe, at ekskursionsbevillingen vil tillade mange danske gymnasieklasser at aflægge besøg i Hedeby. Det må forventes, at museumsledelsen, såsnart den har fået udarbejdet det tysksprogede katalog, lader det følge af en dansksproget. Selv nogenlunde tyskkyndige kan komme i vanskeligheder stillet over for den tekniske terminologi.

K.F.

Helle Denckert og Henrik Fangel: Aabenraa Byhistorisk Atlas.

Udgivet af Aabenraa Museum og Amtscentralen for Undervisningsmidler i Sønderjylland. Aabenraa 1985. 48 s.

1. maj 1985 fejrede Aabenraa by sit 650 års købstadsjubilæum, og »Aabenraa Byhistorisk Atlas« er måske den bredest favnende blandt jubilæumspublikationerne. Bogen er tænkt som et undervisningsmateriale, men kan i mindst lige så høj grad benyttes af den almindelige historisk interesserede læser.

Gennem 29 kort, prospekter og luftfotos tegnes et tværsnit af byens udvikling gennem mere end 650 år. Den ledsagende tekst forklarer letforståeligt og vidende, hvordan bybilledet og dets omgivelser har udviklet sig i samspil med de skiftende vilkår for byens trivsel. Læseren følger byen fra den spæde start på bybakken og gennem århundreder, hvor de omgivende enge og bakker dannede en uigennemtrængelig mur, indtil vore dages mere spredte bybebyggelse også har taget enge og bakketoppe i besiddelse. Den lille bog giver faktisk i kort form en byhistorie fra omkring år 1000 til i dag – overkommelig for den, der ikke orker at læse de bindstærke værker. Undervejs får læseren talrige enkeltoplysninger om veje, vandløb, gadenavne, institutioner og virksomheder osv, og der er tabeller over udviklingen i befolkningstal, skibsflåde m.v.

De enkelte stort gengivne kort og billeder kan åbne øjnene for mange spændende iagttagelser. Blot ét eksempel: På det sidste kort i bogen illustreres, hvordan matrikelskel mange steder i byen fortæller om beliggenheden af vandløb, kystlinjer, byvolde og byens gamle borg – et sådant kort inspirerer til at gå på opdagelse i gaderne på jagt efter fortidens endnu levende spor. Enkelte af de gengivne luftfotos er desværre så grumsede, at de næppe muliggør detailstudier. Men det er skønhedspletter i en publikation, som bør efterlignes andetsteds.

LH

Christian Kaatmann: Stationsbyer i Sønderjylland – Toftlund og Hjordkær.
68 sider. Ill. Institut for Grænseregionsforskning. 1985.

Statens humanistiske forskningsråd besluttede i 1980 at iværksætte et projekt om stationsbyens historie i perioden 1840–1940. Forskningsrådet fandt, at det ville være vanskeligt at inddrage Sønderjylland i undersøgelsen, da forholdene her var helt anderledes end i kongeriget. Imidlertid så man gerne, at der blev foretaget en særlig undersøgelse af de sønderjyske stationsbyer. I 1984 indledtes så et samarbejde mellem Forskningsrådet og Institut for Grænseregionsforskning om stationsbyprojektet. Det første resultat af den sønderjyske undersøgelse foreligger nu. Institutet har udgivet Christian Kaatmanns lille afhandling om Toftlund og Hjordkær.

Det kan straks siges, at undersøgelsen er meget forskellig fra de hidtil udkomne bøger om stationsbyer nord for Kongeåen. Christian Kaatmanns bog er letlæselig, men nogen dybdeboring er der ikke tale om. Stationsbyprojektets oplæg til undersøgelsen er kun fulgt i beskeden omfang. Stationsbyernes topografiske udvikling samt politiske (nationale), sociale og kulturelle forhold omtales kun kort, hvor hvert enkelt område ret let kunne være et kapitel for sig. Til gengæld indeholder den lille bog en række gode og morsomme illustrationer fra den beskrevne periode. Forfatteren siger i forordet, at det er en foreløbig undersøgelse, og han beklager, at der kun findes meget lidt lokalhistorisk litteratur om stationsbyerne i Nordslesvig. Man kan så håbe på, at denne bog kan inspirere de mange lokalhistoriske foreninger til i deres årbøger at følge sagen op. I så fald har bogen udfyldt en mission.

P.A.

Løgumskabet. Redaktion: Poul Svensson. Fotografier: Helge Krempin.
Forlaget De unges Kunstkreds, 1985.
56 sider, ill., samt 19 helsides farveplancher.

I sin serie om sønderjysk kirkekunst har De unges Kunstkreds udsendt denne nye pragtbog. »Ønsker man en mere fyldestgørende og samtidig mere folkelig historieformidling, må billedvirkningen udnyttes fuldt ud«, hævder Poul Svensson, og det bliver den her i Krempins fornemme optagelser af skabet i sin helhed og detaljer fra det, især dog i de 16 store plancher, der gengiver de 16 helgenfigurer, der dækker hver sit skabsafsnit, når lågerne lukkes. Her fremkommer med fotografiet en detailrigdom, der fæstner sig stærkt.

Mag. art. Elisabeth Kofod-Hansen beskriver i sit afsnit skabet og drøfter dets funktion. Hun rejser spørgsmålet om det oprindeligt har haft sin plads på alterbordet – i relation til, hvad tilfældet har været i andre cistercienserklostre, specielt Doberan, hvor der har været et skab af nogenlunde samme karakter. Det diskuteres, om skabet snarere har tjent til opbevaring af de hellige kar end til opbevaring af relikvier.

Konservator Mikkell Scharff redegør for skiftende tiders restaureringsarbejde. Fra og med den store restaurering i kirken i 1844–45 er skabet flyttet to gange og har været konserveret eller restaureret mindst 6 gange. Menighedens krav til opvarmning af kirken har bevirket skift i klimaforholdene, som det

middelalderlige inventar ikke har kunnet tåle. Scharff redegør for, at der fraset lågerne næppe er meget af det oprindelige skab fra 1300-tallets begyndelse bevaret, ligesom moderne undersøgelser viser, at der er sket kraftig ændring af farvevirkningen i billederne i forhold til den oprindelige. I et særligt afsnit giver Elisabeth Kofod-Hansen en introduktion til de enkelte helgener, der er afbildet, og redegør for kategorierne apostle, martyrer, bekendere og jomfruer, der dækker hver sin vandrette zone på skabslågerne. – Man vil føle sig velforberedt efter læsning af denne bog, når man næste gang stilles over for skabet – dog måske tillige berøvet nogle illusioner. – Gamle provst Schülein, der i sin tid introducerede skabet for mig, var overbevist om dets funktion som relikvieskab og fortalte, at han vidste, i hvilken kommodeskuffe i byen et af relikvierne var gemt. Han havde endda fået lov at låne det og viste det til en læge, der ikke ville attestere, at knoglen stammede fra det menneskelig legeme, hvorimod en dyrlæge kunne fastslå, at det mageligt kunne passe ind i fårets. Sic transit gloria sancti.

K.F.

Claudius Helmut Riegler: Emigration und Arbeitswanderung aus Schweden nach Norddeutschland 1868–1914 (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins bd. 8, Neumünster 1985).

294 s.

Den betydelige udvandring fra Slesvig og Holsten efter 1864 og den samtidige intensivering af landbruget skabte en følelig mangel på arbejdskraft. Fra 1890'erne fyldte polske, russiske og galiziske arbejdere de ledige pladser. I årene forinden, især fra 1868, var svenskerne den vigtigste arbejdskraftreserve. De blev hvervet i hjemlandet af agenter, hvoraf de fleste boede i Lübeck, og de fandt udbredt beskæftigelse på de større landbrug, ikke mindst i mejeridriften, og ved jernbanebyggeri samt på skibsværfterne ved Kiel.

Rieglers bog om denne svenske indvandring belyser omhyggeligt emnets mange aspekter. Der berettes særlig grundigt om forholdene i Holsten, mens eksempler fra Slesvig er spredte. Her fandt svenskerne imidlertid også flittig anvendelse – f.eks. på de større landbrug og ved bygningen af amtsbanerne. Bogen er den første samlede behandling af de svenske landarbejderes forhold. Det er ofte oprørende læsning om lidet menneskeværdige kår, om agenternes kneb og om myndighedernes behandling af de fremmede. Bogen bygger på et meget omfattende kildemateriale, og den vil kunne danne et godt udgangspunkt for en mere detaljeret beskrivelse af de specielle forhold i Slesvig.

LH

Uffe-Skolen. Tønning. Dansk børnehaven og skole 1935–1985.

Red. Erik Johansen og Uwe Stollberg. Tønning 1985, 72 sider, ill.

I indeværende år holder mange danske skoler i Sydslesvig deres 40 års jubilæum; i 1985 kunne Uffe-Skolen i Tønning holde sit 50 års jubilæum, bl.a. markeret med denne smukke og indholdsrige lille bog.

Midt under nazismens jerngreb blev skolen oprettet på baggrund af en forældrereds' ønske og nogle landsmænds stærke tro på det rigtige i at opfylde det. Regeringspræsidenten i Slesvig gav sin tilladelse i modstrid med de lokale myndigheders ønske, nok under indtryk af det tyske mindretals store samtidige skolebyggeri i Nordslesvig. – Kommunegartner P. Larsen-Grøn, Holbæk og rektor H. P. Hansen, København var de ledende i arbejdet nordfra. Vandrelærer Jørgen Jørgensen, Slesvig havde forberedt jordbunden med undervisning i dansk og husflidskurser. Børnenes deltagelse i Larsen-Grøns ferierejser og nogle unges ophold på danske højskoler var en anden vigtig faktor; fra 1927 fandtes en lille værdifuld dansk bogsamling i byen, i 1932 fik Slesvigsk Forening sin afdeling i byen. I 1931 havde pastor H. F. Petersen sin første konfirmand, i 1934 døbte han ti børn. Samme år indsendte 17 forældre ansøgning om dansk skole for deres 25 børn. Den blev så taget i brug med A. Kilde Jensen som første leder den 20. oktober 1935, og måneden efter fulgte børnehaven. Altsammen træk, der belyser en national vækkelse, hvis mønster man kender andetsteds fra – også i Nordslesvig, nogle årtier tidligere.

Der er mange bidragydere til hæftets skildring af de 50 års skolevirke – men intet bidrag er ligegyldigt, og man får tillige indsigt i byens samlede forhold og udvikling. Ingen nølevende skal nævnes i denne korte omtale; men det skal fremhæves, at skoleinspektør Anders Kølvrå's indsats i tiden fra 1939–55 aftegner sig vægtigt i skildringen. Vil man have sin viden uddybet, læser man samtidig i »Barn og ung i Sydslesvig« (1986) side 370–381.

K.F.

Leif Dahl og Helge Krempin: Sophie B. Jensen. En Kunstner i grænselandet.
Forlaget De unges Kunstkreds, 1985, 124 sider, ill.

Bag den såvel indholdsmæssigt som udstyrmæssigt fornemme bog ligger et udstrakt teamwork, som ofte bag kunstkredsens arbejder. Leif Dahl takker da også i sin epilog tekstforfatterne Carsten Henrichsen og Paul Tappe, Poul Svensson som manager, og Johann Runge for finpudsning af de til tysk oversatte tekster. Mange flere har hjulpet, og så er der dog kommet en smuk helhed ud af det.

Mennesket og kunstneren træder frem, og 50 af hendes værker præsenteres smukt i bogens store format – 31 × 24 cm – heraf 25 sort hvide og 25 farvegenfigelser. Helge Krempin demonstrerer her atter sin eminentte dygtighed som fotograf, og Sophie B. Jensens farver træder klart og dækkende frem.

Der er al mulig grund til at udsende en bog som denne. Danske kunstnere i Sydslesvig har og har haft det svært. De opfylder ikke betingelserne for at få dansk statsstøtte, og de optages ikke på de officielle lister, inden for hvilke opkøb til samlinger eller udsmykning foretages med tyske midler. Ethvert forsøg på at rokke ved dette forhold, må hilses med tilfredshed – og det formål tjener bogen også.

Bogen rummer udførlig redegørelse for Sophie B. Jensens uddannelse og studier og indgående og klar vurdering af hendes kunst – og sætter den i relation til hendes skæbne som grænselandsmenneske, om hvilken en række af hendes store værker markant vidner. Og så er mødet med Sophie B. Jensens

portrætter og portrætskitser, hentet ikke mindst i Flensborg, måske det, der fascinerer mest.

Bogens første sider, hvor Sophie B. Jensen beretter om sig selv og sine tanker over en periode på 50 år, vil blive stående som et kulturhistorisk dokument.

Nærværende korte omtale må kun betragtes som en appetitvækker. Bogen er takket tilskud gribende billig, og den bør nå langt ud. Og så er det bedste af det hele, at den ikke sætter slutstreg. Den af vækst spinkle og af fremtoning beskedne maler fortsætter sit arbejde og sin udvikling. – Et besøg hos hende er som et besøg i Alladins hule. Jeg har kun én indvending mod bogen: at man flere steder taler om Sophie. Det minder mig om de studentereksamenstale, hvor Karen Blixen omtales som Karen, Tove Ditlevsen som Tove. Lad dog damen beholde sit fulde navn.

K.F.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver i Sønderjylland 1985–86.

Ved Ib Andersen

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherrød.

Årgang 8. 1985. Indhold: H. H. Bang: Foreningen – Nis Johnsen: Sangkor i Bov gennem 100 år – Hans Lorenzen: Min deltagelse i modstandskampen – Gunnar Nielsen: Snefoged i Hokkerup – Chr. Larsen-Bjerre: Flyveplads ved Krathuse og flyskjul i Frøslev plantage – Chr. Larsen-Bjerre: En anden krigsbegivenhed – Peter Thomsen: Tiden i Kragelund under 2. verdenskrig.

Redaktør: Inger Jørgensen, Hokkerup. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 04671914.

Broager

Broagerland.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

Nr. 3. 1984. Indhold: Chr. Frederiksen: Et hus i Brunsnæs – Hans Chr. Andresen: Min oldefars bryllup og stormfloden 1872 – Richard Dethlefsen: Egernsund i ældre tid – Lory Carstensen: Hyrden fra Broager, der blev blomstermaler – Peter A. Petersen: Brunsnæstjørnen – Juul Petersen: Teglværklerets historie på Broagerland og ved Nybøl Nor gennem tiden – Chr. Høy: Færgefart ved Egernsund –

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Ihles boghandel, Storegade 23, 6310 Broager. Telf. 04441100.

Felsted

Historisk Årbog For Felsted Sogn.

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 3. 1985. Indhold: J. H. Jensen 1896–1979 – Jacob Clausen: Verdenskrigen 1914–18 – Svend Lauesgaard: Erindringer fra tiden før og efter Genforeningen – Peter Petersen: Den danske flåde i Søgård sø – Hans Jørgen Thomsen: Sagn fra Felsted sogn – Ib Andersen: Gamle minder fra Hisselgård i Tumbøl – Peter Petersen: Claus Eskildsen – Ib Andersen: Landsbyen Kiding – Anders Jessen: Træk af Felsted sogns fattigvæsens historie – Peter Petersen: Historisk Forening for Felsted Sogn 1984–1985.

Redigering: Anders Jessen, Felsted, Ib Andersen, Varnæs og Peter Petersen, Ny Skovbøl. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mette Lassen, Bygvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa. Telf. 0468 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn.

1985. Indhold: Verner Bruhn: Generationen imellem – Hans Munk Hansen: Teglværker i Rinkenæs sogn – J. V. Hansen: Graasten omkring 1937/38 – Elsebeth Thygesen: Årets gang 1984.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Telf. 04658244.

Hjordkær

Hjordkær-heftet.

Udgivet af Hjordkær Borgerforening.

1985. Indhold: H. C. Clausen: En episode i 1943 – Christian Bøgh: Vore gamle veje – Peter S. Jørgensen: Før Genforeningen i 1920.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Anders Eriksen, Fuglevænget 27, Hjordkær, 6230 Rødekro. Telf. 04666830.

Kliplev

Fra Kliplev sogn.

Udgivet af lokalhistorisk forening for Kliplev sogn.

1985. Indhold: Foreningen – For 50 år siden (Hejmdal) – A. Callesen: Da besættelsen kom til Kliplev – P. M. Petersen: Tågetanker – Jes P. Nielsen: Minder fra Kliplev – H. Larsen: Kliplev frivillige brandværn – I. Hansen: En almuekvinde fortæller – Billeder fra det gamle Kliplev – Hilsen fra Søgaard – Beskrivelse af Kliplev, 1864 – Kort over Kliplev, 1877 – J. Hansen: Kliplev gårde – J. K. Hansen: Et tysklandseventyr.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter Martensen Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa. Telf 0468 7688.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 8. 1985. Indhold: Mads J. Lildholdt: Brevveksling – Anne Bundesen: Penneveninder på genforeningstiden – Nis Jørgensen: Udvandring til Australien – Julius Berg: Kært barn har mange navne – Petrea Schmidt: »Æ Bleendmands Gaard« i Barsmark – Hans Hansen Toft: Fladsten-dagbogen – Jacob Holdt: Anlæg i Rundemølle Dal – Sophie Berg: En løjtinger-sømands skæbne – Urban Schrøder: Dyrkjær – en fantasi – Bent Thomsen: Fra det gamle

Barsmark – Petrea Schmidt: Skorstensindretningen – Hans Hansen Toft: Ved Spindehjul og Tælleprås – Erika Krag: Afskrift af et brev fra en sømandsenke – Petrea Schmidt: Elwine fra Dybvighovedvej – Hans Mikkelsen: Den kjed-sommelige Prædikant – Jens Bruun: Orgelpulpituret i Løjt kirke – Petrea Schmidt: To sømandsbreve – Hans Joachim Spies: Fredensborgdugen fra Løjt – Petrea Schmidt: Et skolebillede – Henry Iversen: Sofie Iversen – tante Fie – Mads J. Lildholdt: Omkring afstemningstiden – Julius Berg: Lidt om vejene i Skovby – Povl Reuter Jespersen: To gamle breve – E. Juhler: Præstesønnen fra Als. Kirsten Hansen og Gunnar Kjer Hansen: For 40 år siden.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mads Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa. Telf. 04667383.

Rødding

Historisk årbog for Rødding kommune.

Udgivet af Rødding bibliotek.

1985. Indhold: Chr. Gundersen: Erindringer fra Rødding – P. H. Søndergaard: Flugten over grænsen – Niels H. Kragh Nielsen: Besættelsestiden 1940–45 i Rødding kommune – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til N. H. Kragh Nielsen, Rødding bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding. Telf. 04841288.

Sottrup

Årsskriftet for Sottrup Sogn.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn.

1985. Indhold: Olav J. Bonefeld: Christian Jacobsen fra Sottrupskov lodsede »La Marseillaise« ud i Lillebælt – Ingeborg Kock: Den første læge i Vester Sottrup og nogle minder – Hans Madsen: Dragonpræsten i Sottrup – Jens Lampe: Øster Sottrup skoles historie – Olav Bonefeld: Bolsmandssønnen blev matematiker og russisk statsråd – Rigmor Petersen: Tanker og minder om en blomst – O. Andersen: Preussernes overgang til Als 1864 – Elisabeth Kjølseth: Pastor Nis Hanssen og træk af livet i Sottrup 1859–1866 – Olav Bonefeld: Da storken endnu var gæst i vort sogn – Kirsten Dall: 1984 – året der gik.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Olav Bonefeld, V. Snogbæk 33, 6400 Sønderborg. Telf. 04467136.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 11. 1986. Indhold: Hans Petersen: Min livsmelodi – Thomas Kaufmann: Et eventyr under Verdenskrigen – Ib Andersen: Hejmdal 1913–14 – Peter Petersen: Varnæs sogn 1914–18 – Ib Andersen: Varningsinger som krigsdeltagere i 1864 – Urban Schrøder: Anna Jørgensdatter i Nørskov og hendes Nyttårshilsen 1783 – Viggo Hviid og Ib Andersen: Volles Ras. En original fra Varnæsvig – Thomas Kaufmann: Trange tider langsomt skrider. Jul i Bovrup i gamle dage – Jes Chr. Clausen: Varnæs Birks Borgerforening 1984–85 – Skål for Varnæs.

Redigeret af Ib Andersen, Varnæs. Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Arne Videbæk, Lærkevej 1, Varnæs, 6200 Aabenraa. Telf. 04680572.

Noter og nyt

Nekrologer

Olav Christensen 2.2.1910–6.1.1986

Ved fhv. socialinspektør Olav Christensens død har Historisk Samfund for Sønderjylland mistet et mangeårigt bestyrelsesmedlem og sin tidligere kasserer, Haderslev by sin meget vidende lokalhistoriker og bibliograf og Sønderjylland en indsigtfuld personalhistoriker. Tabet for familien og den store kreds af venner og bekendte kan ikke sættes på nogen formel, men er afhængigt af Olav Christensens store menneskelige kvaliteter.

Ved Olav Christensens 70-års dag, som indtraf, efter at han var blevet ramt af den sygdom, der i de senere år standsede hans produktivitet, skrev Peter Kr. Iversen her i Sønderjyske Årbøger en omfattende artikel, som henviste til de vigtigste områder, hvor Olav Christensen havde gjort en indsats: Haderslev-Samfundet, Det unge Grænseværn, den lokalhistoriske arkivbevægelse, Historisk Samfund for Sønderjylland og den personalhistoriske forskning, for blot at nævne nogle. Denne liste er også fyldestgørende nu, 6 år efter, men helt til det sidste fulgte han, såvidt kræfterne tillod det, med i litteraturen indenfor sine gamle arbejdsfelter. Det var ham derfor en stor glæde, at så mange på hans 75-årsdag viste ham, at han ikke var glemt trods sygdommen.

Medens Olav Christensen i sine yngre år lagde de fleste kræfter i det dansk-nationale arbejde, blev de senere anvendt på den sønderjyske lokal- og personalhistorie. Her kan hans betydning næppe overvurderes. Skolet som han var i at holde rede på lange talkolonner skabte han med sin systematiske sans de grundlæggende og banebrydende bibliografier over Haderslev-litteratur og slægtshistorisk litteratur med tilknytning til Sønderjylland. Hans forbi- lede har ingen hidtil kunne leve op til i Sønderjylland, og det tjener som en stadig inspiration. Hans egne arbejder bygger altid på et solidt kildekendskab og giver ud over de rent saglige oplysninger også det personalhistoriske »bag- grundsstof«, som er så væsentligt og i perioder så forsømt. I Olav Christensens værker bliver det stående og beviser sin værdi fremover.

Når man forsøger at danne sig et overblik over Olav Christensens publika- tioner – en bibliografi er under udarbejdelse af sønnen Henrik Fangel – forbavsnes man over, at der også har været tid til det organisatoriske arbejde. Men det var der, endda til tider megen tid. Timerne blev ikke talt, for arbejdet skulle gøres og blev gjort, også selvom det var rutinearbejde med f.eks. Historisk Samfunds regnskab og ekspedition.

Pionergerningen inden for den lokalhistoriske arkivbevægelse sammen med folk som Hans Brandt, Strange Nielsen og Aage Bonde er imidlertid nok den side af hans virke, som på landsbasis har sat sig de dybeste spor. Uden disse mænds indsats havde vi næppe fået den "lokalhistoriske bølge", hvis dønninger er gået over hele landet og har medført voksende anerkendelse af dette arbejde. Når Haderslev i dag har et byhistorisk arkiv med en videnskabeligt uddannet leder, skyldes det ikke blot, at Olav Christensen i sin tid fik oprettet det

Olav Christensen
foto: (Historiske
Samlinger)

byhistoriske arkiv i Haderslev som et af landets første, men også i høj grad det opfølgende organisatoriske arbejde på landsbasis.

Man må tro, han ville have glædet sig over at opleve det.

Hans H. Worsøe

Peter Clausen, 24.10.1900–2.9.1985

Igen er en af Historisk Samfunds gamle veltjente tillidsmænd gået bort. Skoleinspektør Peter Clausen, den første formand for Åbenrå amtskreds, døde den 2. september 1985 i en alder af knap 85 år. Han var født den 24. oktober 1900 i Begyndt ved Hostrupskov, Ensted sogn som søn af landmand Peter Clausen og hustru Cathrine, f. Sørensen. Han var således netop gammel nok til at kunne komme med i 1. verdenskrig, men slap dog herfra uden men. Efter hjemsendelsen besluttede han at gå bogens vej, at blive lærer, idet der ved den tilstundende genforening måtte blive brug for mange danskuddannede

*Peter Clausen
foto: (Historiske
Samlinger)*

lærere, og han var indstillet på at gøre en indsats i genforeningsprocessen. Han kom på Haderslev Statsseminarium, hvorfra han dimitteredes 1922, og samme år bestod han en særskilt fagprøve i tysk. Vinteren 1922-23 var han lærer på den nyoprettede efterskole i Rens og fik derefter fra 1. april 1923 ansættelse som andenlærer i Bolderslev, Bjolderup sogn.

I 1927 indgik han ægteskab med Mette Marie Thomsen og forfremmedes 1. januar 1928 til førstelærer ved Borg skole i Brede sogn, hvorfra han dog allerede 1. september 1929 med varme anbefalinger fra tidligere stillinger kom til det i national henseende mere udsatte Hostrup sogn i Slogs herred. Her afløste han i Jejsing den navnkundige personal- og lokalhistoriker Chr. Maibøll som førstelærer. Det var således en ganske almindelig karriere for en ung landsbylærer, P. Clausen havde gennemgået indtil da. Men derefter søgte han 1936 til Sønderborg, hvor han blev viceskoleinspektør ved den kommunale Sct. Jørgensskole. Som tyskkyndig blev den erfarne skolemand efter besættelsen af flygtningeadministrationen ansat til at medvirke ved opbygningen af skolevæsenet for børnene i de tyske flygtningelejre og var bl.a. med til at sørge for,

at gymnasiaster blandt flygtningene blev ført op til studentereksamen i Vingsted ved Vejle. Efter at være vendt tilbage til Sønderbog blev han kort efter i 1947 udnævnt til skoleinspektør ved den som selvstændig skole midlertidig fungerende Skolevejs skole i Åbenrå, og han fik her den betydningsfulde opgave at forberede udflytningen til den nye Rugkobbelskole i 1953 med en lærerstab, hvori der var mange unge uden den store pædagogiske erfaring. Her på denne nye skole kom hans hovedindsats som skolemand, som administrator og pædagog til at ligge. Han fik kort sagt i løbet af kort tid skolen til at virke, og han kunne med god samvittighed og i forvisningen om at have gjort et solidt stykke arbejde trække sig tilbage som pensionist ved udgangen af oktober 1967.

Også udadtil kaldtes der på hans rige evner. Fra ungdommen var han interesseret i nationalt og kulturelt arbejde. I Bolderslevårene var han således meget aktiv i ungdomsarbejdet og blev formand for ungdomsforeningen. I Åbenrå blev han allerede 1949 indvalgt i bestyrelsen for fadderskabsforeningen for Tønning og var foreningens formand 1955-64. Endvidere var han kredsformand i Foreningen Norden 1953-56. Det var kendt, at P. Clausen havde historiske interesser, og at han havde en sjælden evne til at fange sine elevers interesse i dette fag. Det var derfor helt naturligt, at Historisk Samfund for Sønderjylland's styrelse i 1955, da den ny struktur skulle føres ud i livet, henvendte sig til ham med anmodning om at medvirke ved oprettelsen og konstitueringen af Åbenrå amtskreds. Han blev indvalgt i styrelsen 1955 og i løbet af vinteren og foråret 1956 gennemførtes derefter under hans ledelse dette organisatoriske arbejde. Han blev Åbenråkredsens første formand og udførte her et forbilledligt arbejde i de første vanskelige år indtil 1958, da han af arbejdsmæssige grunde måtte trække sig tilbage. Historisk Samfund er Peter Clausen stor tak skyldig for, at han ville være med i dette organisatoriske arbejde.

Peter Kr. Iversen

Chr. Stenz, 14.11.1909–29.4.1986

Det er ulige mere interessant at skrive hyldestartikler ved runde mærkedage end at skulle skrive nekrologer over gamle venner og medarbejdere. Nu er også Chr. Stenz og dermed igen een af den kreds af yngre, som fra midten af 50'erne var med i omstruktureringen af Historisk Samfund og arbejdet i forbindelse hermed gået bort. Johan Hvidtfeldt, Hans Neumann og Olav Christensen har vi måttet tage afsked med og af mine nære medarbejdere fra den gang er nu kun Knud Fanø og Troels Fink tilbage. Det er imidlertid glædeligt at se, at der nu igen er en kreds af unge og yngre, som er villige til at ofre kræfter på foreningens fortsatte trivsel.

Det stod næppe skrevet i stjernerne, da Niels Chr. Stenz, som hans fulde navn var, den 14. november 1909 så dages lys på en gård i Kondrup lidt nord for Randers, at han skulle komme til at udføre sin livsgerning i Sønderjylland, både syd og nord for grænsen. Han fik sin uddannelse som landmand hjemme og ude i gode lærepladser og kom derefter vinteren 1929-30 på Askov Højskole, hvor han opmuntredes til at læse videre. Han kom på Tønder Seminarium,

hvor han for første gang stiftede bekendtskab med den særlige grænselandsstemning, og hvor han oplevede mindretallets nazificering. Og hos sin onkel Peter Petersen på Røj, den senere konservative folketingsmand, fik han lejlighed til at træffe sammen med mange af vesteregns kendte personligheder, hvilket var med til at præge hans politiske ståsted. På og uden for seminariet var det vel dog Claus Eskildsen, som især kom til at påvirke ham. Hans interesse for danskhedens kår i Sydslesvig blev vakt, og efter lærereksamen 1935 og et års vikariat i Vejstrup ved Skamlingsbanken søgte og fik han 1936 ansættelse ved den nyoprettede danske privatskole i Ladelund i Kær herred lige syd for grænsen. Her stiftede han hjem, idet han den 2. oktober 1938 holdt bryllup med sin et par år yngre studiefælle Ingeborg Nielsen.

Under krigen så han sig imidlertid nødsaget til sammen med sin familie at søge stilling nordpå, og han virkede da indtil 1945 som førstelærer i Nørre Hostrup. Han var her aktiv inden for modstandsbevægelsen, men benyttede også tiden til i 1944 at tage faglærereksamen i historie. I det hele taget søgte han bestandig ved kurser af forskellig art at dygtiggøre sig.

I 1945 tog han igen syd på, hvor han nu blev lærer i en barak i Vesby, Medelby sogn, medens hans hustru holdt skole i et privathjems storstue i selve Medelby. Det var under yderst spartanske forhold, familien her måtte arbejde og bo. Det er derfor også så meget mere beundringsværdigt, at der blev tid og kræfter til at arbejde med en stor undersøgelse om sprogforholdene i Mellemslesvig, hvis resultat publiceredes i Sønderjyske Årbøger 1947. Undersøgelsen om »Det danske Sprogs Stilling i Mellemslesvig i 1946« er en slags videreførelse af den tyske hjemstavnsforsker Paul Selks undersøgelse i 1930'erne om sprogforholdene i området. Stenz benyttede samme fremgangsmåde som Selk, idet han indsamlede oplysninger både om forældrenes indbyrdes talesprog, deres sprog med børnene og om antallet af rensprogede familier. Og samtidig undersøgte forholdene inden for de gamle indfødte slægters talesprog. I et stort tabellarisk materiale belyser han udviklingen i de 10 år, der var gået siden Selks undersøgelser, og som det var at vente, var det danske sprog i de fleste sogne i tilbagegang. Afhandlingens kvalitet belyses bedst ved, at den af Dansk Historisk Fællesforening blev tilkendt prisen for den bedste afhandling i samtlige danske årbøger 1947. I begrundelsen for tildelingen siges, at afhandlingen overalt er saglig og objektiv, at det store stof ikke har overvældet forfatteren og at »hans fremstilling er klar og overskuelig og nu og da oplives af de små konkrete træk, der bedre end lange forklaringer fortæller om de forvirrede sproglige forhold i grænselandet«. Men med denne afhandling, der må betegnes som Chr. Stenz' mest betydningsfulde i videnskabelig henseende, var hans interesse for sprogudviklingen i Mellemslesvig ikke slut. Han fulgte stadig udviklingen nøje og udmøntede sin viden i afhandlinger i Sprogforeningens Årsberetning 1955/56 og 1971/72, i en længere redegørelse i Grænseforeningens Årbog 1977 samt i en række mindre artikler.

Tiden i Vesby var blevet godt udnyttet, men de primitive og små forhold her kunne i længden ikke tilfredsstille det unge, energiske lærerpars ambitioner om også at skabe sig en mere udfordrende pædagogisk karriere. De landlige forhold i Medelby sogn omskiftedes derfor 1949 med stillinger i Flensborg, han som lærer ved Chr. Paulsens skolen, hvor han allerede 1951 blev viceinspektør, medens Ingeborg fik ansættelse ved Gustav Johannsens skolen. Interesseret og

*Christian Stenz
foto: (Historiske
Samlinger)*

engageret i organisatorisk arbejde var han 1949–52 formand for den danske lærerforening i Flensborg.

Da der fra forskellig side inden for Historisk Samfunds medlemskreds var blevet udtalt ønske om, at der blev bragt mere sydslesvigsk stof i Sønderjysk Månedsskrift, var det naturligt, at tanken faldt på at rette henvendelse til Chr. Stenz om at tiltræde redaktionen af tidsskriftet. Han tiltrådte da her 1949, og det følgende år blev han indvalgt i foreningens styrelse. Fra 1957 påtog han sig sekretærarbejdet og udførte her indtil 1966 en ganske særlig indsats ved tilrettelægningen af egnsvandringerne. Som næstformand fra 1966 fortsatte han endnu en årrække dette specielle arbejde. Af redaktionsudvalget for Sønderjysk Månedsskrift var han medlem til 1979, altså ialt 30 år, og har vel her gennem årene selv leveret omkring 60 artikler, større eller mindre. Især helligede han sig kommenteringen af valgene syd og nord for grænsen og hans statistiske undersøgelser og beregninger i forbindelse hermed vil have blivende værdi.

Da undertegnede efteråret 1980 trak sig tilbage som formand, overtog Chr.

Stenz som næstformand ledelsen af foreningen og gjorde dette på udmærket måde, indtil der i maj 1981 kunne vælges en ny formand. Samtidig udtrådte han af styrelsen og blev på årsmødet i Løgumkloster udnævnt til foreningens æresmedlem efter 31 års meget aktiv og værdsat medvirken i ledelsen.

Chr. Stenz' organisatoriske interesser fandt anvendelse på mange områder. Efter at han i 1957 sammen med sin hustru havde fået ansættelse ved Rugkøbelskolen i Åbenrå, hvor han også blev viceinspektør og fungerede som sådan indtil sin pensionering 1978, deltog han aktivt i politisk arbejde. Han var ved nogle folketingsvalg fra 1964 konservativ kandidat i Tønder og Løgumklosterkredsene, og 1970 indvalgte han som konservativt medlem af Sønderjyllands amtsråd, hvor han især lagde sine kræfter i arbejdet inden for K-U-udvalget. Han var her medvirkende til, at Sønderjysk Månedsskrift kunne bringe afsnit af Museumsårbogen i sit decemberhæfte, hvorved disse blev kendt i en større kreds. En kort tid var han tillige medlem af det sønderjyske amtsprogramråd for radioen. En overgang var han formand for Åbenrå-kredsens konservative vælgerforening og af sit parti var han udpeget til medlem af bestyrelsen for Dansk Kultursamfund. Indtil sygdom lagde hindring i vejen herfor, ledede han arbejdet inden for Grænseegnens Arbejdsudvalg.

Men også inden for sine fagfællers kreds gjorde han en betydningsfuld indsats, idet han var stiftende medlem af Dansk Historielærerforening og var foreningens første formand. Også som lærebogsforfatter har han gjort sig fortjent, idet han skrev en lille Sønderjyllands Historie beregnet for de ældre årgange i folkeskolen.

Af hans litterære virksomhed i øvrigt kan nævnes, at han medvirkede som redaktør ved Bov Sogns Historie, og at han gennem årene har skrevet utalte avisartikler. Sidst men ikke mindst skal dog hans livfulde erindringer nævnes, som udsendtes 1982 i Historisk Samfunds serie Sønderjyske Levnedsløb under titlen Dansk Lærer i Grænselandet. Her får man et glimrende billede af Stenz som fortæller, og det er skade, at han, før sygdom ramte ham, kun nåede at få skildringen ført frem til 1949.

Chr. Stenz var en flittig mand, der som engageret havemand kunne mere end hype sine egne kartofler. Han kunne overkomme meget, og han har gjort en indsats inden for Historisk Samfund, som vil blive mindet i taknemmelighed.

Peter Kr. Iversen

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1985

Medens antallet af besøgende på landsarkivets læsesal for første gang i mange år ikke udviste stigning, men synes at have stabiliseret sig på omkring 4000 (1985: 4211, 1984: 4299) har arbejdet med hjemkaldelse af embeders og offentlige myndigheders arkiver atter i det forløbne år bevirket en kraftig stigning i afleveringerne (380m i 1985 imod 153m i 1984). Blandt de store afleveringer er der grund til at nævne Tønder kommune 1864-1940 og sammenlægningskommunerne frem til 1970. Desværre er der foretaget store kassationer i materialet fra den preussiske forvaltnings tid, men ikke desto mindre er der tale om en historisk set meget værdifuld aflevering. Andre store afleveringer

Troels Fink på talerstolen ved åbningen af jubilæumsudstillingen (Historiske Samlinger)

er modtaget fra dommerembederne i Rødning, Toftlund, Gråsten, Sønderborg, Løgumkloster og Tønder. Med sidstnævnte fulgte adskillige meter familieretlige sager fra tiden før 1920. Endelig er Haderslev Seminariums arkiv 1864-1920 modtaget i 1985.

Selvom landsdelen er ved at være dækket med lokalhistoriske arkiver, som landsarkivet har et udmærket samarbejde med, afleveres der stadig en del privatarkiver og foreningsarkiver til landsarkivet, således at den herværende store og betydningsfulde samling løbende suppleres. Blandt de afleverede foreningsarkiver kan nævnes så forskelligartede ting som Aabenraa amts sognerådsforening, H. P. Hanssens Mindefonds arkiv 1971-80, De danske børneinstitutioner i Aabenraa, Sønderjyllands Symfoniorkester, Gånsager Brugforening, Kegleklubben af 1864 og Kirkeligt Samfund for Haderslev foruden en mængde afleveringer af enkelte bind og pakker.

De i sidste årsberetning nævnte ordningsarbejder i toldarkiverne er blevet afsluttet og manuskriptet til en samlet registratur over de sønderjyske toldarkiver 1920-1969 samt Grænsegendarmerikorpset er i december 1985 indleveret til trykning i Rigsarkivet og vil forhåbentlig foreligge færdigtrykt, når denne beretning læses. Den ledige stilling ved landsarkivets værksted er besat med konservator Martin Degn Pedersen, således at værkstedet atter kan fungere med konservering, indbinding og oplæring af nye elever. Arkivar Lars N. Henningsen er 1. september vendt tilbage fra 2 års orlov ved Studiefdelingen i Flensborg. Arkivets medarbejdere har også i 1985 i vid udstrækning deltaget i det historiske organisations- og formidlingsarbejde bl.a. med afholdelse af

foredrag, udgivelse af publikationer og kursusledelse både på landsarkivet og udenfor dette.

Et af de foretagender, som har hjemme på landsarkivet, Historiske Samlinger for Sønderjylland, har i 1985 med ansættelsen af lektor Henrik Fangel som leder og lokalhistorisk konsulent fået karakter af en egentlig institution og har samtidig skiftet navn til Institut for sønderjysk Lokalhistorie. 25-året for samlingsernes oprettelse blev den 23. november fejret på landsarkivet med reception og billedudstilling. Iøvrigt henvises til instituttets egen beretning.

Den enkeltbegivenhed, som mere end nogen anden prægede arbejdet på landsarkivet i det forløbne år, var Aabenraa bys 650-års jubilæum, eller rettere sagt 650-årsdagen for udstedelsen af Aabenraa bys skrå Phillippi-Jacobi dag, 1. maj 1335. Da skråen opbevares på landsarkivet som et af dettes klenodier, var det naturligt, at landsarkivet og dets medarbejdere aktivt deltog i byjubilæet. Borgmester Camma Larsen-Ledet havde da også tildelt arkivet en væsentlig rolle både ved forberedelserne og ved selve jubilæets festligholdelse, som strakte sig fra jubilæumsdagen til langt hen på sommeren. I anledning af jubilæet besøgte Hendes Majestæt dronningen og Hans Kongelige Højhed prinsen 1. maj Aabenraa, og ved besøgets start på rådhuset om morgenen blev skråen præsenteret af landsarkivaren. Derefter blev den i hast transporteret tilbage til landsarkivet, hvor den dannede det naturlige midtpunkt i udstillingen »Arkivalier fortæller Aabenraa historie«, som i overværelse af HM dronningen med følge sidst på formiddagen blev åbnet af professor dr. phil. Troels Fink. Til denne udstilling, hvortil landsarkivet havde udarbejdet et lille katalog, havde lektor Immo Doege bidraget med materiale vedr. mindretallet og museumspædagog Helle Denckert sammen med lektor Henrik Fangel med materiale vedr. det nyudgivne byhistoriske atlas. Efter jubilæumsdagen blev udstillingen holdt åben for publikum, således at den også kunne bese i forbindelse med de to byhistoriske foredrag som Aabenraa amtskreds under Historisk Samfund for Sønderjylland arrangerede på landsarkivet om efteråret. Udstillingen og jubilæumsarrangementerne i det hele taget bevirkede, at en række skoler og enkeltpersoner aflagde besøg på landsarkivet i jubilæums-sæsonen og har således lokalt været med til at udbrede kendskabet til landsarkivet og dets samlinger.

Blandt årets øvrige besøg er der særlig grund til at nævne, at Dansk Arkivsel-skab i forbindelse med et kursus på Hotel Hvide Hus den 22. november med 60 deltagere aflagde besøg på landsarkivet, samt at styringsgruppen for de Nordiske Forskningskurser ligeledes i november afholdt møde på landsarkivet, ved hvilken lejlighed rigsarkivar dr. phil. Vagn Dybdahl fortalte om Sønderjyl-lands historie.

Når man ser tilbage på året 1985, må man konstatere, at det har været et begivenhedsrigt år, og at landsarkivets samlinger har modtaget vigtige og omfattende nyerhvervelser. Pladsproblemer synes der dog ikke foreløbig at være udsigt til, men det er med stigende bekymring, at man under de nuværen-de økonomiske vilkår for statsinstitutioner må konstatere, at landsarkivets nye bygning efterhånden stiller stadigt voksende krav om vedligeholdelse.

Hans H. Worsøe

Institut for sønderjysk lokalhistorie (Historiske Samlinger)

Styrelsen for Historiske Samlinger for Sønderjylland besluttede på sit møde den 22. november 1985, at institutionen skulle skifte navn til Institut for sønderjysk lokalhistorie. Baggrunden for dette navneskifte var, at Historiske Samlinger fra 1. august med ansættelse af en fuldtidsbeskæftiget leder, der samtidig fungerer som lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland, har ændret karakter. Fra at være en samling, hvis formål udelukkende var at indsamle billeder, bånd, film, traditionsstof, sang- og salmebøger m.m., har institutionen nu også fået et bredere sigte, nemlig at vejlede og rådgive lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland i deres virksomhed. Oprettelsen af sådanne amtskonsulentstillinger har længe været et stærkt ønske hos de lokalhistoriske arkivers organisationer, og Sønderjyllands amt er takket være en kraftig forhøjelse af amtets tilskud til Historiske Samlinger det første sted i landet, hvor en sådan konsulent er tiltrådt.

Der findes i Sønderjyllands amt ca. 70 lokalhistoriske arkiver, foreninger, grupper og udvalg, hvoraf langt de fleste foretager indsamling af arkivalier og billeder. Disse arkiver er især oprettet i 1970'erne og 1980'erne, og en del af dem er organiseret i sammenslutningen Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS), der er en amtskreds under Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA).

Arkiverne i Sønderjylland er organiseret på forskellig vis. Nogle er kommunale og drives i tilknytning til et bibliotek, andre er foreningsdrevne, og i nogle tilfælde er der tale om, at et mindre udvalg står for indsamlingen af arkivalier. Kun enkelte steder er der fast, lønnet personale på deltid. I langt de fleste tilfælde er det frivilligt og ulønnet personale, der står for indsamling, registrering og formidling af materialet.

Behovet for rådgivning og vejledning viste sig at være til stede, og der blev hurtigt bud efter den lokalhistoriske konsulent. Der har været henvendelser vedrørende vejledning i registrering af så vel arkivalier som billeder, ligesom konsulenten har medvirket ved stiftelse af nye lokalhistoriske foreninger. I forbindelse med konsulentens arbejde er der aflagt besøg i en række arkiver, hvorved der er knyttet en række gode kontakter.

Konsulentvirksomheden er sket i samarbejde med LASS og Historisk Samfund for Sønderjylland. Konsulenten havde således lejlighed til at præsentere sig for de lokalhistoriske foreninger ved aftenmøder i Augustenborg og Kliplev, arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland.

De første fem måneder må opfattes som en del af den indkøringsfase, der skal til for at få dette nye arbejdsområde til at fungere.

Disse første måneder lover imidlertid godt for det fortsatte arbejde.

Historiske Samlinger

De Historiske Samlinger udgør stadig en del af institutionens arbejdsområde og derfor bruges betegnelsen Historiske Samlinger stadig om denne afdeling af instituttet.

Billedsamlingen har i løbet af 1985 haft en tilvækst på ca. 1800 billeder samt otte scrapbøger og fire fotoalbum. Blandt afleveringerne skal især nævnes en stor samling billeder vedrørende højskoleforstander Hans Lunds liv og

virke, en værdifuld samling billeder, der illustrerer Aabenraa elforsynings virksomhed helt tilbage fra 1940'erne samt en stor samling af nødpengesedler fra 1919-20. Det er vort håb at få denne samling af nødpengesedler suppleret, således at det bliver muligt alsidigt og bredt at dokumentere også denne side af landsdelens kulturhistorie.

Samlingernes negativsamling er blevet forøget ganske betydeligt i 1985. Fotograf L. v. Münchow, Aabenraa, har således afleveret hele sin meget store negativsamling, hovedsagelig på film, og især omfattende portrætfotos. Fru Marie Kuhrts børn i Gråsten har deponeret deres bedstefar C. C. Biehls store glasnegativsamling.

C. C. Biehl var postkortfabrikant og langt de fleste af glasnegativerne er forlæg for hans postkort. Negativerne, der er af særdeles god kvalitet, er især optaget i tiden fra omkring århundredskiftet og frem til 1. verdenskrig og omfatter ialt 2-3000 stk. Arbejdet med identifikation og ordning af negativerne er indledt.

I det fotografiske atelier er der af Jens Ravn Jensen fremstillet 1199 billeder. Ialt er udlånt 470 billeder i kopi, heraf 111 til Aabenraa bys historie bind 4, der omfatter tiden 1945-70. Mange af kopierne er benyttet af andre institutioner på udstillinger eller i publikationer. Blandt de flittigste benyttede af samlingerne er fuldmægtig Sv. A. Faaborg, Aabenraa, men også mange andre har foretaget besøg og gennemset et betydeligt antal billeder. Antallet af udlånte billeder dækker således over en omfattende brug af samlingerne.

Fra jubilæumsudstillingen nov.-dec. 1985, hvor instituttets nye udstillingsudstyr blev taget i brug. Udstillingen viste eksempler på de typer af billeder, som Historiske Samlinger har indsamlet igennem 25 år. På billedet ses halvdelen af udstillingen.

Med postkortfabrikant C. C. Biehls store glasnegativsamling har Historiske Samlinger fået en pragtfuld samling billeder i hænde, der dækker hele Nordslesvig i perioden fra ca. 1900 til 1940. Her ses et eksempel fra samlingen: Småbanetog i Vojens i begyndelsen af århundredet.

Fruerne Inge Skifter Andersen og Birthe Wive har stået for ekspedition af de mange billeder til gennemsyn og for registrering iøvrigt.

Båndsamlingen er forøget med 22 bånd, alle overspillet af Jens Ravn Jensen, og samlingen af sangbøger er forøget med fem sangbøger. Ved hjælp af en bevilling fra Lauritz og Augusta Dahls mindelegat er der indkøbt en stor Revox båndoptager, således at båndsamlingens udstyr hermed er helt up-to-date.

Historiske Samlinger kunne i 1985 fejre 25-året for samlingernes beståen. Dette jubilæum blev markeret med en udstilling og et arrangement for en bred kreds af indbudte gæster den 23. november i Landsarkivets foredrags- og udstillingssal. På udstillingen vistes for første gang det udstillingsudstyr, som instituttet bl.a. med støtte fra Sydbanks Fond har anskaffet, og som det er tanken, at også de lokalhistoriske arkiver og foreninger kan gøre brug af. På ti store plancher vistes eksempler på de typer af billeder, som er indsamlet i årenes løb, dels i form af originaler, dels i form af affotograferinger. På et bånd var samlet klip fra Historiske Samlingers store båndsamling, klip der samtidig skulle give glimt af Sønderjyllands historie fra ca. 1914 og fremefter. I foredragssalens monter var udstillet albums, glasnegativer, bånd og sangbøger for at illustrere de historiske samlingers virkefelt.

Plancheudstillingen stod i december måned på Det sønderjyske Landsbibliotek og blev således set af mange mennesker.

I forbindelse med jubilæet trak styrelsens formand, professor, dr. phil. Troels Fink sig tilbage og trådte tillige efter eget ønske ud af styrelsen, som han har siddet i siden samlingernes start. Ny formand blev landsarkivar Hans H. Worsøe, mens Historisk Samfunds formand, Poul Andersen, blev valgt til ny næstformand. Sammen med lederen udgør de instituttets forretningsudvalg.

Ved undertegnedes tiltræden som lokalhistorisk konsulent den 1. august 1985 tog Historiske Samlinger samtidig afsked med sin grundlægger og mangeårige leder, fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen, der dog stadig har tilknytning til instituttet som medlem af styrelsen. Den billedsamling, som blev skabt på Peter Kr. Iversens initiativ, omfatter nu op imod 100.000 billeder, og det var således med god samvittighed, at Peter Kr. Iversen kunne takke af også på denne post for hermed at hellige sig sine mange andre interesser.

Historiske Samlinger er såvel den afgående formand, Troels Fink, som den afgående leder, Peter Kr. Iversen, megen tak skyldig.

Henrik Fangel

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1985

Året 1985 har været præget af et spændende, men tidkrævende redaktionsarbejde og intensiv historisk forskning.

Bjørn Poulsen, stipendiat siden februar 1983, arbejder på et stort projekt, som har fået titlen »Det sydlige Slesvig i senmiddelalderen. Landbrug og marked«. Det forløbne år er gået med at udnytte en omfattende samling af kildemateriale på ca. 7.000 kartotekskort, fordelt på topografiske, saglige og personregistre, som er blevet samlet under projektets indledende fase. Nye kilder er inddraget i den igangværende analyse. Værkets første kapitler foreligger; de skildrer oprøret i 1472, adeligt og gejstligt gods i Sydslesvig, bønder, kromænd og møllere, landbrugsproduktion og dens afsætning samt håndværkere og handlende i byerne. Beskrivelsen af fjernhandelen fra Bredsted, Husum og Flensborg er påbegyndt. – En række problemer vedrørende toldregnskaber blev diskuteret i Sønderjyske Årbøger 1985. Bjørn Poulsen offentliggjorde desuden: »Arkæologi i Flensborg 1984« (i: META, Nyt om middelalderen 1985, s. 72–76), »Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi« (i hikuin 11, 1985, s. 227–236), »Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen« (i: Bol og By 1985, s. 7–20).

Arkivar Lars N. Henningsen, stipendiat fra 1. september 1983 til 31. august 1985, afsluttede sit store og stofmættede værk »Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernførde i økonomi og politik 1700-1770«. Lars Henningsens bog, der er på 471 sider, udkom den 15. november 1985 og har fået en række meget fine anmeldelser. Bogen er lovet anmeldt i nærværende årgang af Sdj. Årbøger. Studieafdelingen skylder Statens Humanistiske Forskningsråd og Sydbanks Fond tak for tilskud til denne udgivelse.

W. L. Christiansen, der fra 1. februar 1985 til 30. november 1985 var medarbejder ved Studieafdelingen i forbindelse med ABM (:Beskæftigelses-

fremmende foranstaltninger), har afleveret og ordnet sit store privatarkiv (90 arkivkasser), skrevet første version af »Die Geschichte der SPF 1946–1954« og forfattet sine erindringer, som har fået titlen »Fra blakket slesviger til dansk sønderjyde«. Hans ophold ved Studieafdelingen vil desuden resultere i nogle mindre samtidshistoriske artikler.

Den 1. december 1985 tiltrådte arkivar Klaus Egeberg som stipendiat og påbegyndte en historiografisk undersøgelse af den slesvigske lokalhistorie. Stipendiatopholdet måtte imidlertid ophøre allerede den 31. januar 1986, idet Klaus Egeberg blev udnævnt til landsarkivar i Grønland. Det kan dog forventes, at han vil udmønte de to måneders studier i artikelform.

Under redaktionsarbejdet med Studieafdelingens udgivelser skrev bibliotekslektoren bl.a. en tysk konklusion til Lars Henningsens bog og en række biografiske skitser til »Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982«. Han holdt foredrag for vandrelærerne i Sydslesvig om »Christian Paulsen«, om »Aspekte unserer Landesgeschichte aus dänischer Sicht 1864-1920-1945-1955« på Amtsvolkshochschule Satrup og om »Die dänische Minderheit und ihre deutsche Umwelt« på Goethe-Institut i København. Det sidste foredrag blev offentliggjort i Grenzfriedenshefte 1985, s. 196–208. Han arbejder nu på »Den danske Menighed i Flensborg«, der vil udkomme i efteråret 1987.

Jane Bossen, leder af Den slesvigske Samling, afleverede i januar 1986 sit manuskript »Helligåndskirken 1386-1986«, som er en indgående beskrivelse af bygningens og inventarets historie.

I december 1985 kunne Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982 bind 1 og 2 (510 sider) udleveres til ca. 450 abonnenter. Bogens officielle udgivelsesdag blev den 10. januar 1986. Denne dag markeredes ved en reception. De to nye bind med barndoms- og ungdomserindringer dækker hele Sydslesvig fra Tønning og Husum over Kollundmark til Agtrup og Ladelund, fra Ladelund østover til Harreslevmark, Flensborg og Tarup og sydover til Strukstrup, Slesvig og Rendsborg. Det er 16 bidrag fra godt en halv snes lokaliteter, fra land og by og fra alle sociale lag. De to bind, der har fået en særdeles fin modtagelse af pressen, er tilegnet Lars H. Schubert (1907-1984). Også dette værk er lovet anmeldt i denne årgang af Sdj. Årbøger. Studieafdelingen takker »Kong Frederik og dronning Ingrid's fond til humanitære og kulturelle formål« og »Det unge Grænseværn« for tilskud til denne udgivelse.

Også i det forløbne år har en række danske og tyske historikere søgt og fået vejledning i deres forskning. Flere af dem har haft brug for en arbejdsplads på Studieafdelingen og har trukket på Studieafdelingens og Centralbibliotekets muligheder for adgang til information.

Johann Runge

Institut for Grænseregionsforskning, 1985

I lighed med tidligere år var arbejdet i 1985 igen præget af en bred vifte af forskningsprojekter. Takket være støtte fra såvel offentlig som privat side, herunder forskningsfonde samt kontraktforskning lykkedes det at fastholde et højt aktivitetsniveau.

Inden for det samfundsvidenskabelige område fortsatte de igangværende undersøgelser om uddannelses- og beskæftigelsesforholdene i Sønderjylland. En del af disse undersøgelser har også udløbere til andre egne af landet. Nyt i den forbindelse er et projekt om erhvervs kvalifikationer. Ny teknologi og hurtige strukturændringer medfører således hele tiden ændrede kvalifikationskrav inden for de forskellige erhverv. Ofte er det vanskeligt for uddannelsesinstitutionerne at leve op til disse nye krav. Et hovedformål med undersøgelsen er derfor at kortlægge virksomhedernes omstilling og at præcisere og formidle de derved forbundne nye kvalifikationskrav til medarbejderne. Undersøgelsen vil bygge på case-studier fra virksomheder i og uden for Sønderjylland.

Af andre projekter kan nævnes undersøgelser af den offentlige sektor nord og syd for grænsen, de økonomiske konsekvenser af en fast Storebæltsforbindelse, den dansk-tyske grænsehandel, forbrugsvarernes vej fra producent til forbruger i Nord- og Sydslesvig samt økonomiske prognoser for Sønderjylland.

I 1985 blev følgeforskningen i det regionale tv-forsøg TV-Syd også bragt til afslutning. Hovedindsatsen lå på gennemførelsen af en større spørgeskemaundersøgelse. Den skulle dels belyse modtagelsen af TV-Syd blandt regionens befolkning og dels supplere den tidligere gennemførte undersøgelse af medievanerne i Syd- og Sønderjylland. Parallelt hermed er der blevet gennemført en undersøgelse af mediebrugen blandt det danske mindretal i Sydslesvig. Resultaterne af disse undersøgelser blev offentliggjort i årets løb.

Inden for det humanistiske område fortsatte projekterne om det danske og det tyske mindretals historie, stationsbyernes udvikling i Sønderjylland 1840-1940, mødet mellem sprogene i den dansk-tyske grænseregion og folkesangen i Sønderjylland. En liste med udgivelser af resultater herfra såvel som de øvrige projekter kan rekvireres ved henvendelse til instituttet.

Udover forskningen har instituttet arbejdet med informations- og oplysningsvirksomhed, bl.a. formidlet gennem det lille tidsskrift PLUK, der i tre numre årligt orienterer om forskning i eller om Sønderjylland. Hertil kommer talrige foredrag, artikler, radioindlæg og besvarelse af henvendelser samt deltagelse i faglige konferencer.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Arkæologisk blev 1985 et yderst givtigt år med mange spændende fund og udgravninger. Blandt de vigtigste skal nævnes en rigt udstyret grav fra den ældre bronzealder ved Hønkys (Rødekro Kommune), en boplads fra samme periode ved Højgaard (Gram Kommune) samt grave og boplads fra jernalderen ved Hjemsted (Skærbæk Kommune). Endvidere skal nævnes 2 fund af danefæ: et lille lerhoved fra den ældre jernalder fra Grønninghoved (Christiansfeld Kommune), og en stor møntskat (7½ kg) fra 1600-tallet, fundet ved Sdr. Vollum (Bredebro Kommune).

I skolernes efterårsferie var der demonstration af smedning i Torning smedje. (foto: museet)

Af særudstillinger har der i årets løb været afholdt 8, hvoraf Haderslev Kunstforening tegner sig for de 3 + 1 i samarbejde med museet. Af disse skal især fremhæves en udstilling med keramikere Heidi og Åge Birck, en udstilling af rav gennem tiderne, en stor etnografisk udstilling om kongedømmet Bhutan i Himalaya samt udstillingen »Hvad vi fik og fandt« om Museets nyhvervelser gennem de sidste 5 år. Af nyheder i den permanente udstilling skal nævnes indretning af Torning smedie i frilandsafdelingen samt en nyordning af samlingen af landbrugsredskaber. Årets samlede besøgstal blev 25.522. Foruden udstillingerne på museet har der været arrangeret en række mindre særudstillinger i pengeinstitutter, på plejehjem m.v.

Ud over udstillingerne har der på museet været afholdt foredrag, koncerter, folkedanseropvisning m.v., ligesom museets medarbejdere har medvirket ved arrangementer uden for museet.

Af publikationer er der foruden informations- og skolemateriale udsendt nr. 2 af tidsskriftet »Lægæst«, en ny vejledning til Frilandsmuseet samt årsberetning 1985. Til sidstnævnte henvises for supplerende oplysninger om museets drift. Den tilsendes gratis ved henvendelse til Haderslev Museum.

Steen Wulff Andersen

Aabenraa Museum

1985 har på flere måder skilt sig ud fra de foregående år. Først og fremmest har hele museets virksomhed været tilrettelagt efter Aabenraa's byjubilæum, og dertil har både kommune og stat ydet særlige tilskud. Dernæst fik museet efter ansøgning midler fra Statens Museumsnævn til nogle helt centrale opgaver, som ellers ikke kunne klares.

De mange aktiviteter, der er udfoldet i år, har dog langt fra kunnet udføres af museets faste personale alene. Netop i jubilæumsperioden har kommunen stillet personer under beskæftigelsesordninger til rådighed i et omfang, som bliver helt uopnåeligt i 1986.

I foråret 1985 kunne ombygningen af den tidligere kustodebolig endelig afsluttes. Udstillingsrummet blev dermed klar i god tid før by-jubilæet, hvor det viste sig uhyre velegnet ved den første særudstilling.

Undersøgelser, forskning og indsamling

Hovedparten af undersøgelserne udspringer normalt af enten udstillingsformidlingsopgaver, eller de består i små plukvise undersøgelser i forbindelse med gaver eller forespørgsler. Det er værd at fremhæve, at dette udadtil næppe synlige arbejde er den nødvendige betingelse for, at de løsrevne genstande kan placeres i forhold til den almene historie og de mennesker og den egn, som de har været en del af.

Som forberedelse af jubilæumsaktiviteterne blev et stort antal (ca. 350) kunstneriske fremstillinger af Aabenraa fra ca. 1800-1985 registreret og fotograferet. De omfatter næsten udelukkende billeder i privat eje i Aabenraa, og tilsammen giver registreringen en god oversigt over kunstnere og de motiver, man til forskellig tid har yndet. Udover bevaringsværdien vil denne oversigt danne et godt grundlag, når museet eller andre søger at arbejde videre med eller indsamle by-billeder.

Den oversigt over kilder til byens middelalderlige topografi, som blev udarbejdet sidste år, fik i år den følge, at de arkæologiske undersøgelser i Vestergade kunne fortsætte, efterhånden som de, ialt fire, huse forsvandt. Haderslev Museum forestod udgravningerne, mens Aabenraa Museum sørgede for formidling, og for at et stort antal løsfund blev udgravede. Det mest »positive« resultat af udgravningerne i Vestergade er, at gaden først for alvor bebygges i 1600-årene. Indtil da var her højst et par værksteder, og arealerne blev brugt til affald.

Årets mest omfattende undersøgelse gjaldt imidlertid museets egne genstande, nemlig den betydelige samling af oversøiske genstande. Hertil havde Statens Museumsnævn bevilget etnografisk bistand i tre måneder, idet den type samlinger dels er et helt uopdyrket felt, dels kan fortælle noget om, hvad de danske søfolks møde med det fremmede og eksotiske indebar.

Godt 700 genstande, der stammer fra Aabenraa-søfarten blev fotograferede og deres oprindelsessted, fremstilling og brug bestemt. Fremhæves kan det, at den sagkyndige gennemgang bragte nogle meget sjældne og værdifulde ting for dagen. Det drejede sig især om store fotoalbums fra Kina og nogle håndmalede japanske billedruller med fortællinger om ainuer m.m.

Gaver og erhvervelser

Museet kan glæde sig over, at den jævne strøm af gaver fortsætter. De kommer fra ret forskellige kredse. En meget betydelig del repræsenterer den kreds, som kan benævnes søen og slægten, nemlig efterkommere efter eliten af købmænd, redere, kaptajner og skibsbygmestre.

I gennem snart mange år har museet således fra en dame bosat i Tyskland modtaget billeder, erindringer, notesbøger fra kaptajnerne Krabb, Mathiesen og Ulderup, og længere tilbage senator Jürgen Ahlmann. I år blev der kopieret fotografier fra Stentoftgård, og modtaget fotografier og notesbøger fra samme sted, samt endelig en stamtavle over slægten Ahlmann.

Ved siden af disse minder har museet i år modtaget fotokopier af breve, digte og erindringer fra en kaptajnskone, samt breve fra en skibsdreng på Colibri 1853-55.

Til samlingen af sømandssouvenirs blev føjet en uhyre sjælden gondol med roere, alt lavet af kryddernelliker. Fra et yngre slægtled modtog museet desuden en meget fyldig og velbevaret samling af pigetøj, kjoler, forklæder, undertøj samt fotografier. Både forarbejdning, kvalitet og enkeltheder som forklæder og silkedansekjoler kaster lys over både miljøets velstand og over den opdragelse, som de små piger fik i tiden 1915-30.

Ved siden af disse traditionelle giverkredse modtager vi heldigvis også henvendelser fra arbejdere. I ét tilfælde fik museet således lov til at være med i udvælgelsen fra et dødsbo, og herved sikredes nogle ellers oversete husholdningsredskaber, et henkogningssæt og en symaskine. De havde været centrale i den udprægede selvforsyning, som et typisk arbejdsmandshjem i Løjt havde været afhængig af i årene 1930-50. I øvrigt kan nævnes olietryk, bl.a. et kejserbillede fra ca. 1915, reproduktioner, kontrabøger fra en Aabenraa-købmand og en smeds delvist håndlavede cykelværktøj.

Af sparehensyn er der kun gjort indkøb til kunstafdelingen, og beløbet er yderligere halveret til kr. 10.000. På Grønlandsudstillingen er købt: Jes Schrøder »Mutter Germania«, (lille skulptur i træ, bemalet gips), Maria Lüders Hansen »Billede«, oliekriddt abstrakt, et helt ny-brud for hende. Fra museets egne udstillinger erhvervedes en bladcollage, »Jomfru Fanny« af Susanne Tvermoes.

Bevaring

Takket være en bevilling på 26.000 fra Statens Museumsnævn blev det i år muligt at fortsætte restaureringen af museets enestående samling af skibspor-trætter. Ikke bare i lokalhistorisk sammenhæng er den store samling central, men også i dansk søfartshistorie. Blandt andet er de to billeder fra kinesiske flodmundinger, der nu er blevet restaurerede, i sig selv enestående og sjældne. Den sidste del af bevillingen gik til konservering af nogle af de bedste af halvmodellerne i billedkasser. Om dem ved vi, at de er fremstillet af søfolk, og at tilsvarende savnes på landets hovedmuseum, på Kronborg.

Særudstillinger og anden formidling

Årets første særudstilling tog udgangspunkt i et materiale, halm, som for blot 40-50 år siden blev anvendt overalt, til tagtækning, til træsko, til kurve og hatte og meget mere. Udstillingen var fremstillet af Langelands Museum, og

Under Aabenraas 650 års jubilæum, i dagene 3.-4. maj 1985, var Sønderjyllandshallen og hele H.P.Hanssens Gade omdannet til en stor og velbesøgt messe for byens erhverv. Foran museet skabte en række frivillige i samarbejde med museet et lille marked, der med dragter og boder skulle give en fornemmelse af middelalder. (foto: museet)

den gav en både konkret og perspektivrig indsigt i de omfattende tekniske ændringer, der har gjort halm næsten overflødig. I besøgstal blev udstillingen en stor succes.

De to næste særudstillinger blev åbnet til byjubilæet 1. maj. I den ene forsøgte vi at give et billede af livet i Aabenraa i middelalderen ud fra de sparsomme fund, der findes her og på Nationalmuseet. Udstillingen dannede samtidig baggrund for udgravningerne i Vestergade, hvorfra de friske fund løbende blev inddraget.

Den anden udstilling »Aabenraa Billeder 1800-1985«, lånt fra private hjem, blev vist i den nye sal. I den var repræsenteret både store kunstnere som Franciska Clausen, flere lokalkendte og mange amatører, herunder et par børn.

Endelig indgik museet ved byjubilæet i et samarbejde med Nationalmuseet og stiftamtet om den særudstilling, der blev lavet på Brundlund Slot om bygningens historie og den nye viden, som de bygningsarkæologiske undersøgelser under restaureringen havde bragt frem.

Af kunstudstillinger har der været tre: Først Walisiske keramikere, arrangeret af British Club og med støtte fra British Council. Det var dejlig brugskeramik, som mange ikke bare så på, men også købte. Endvidere efter sommerferi-

Her skærer de to brødre Vinther-Pedersen legetøjsdyr, mens Elin Olsen, Inger Nielsen, Susanne Åberg og Gunhild Eeg på forrige side spinner og væver bånd. (foto: museet)

en to yngre kunstnere Ole Pultz og Dea Enna, og i efterårsferien Susanne Tvermoes. Især den sidste har med sine helt specielle blad-billeder over sagn og eventyr, samt sine dukker fået et stort begejstret publikum.

Årets sidste særudstilling »Fra børnenes verden« føjede sig til det traditionelle juletræ i december måned. Den viste en meget righoldig privat samling af købelegetøj ca. 1880-1930, suppleret med børnetøj og billeder af børn.

Ved siden af særudstillingerne har museet arbejdet med en række andre formidlingsformer. For at fejre byjubilæet udgav museet i samarbejde med Amtscentralen et Byhistorisk Atlas. Hæftet er udarbejdet af Henrik Fangel og Helle Denckert, og det giver både en konkret og alsidig oversigt over byens historie og et spændende undervisningsmateriale bygget over kort og billeder.

Ved messedagene først i maj arrangeredes på H. P. Hanssens Gade et »Middelaldermarked«. Det var resultatet af et usædvanligt godt samarbejde med nogle frivillige, der udfyldte hver sin bod: slagter, smed, keramik, træskæring, vævning og spinding. Markedet blev et farverigt åndehul og tilslutningen efter fortjeneste. Som helhed gav det løfter om, at den slags arrangementer, der henvender sig til næsten alle, vil kunne fortsætte, så museet får flere i tale.

Birgitte Krogh Rasmussen

Museet på Sønderborg Slot

Museets bestyrelse og faste personale var uændret i 1985. Museet har som sædvanligt i de senere år beskæftiget 7 langtidsledige og en civil værnepligtig foruden ekstra medhjælp. Uden denne hjælp var det ikke muligt at opretholde hverken den ret store åbningstid, hjælpen til skoler eller museets øvrige aktiviteter. Nu lykkedes det at bevare et rimeligt aktivitetsniveau og samtidig opnå et besøgstal på 90.000 ligesom året før.

Til de aktiviteter, der markerer museets virke udadtil, hører særudstillingerne. I 1985 vistes samme antal som i de foregående år. Den store sommerudstilling var foranlediget af 40-året for 2. verdenskrigs afslutning i 1945. Da der var kommet en central opfordring til alle museer, arkiver, biblioteker m.v. om at lave udstillinger i denne anledning, var mulighederne for lån stærkt begrænsede og interessen nok også mindre, end man kunne have ventet. De største og værdifuldeste lån kom derfor fra private. Derimod betød udstillingen, at museet modtog adskillige gaver, både genstande og billeder, fra 2. verdenskrig.

En særudstilling, der trak mange gæster, var en opstilling af en række små, livagtige og detaljeret opbyggede scener med emner fra Nordens historie. De var opbyggede som kukkasser, hvor man så ind ad små vinduer på større scener, befolkede med tinfigurer. Alle var udførte med stor akkuratess og historisk nøjagtighed af medlemmer af foreningen »Chakoten« og kom til at stå hele vinteren over.

Blandt årets øvrige særudstillinger har der været en kunstudstilling af sammenslutningen »Kammeraterne« sm.m. Danfoss Kunstforening, en udstilling af østtysk legetøj fra Erzgebirge, samt i vintermånederne museets traditionelle legetøjsudstilling og planche-udstillingen »Midvinter og Masketid«. Af andre arrangementer kan nævnes en foredragsrække sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved, koncerter, arrangerede af Sønderborg Musikforening eller af forskellige kor og en række møder, arrangerede bl.a. af Bedre Bymiljø, Lokalhistorisk Arkiv, Slægthistorisk Forening, Folkeuniversitetet og Historisk Samfund for Sønderjylland.

Udover de mange genstande, der belyste krigen 1939-45, modtog museet talrige andre gaver. En af disse gav anledning til indretning af et helt rum, museets kniplingsstue, med en nu specialbygget montre og nye vægplancher. Det drejer sig om den enestående sjældne samling af kniplinger, der skænkedes museet af fru I. Ragozcy og grosserer L. Ragozcy, hvis mor, fru L. Ragozcy havde samlet størstedelen af de smukke kniplinger. Den prægtige samling blev præsenteret i sit nye rum ved en højtidelighed, der blev overværet af Dronning Ingrid. Denne fornemme gave har givet anledning til en hel række besøg af særligt interesserede.

Blandt de mange andre gaver kan fremhæves en del tekstiler og adskilligt værktøj, især fra smede- og snedkerværksteder. Til de historiske samlinger er indgået nogle uniformer og flere genstande fra krigen 1914-18. Endelig er indkøbt en række kolorerede stik fra 1864, nogle tegninger af C. D. Gebauer og et maleri af Martin Quist samt nogle mønter og medaljer.

Årbogen »Nordslesvigske Museer« udsendte bind 12 som et festskrift til lederen af museerne i Tønder, dr. Sigurd Schoubye i anledning af dennes 70-

års dag. Årbogen, der redigeredes af J. Slettebo, blev med sine 206 sider og 17 artikler, foruden beretning og en bibliografi over S. Schoubyes arbejder, den hidtil største i rækken. Fra museet bidrog fru Inge Adriansen med »– men ørnen, den bygger i fjeldet ud« om illustrationer til folkevisen om Chr. II som den fangne ørn og om slottets vandkunst med dette motiv, Tove og J. Slettebo skrev i fællesskab om en sjælden nyerhvervelse til museet, en dåbskjole fra ca. 1760, og J. Slettebo leverede foruden årsberetningen også artiklen »To ungdomsvenner – J. P. Møller og C. W. Eckersberg«. Desuden byggede H. Roesdahls artikel »Hollandske vægfliser på Als« på materiale i museet. Årbogens emner var iøvrigt lige så alsidige og vidtspændende, som Sigurd Schoubyes museumsinteresser altid har været, og bogen indledtes da også med en hilsen fra formanden for Sønderjyllands Kunstmuseum, viceamtsborgmester Dycke Hoff og med en billedkavalkade omkring Schoubye ved nogle af hans mangfoldige aktiviteter.

Inge Adriansen har i årets løb publiceret nogle boganmeldelser og artikler, bl.a. på tysk (om fjerfugle) og engelsk (om museumsrundvisning) samt har med Henrik Lundbak, på Amtscentralen udgivet en diasserie om »Besættelsesårene i Sønderjylland« i tilknytning til museets store sommerudstilling. J. Slettebo har sammen med sine nordslesvigske kolleger fortsat arbejdet med en langtidsplan for amtets museumsvesen, en plan, der blev forelagt og drøftet på to møder i amtsmuseumsrådet.

Museet har fortsat deltaget i en række forskningsprojekter, først og fremmest Den danske Industri-registrering samt i Teglværksprojektet og det fælles Vadehavsprojekt. Desuden er samarbejdet med en lang række historiske foreninger og institutioner foruden Amtscentralen for Undervisningsmidler, Skolecentralen i Sønderborg, Sønderborg bibliotek og Lokalhistoriske Arkiv fortsat. Det nære samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved består ubrudt. Historisk Samfund er som hidtil repræsenteret i museets bestyrelse, mens museets inspektør er sekretær i Historisk Samfund.

J. Slettebo

Tønder Museum

Redaktionen beklager ikke at have modtaget årsberetning fra Tønder Museum og Sønderjyllands Kunstmuseum.

Midtsønderjyllands Museum

Da museet åbnede Palmesøndag, kunne vi fremvise en lille udvidelse af den »permanente« udstilling, idet der på 1. etagen var blevet opbygget en mindre astronomiudstilling. Udstillingen, der er lånt fra Naturhistorisk Museum i Århus, fortæller om vort solsystem og om chancen for at finde liv uden for Jorden.

Da vi heller ikke i år har haft mulighed for at foretage udgravninger i Gram Teglværksgrav, har vi benyttet tiden til at ajourføre registreringen af museets samlinger i takt med, at de blev overflyttet til »Hvalhallen« i den gamle tæppefabrik. Denne hal blev officielt åbnet i juli måned af viceamtsborgmester

Dycke Hoff, der gav museet gode ønsker med på vejen, til det arbejde, der nu skal foregå – nemlig konservering af hvalerne fra Gram-leret. Inden dette praktiske arbejde kan begynde, ligger der dog et stort undersøgelsesarbejde for at klargøre, hvordan knoglerne skal behandles, for ikke at blive nedbrudt af den farlige pyrit, der findes i dem.

Bestyrelsen for museet har ansat Lizzi Thamdrup, Seem i stillingen som konservator.

Som udgangspunkt for konservatorens arbejde har museet ved hjælp af udefra kommende midler, kunnet betale to hovedfagsstuderende for at udarbejde en detaljeret rapport over Gram-lerets kemi.

I løbet af året var museet, sammen med amtets øvrige museer, med ved en udstilling på Vojensmessen og med i opbygningen af det fælles: »projekt skurvogn«. Museerne i Sønderjylland har nemlig indkøbt en stor skurvogn, hvori der vil blive indrettet udstillinger, der kan præsenteres ved markeder, ringriderfester og på skoler. Den spændende ydre dekoration blev præsenteret i efteråret.

En af museets særudstillinger bør omtales lidt nøjere. Den opstod gennem et samarbejde med Greenpeace og hed »Red Hvalerne«, og både museets særudstillingslokale og Hvalhallen måtte bruges i udstillingen. I særudstillingslokalet udstillede vi, foran et 8 m langt »regnbuetæppe«, skelettet af en

Det rullende museum blev indviet den 7. maj 1986. Den kunstneriske udsmykning er betalt af Sparekassen Sønderjyllands fond. Marketingschef Bjarne Jørgensen, Aabenraa overrækker checken til museumspædagog Martin Abrahamsson, Gram. Til højre ses kunstnerparret Lene og Allan Christensen, Arnum, der har udført malerierne.

døgling hval, der i 1970'erne strandede på Rømø. Den øvrige del af lokalet blev brugt til fremvisning af Greenpeace plakater, trøjer, badges og meget mere. En lysbilledserie fortalte om organisationens arbejde, der også blev belyst gennem film.

I Hvalhallen udstilledes det 14 m lange skelet af en af kaskelothvalerne fra Henne Strand, og to aftener blev der her vist lysbilledforedrag og sunget gamle hvalfangersange.

I eftersommeren deltog Martin Abrahamsson og Flemming Roth i planlægningen og undervisningen af et »naturhold« på Rødding Højskole. Det er meningen, at vi også næste år skal deltage i dette spændende formidlingsarbejde.

Sidst på året, i december måned, blev kælderetagen på museet oversvømmet, på grund af større mængder smeltevand! Resten af året gik med en besværlig oprydning efter dette kedelige uheld, der ødelagde en del materiel.

Ved udgangen af året måtte museet desværre sige farvel til sin formand, Hans Schmidt, Sandet, idet han ikke genopstillede til amtsrådet. Også et andet bestyrelsesmedlem, der har fulgt museet fra allerførste færd, Ove Hansen, trak sig tilbage fra bestyrelsen. Vi vil savne begge.

Særudstillinger

»Naturen kom før teknikken«, en udstilling lånt på Naturhistorisk Museum i Århus.

Marmorskulpturer og tekstiler udført af kunstnerne Lis Andersen og Bodil Fontain.

Brugskunst og unikke ting i stentøj og porcelæn udført af Anders Birkegaard, Rødding. Billedvævning og applikation af Sanne Støvlbæk, Rødding samt oliemalerier af Viggo Andersen, Brændstrup.

Malerier og skulpturer af Hanne Elf, København.

Besøgstal var ca. 12.000.

Flemming Roth

Museet Holmen

Udstillinger

Hovedudstillingen på museet i 1985 var »Leddet er af lave« – om sønderjysk forsvar fra oldtid til nutid. Udstillingen var produceret af Haderslev Museum og Museet på Sønderborg Slot i fællesskab og vist i Løgumkloster som det 3. sted i landsdelen. Samtidig med denne blev museets udstilling om det middelalderlige Løgumkloster åbnet i klostrets stueetage.

I forbindelse med det årlige bogloppemarked udstillede Marianne Permin, Kavaletten og Jette Rasmussen keramik, Bente Moesmann og Hanne Knudsdatter tekstile arbejder – mens museet viste en nyherhvet samling af gammelt legetøj.

Museets håndværker Leif Petersen ved skelettet af den 14 meter lange kaskelothval. (foto: Vestkysten, Rødding)

Museet har endvidere været behjælpelig med ophængning af en udstilling af Adi Holzers og Niels Helledies værker i forbindelse med Løgumkloster Højskoles 25 års jubilæum i november.

Samlingerne

Museet har i årets løb erhvervet en række værdifulde genstande, såvel til den lokalhistoriske samling, som til samlingen af dokumentationsmaterialer vedr. moderne kirkekunst. Over 200 numre er indgået i museets registratur – lige fra katolske messehagler til gyngeheste. Samtidig er der påbegyndt en registrering og konservering af genstande fra Lokalhistorisk Forenings indsamlinger. Nordisk Kirkeprojekt er blevet beriget med adskillige kirkemodeller og skitser til byggeprojekter, diassamlingen er ordnet og opstillet i tilgængelig form, ligesom vores håndbogssamling er vokset støt. I årets løb er færdiggjort programmet for en konference om moderne kirkearkitektur i samarbejde med Kirkefondet.

Omkring nytårsskiftet 85–86 opstilledes en permanent lokalhistorisk udstilling samt en udstilling af Nordisk Kirkeprojekts samlinger.

Det omfattende arbejde med registrering og udstillingsopbygning er blevet muligt bl.a. gennem fondsstøtte fra Sønderjyllands Amts Museumsråd, Hvass-Fonden, ekstraordinært tilskud fra Løgumkloster Kommune – samt en stor indsats fra museets ulønnede arbejdsgruppe.

I begyndelsen af 1986 fratrædte mag. art. Birgitte Wistoft som museumsleder for at overtage en ny stilling i Selskabet for Nordisk Kulturhistorie. I en overgangsperiode, der benyttes til at undersøge mulighederne for at sikre museets status og økonomi fremover, er ledelsesarbejdet fordelt mellem bestyrelsens medlemmer, bistået af en kreds af frivillige medarbejdere. Den daglige administration udføres af en deltidsansat forretningsfører, Henry Gaarde.

Jens Kristian Krarup

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) i 1985

Ved årsmødet talte arkivar Klaus Egebjerg om, hvad lokalarkiverne kan finde på Rigsarkivet og andre større arkiver.

Der var igen fotokopieringskampagne i 1985, og der blev solgt ca. 21.000 kopier af kirkebøger og andre arkivalier i Det Sønderjyske Landsarkiv til de lokale arkiver.

LASS deltog også igen i 1985 med en stand på Fællesdyrskuet i Åbenrå. Dyrskuets emne var milieu, og LASS havde en udstilling over temaet landsbymilieu med billeder fra Løjt i øst og Møgeltønder i vestkanten af området. En folder i 500 eksemplarer om, hvad et lokalhistorisk arkiv er, blev totalt »udsolgt«. Der var også udarbejdet en plakat med advarsel om ikke at kaste arkivsager bort.

Den 1.8.1985 ansattes lektor Henrik Fangel som leder af den institution, som nu hedder Institut for sønderjysk lokalhistorie og samtidig som lokalhistorisk

*Sigrig Rasmussen og Anne-Helene Michelsen har udstillingen om Middelaldermad klar.
(foto: Helic, Aabenraa)*

konsulent for Sønderjylland. LASS har allerede haft glæde af samarbejdet, og er glade for dette aktiv i det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland. Foreningens medlemmer aflagde besøg i instituttet.

Årets kursusvirksomhed var en skuffelse. Både et tilbudt grundregistreringskursus og et tilbudt billedregistreringskursus måtte aflyses på grund af for få deltagere. De få, der meldte sig, fik besøg i deres eget arkiv af LASS' egne instruktører.

Den lokalhistoriske dag gik til Vesteregnen med besøg på arkivet i Tønder og på Kiers gård i Højer samt Højer Mølle.

LASS har fået tilbudt en plads i styrelsen af Institut for Sønderjysk lokalhistorie og har valgt formanden, Ester Feddersen, Tinglev, til denne opgave.

Der er nu 41 lokalhistoriske arkiver og foreninger, som er medlemmer af LASS.

Krista Lyngby

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

I anledning af Aabenraas 650 års jubilæum arrangeredes der den 18. og 19. maj udstilling om retter fra Middelalderen. Den besøgte af 234 gæster. Under

ledelse af fru Irmi Kjems, Harreslev holdtes der i juli måned spindekursus med 12 deltagere.

Sidst i september holdtes den årlige udstilling over emnet: »Hvorledes bønder byggede og boede i gamle dage«. Der blev hugget tømmer med en »biløkse« af tømrer Ingemann Rasmussen. Håndlavede mursten blev frembragt af teglværksarbejder Claus Marquardt, og jdepotter blev håndlavet i køkkenet af Agnethe Schmidt. Inde i stuen forklarede Senius Tiedemann gårdens stensamling.

Også i år har vi haft glæde af bistand fra en langtidsledig, Synnøve Stenholdt, som har været en god hjælp, når »Samlingen« skal holdes intakt.

Af gaver har vi i år modtaget følgende: En spidshakke af Helge Stenholdt. To vogndækkener af fru Marie Mathiesen, Hjolderup. En sav – en jernvinkel og et drejebor af Hans Aalling.

Med hensyn til fremtiden er det vort håb, at de forhandlinger, der føres med amt og kommune må få et gunstigt udfald, således at Jacob Michelsens gård kan bevares ud i fremtiden.

Niels Chr. Michelsen

Historisk forening for Vis herred, Bov museum

Den 4. maj 1985 åbnedes en særudstilling på Bov museum i anledning af 40-årsdagen for Danmarks befrielse. Vort ønske var, at man også i Bov kommune, der spillede så stor rolle som det vigtigste grænseovergangssted, skulle mindes de bevægede dage.

Museumsudvalget havde søgt at finde frem til så mange som muligt af de nulevende gamle modstandsfolk fra Bov kommune. Det lykkedes os at komme i forbindelse med de fleste af dem. Vi fik en stor samling af skriftlige beretninger og båndoptagelser samt fotos af mange af grupperne. En del af materialet blev benyttet ved udstillingen, men alt blev arkiveret til brug for en kommende tids historieforskere. Selve udstillingen bestod af genstande og fotos, som vi havde lånt, af Danmarks Frihedsmuseum og af mange private. Udstillingen fortalte også om de store karantænestationer, der var i Padborg og Kruså. I tilknytning til udstillingen var der udarbejdet en lysbilledseries med indtalte kommentarer på bånd. Den blev meget benyttet af de mange besøgende.

Målet for årets aftenudflugt var dels Nydam mose, hvor man hørte om både de gamle og de nyeste fund, og dels var man på rundtur i Varnæs sogn ved Varnæs Skovsø, kirken og kirkegården under kyndig ledelse af Ib Andersen, Varnæs.

Den 24. oktober holdt lektor H. Becker-Christensen foredrag i Frøslev om »Sønderjyllands deling 1918-20«.

Den sidste lørdag før jul deltog Bov museum i forretningernes julearrangement. Julemanden blev hentet på museets loft. 300 voksne og børn deltog i arrangementet.

Den 18. marts holdt fhv. gårdejer G. Nielsen, Hokkerup foredrag på Holbøl Landbohjem med emnet »Udskiftningen i Hokkerup i 1788«. Padborg sangkor medvirkede.

Generalforsamlingen holdtes den 16. april. Foreningen har nu 320 medlemmer. Efter generalforsamlingen underholdt »De 5 frøslever«, efterkommere af hjemstavnsdigteren og kromanden fra Frøslev, Karsten Thomsen, med sang og oplæsning af hans digte på Frøslev mål.

Foreningens årsskrift for 1985 rummede bl.a. artikler om de forskellige sangforeninger i gamle dage og artikler i forbindelse med besættelsestiden.

H. H. Bang

Historisk forening for Gråsten by og egn

Foreningens sommerudflugt gik til Brundlund slot, hvor stiftamtmand Perch Nielsen venligt havde åbnet dørene for et aftenbesøg. Stiftamtmanden fortalte om slottets historie og om den omfattende restaurering, der netop var afsluttet, og om de oplysninger om slottets bygningshistorie, restaureringen havde afsløret. Derefter besøgte vi udstillingen i porthusets tidligere fængselsceller.

Fra slottet gik turen videre til Folkehjem, hvor Poul Andersen fortalte om de portrætter, der pryder væggene i billedsalen, billeder af kvinder og mænd, der på forskellig vis har ydet en indsats i landsdelen.

Ved efterårsmødet fortalte skoleinspektør Riis-Vestergård om Ejderens forløb. Med en række smukke lysbilleder fulgte vi Ejderen, fra den som en beskeden kilde har sit udspring sydvest for Kiel, til den som en flod løber ud i vest. Også den 200 år gamle Ejderkanal med resterne af de sluser, der endnu findes, så vi billeder af og fik fortalt kanalens bygningshistorie.

På mødet kunne vi udlevere vort årsskrift for 1985. Det bringer artikler af seminarielæktor Verner Bruhn, der beretter om, hvordan han oplevede krigsårene 1940-45 som dreng i Gråsten. Arkitekt H. Munk Hansen fortæller om teglværker i Rinkenæs sogn. Den tredje artikel er skrevet af kriminalassistent J. V. Hansen, der fører læseren på en byvandring gennem Gråsten i slutningen af trediverne. Desuden rummer årsskriftet glimt fra årets gang.

Sammen med det lokalhistoriske arkiv stod foreningen for en udstilling på biblioteket i anledning af 40-året for Danmarks befrielse. Udstillingen gav et godt billede af besættelsestiden både på landsplan, og som krigsårene blev oplevet på Gråstenegnen.

Ved generalforsamlingen den 16. april 1986 talte redaktør J. Wolff om emnet: Kan vi fastholde vor frihed? Med alvor, men også med lune, beskrev han den passive og materialistiske holdning, der idag er så fremtrædende i det danske folk.

Poul Andersen

Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Ved foreningens generalforsamling den 18. februar 1986 blev det oplyst, at foreningens medlemstal er nået op på 270.

I det forgangne år har der været holdt flere medlemsarrangementer, nemlig forevisning af en ny film om »e ringri'en«, en udstilling om besættelsestiden, et besøg i Ulkebøl kirke, en slentretur langs havnen på Sundeved-siden af

byen og en tur gennem det gamle Sønderborg med foreningens fremtidige domicil »Den gamle Præstegård« som mål.

Restaureringsarbejdet på den over 300 år gamle bygning på Kirkegade går fortsat fremad, og der er gjort adskillige yderst interessante fund ved udgravningerne. Selve indflytningen forventes at finde sted sidst på året.

Også foreningens Ulkebøl-arkiv er flyttet, idet de hidtidige lokaler er blevet inddraget til kollegiebyggeri. I stedet er arkivet flyttet til en tidligere forretning i Ulkebøl-Centret.

Regnskabet viser en ret pæn konsolidering, hvilket bestyrelsen har ment nødvendig på grund af de noget usikre økonomiske udsigter omkring flytningen af de to arkiver; af samme årsag er udgivelsen af lokalhistoriske publikationer blevet stillet lidt i bero.

Efter generalforsamlingen holdt Henrik Fangel et spændende foredrag om nordslesvigske miljøproblemer før 1920.

Verner Meier

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland, 1985

Foreningen har i det gangne foreningsår bevæget sig fra sørøvere til sølvkøbere!

Efterårshalvåret startede med et spændende foredrag om Kaperskipperne fra Sønderjylland, et emne som cand.jur. Finn Grove-Rasmussen behersker suverænt. Det drejede sig om tiden under Englands-krigen 1807-1814 og det legaliserede sørøveri, som kaperskipperne bedrev. En rundtur i de dødes sogn under sagkyndig ledelse af overbetjent K. E. Jensen fra Padborg demonstrerede med al tydelighed, at man i de pågældende sogne havde begravet sine døde på kirkegården i et mønster, der svarede til deres bopæl i live, østensogns folk på østsiden, vestensogns folk på vestsiden, så at gravene dannede et kort over sognet.

Foreningens medlem Valdemar Dreyer trak fuldt hus i november med en meget fornøjelig og spændende fremstilling af, hvorledes han er blevet »Forfulgt af Heldet« i sit arbejde med slægtens historie, og han bragte spændende forbindelser mellem Als og det nordligste Norge for dagen.

Ved et samarbejds- og kontaktmøde på Ahlmann-skolen i Sønderborg fortalte Bodil Clausen, Hans Ole Mørk og Jørgen Wangel om træk af arbejdet med slægtshistorien. Det af Dreyer omtalte held viste sig også her: En gæst medbragte århundredgamle oplysninger om en millionarv fra Ceylon, og et af medlemmerne havde et brev med fra 1911, der handlede om samme arvesag!

Ved generalforsamlingen i marts var der nyvalg til bestyrelsen, da Tove Jensen efter en årrække flittigt arbejde på sekretærposten ønskede afsløsning. Til nyt medlem af bestyrelsen valgtes den hidtidige suppleant, Jens Jørgen Krogsgaard, og til ny suppleant Hans-Ole Mørk, Åbenrå. Efter generalforsamlingen blev forsamlingen bragt til galgen af værten: slotsherren Jørgen Slettebo berettede om nogle skarpretterslægters historie, der viste sig at være særdeles spændende.

I april besøgte foreningen det lokalhistoriske arkiv på Dansk Centralbibliotek i Flensborg, hvor arkivar Lars N. Henningsen fortalte om slægtshistorisk

litteratur og kilder syd for grænsen. Det var fascinerende at konfronteres med slægtshistoriske arbejder fra 1700-tallet i originaludgave.

Forårsmødet i maj var i Tønder, hvor museumsinspektør Sig. Schouby fortalte om Arvesølvets Tale og efterlyste en udnyttelse af det materiale, der ligger i museets store samling af sølv med samtidige mestermærker og ejerinitialer, der kan medvirke til belysning af slægtsforhold. Derpå viste formanden for lokalhistorisk forening det lokalhistoriske arkiv frem, og medlemmerne fik chancen for at benytte materialet på stedet.

Foreningens medlemstal har nu passeret de 100.

Jørgen Wangel

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Efter de sidste års aktivitet i Østeramtet, havde amtskredsens inviteret til egnsvandring i Vesteramtet, under ledelse af Holger Holst og Søren Rasmussen, i den naturskønne og historisk interessante egn ved Enderupskov og Stensbæk. Mødestedet var Skt. Thøgers rastepuds.

Vi hørte først om den forsvundne Skt. Thøgers kirke og om sognene, der knytter sig til den, om præsten Hans Fynbo, der ikke ville afsværges sin katolske tro, og om kirkens undergang sidst i 1500-tallet. Så kørte vi til Stensbæk, hvor vi foretog en vandring i det særprægede landskab og endte oppe på Ballumbjerg, hvor vi nød udsigten, og fik en forklaring på, hvordan landskabet er opstået. Herfra kørte vi til »Aftægten« og hørte her sagnet om, hvordan de gamle bønder fik et pund tobak og en flaske brændevin, og så blev de sat på en halvvojn og skubbet ned af skrænten og ned i Gelsåen. Vi hørte også om plantagen i Stensbæk, der blev plantet af den tyske stat, der omkring århundredeskiftet havde opkøbt tre gårde på tilsammen henimod 1000 ha. Afslutningen fandt sted på Enderupskov vandrehjem, hvor borgmester Anton Paulsen, Gram, fortalte om den gamle Enderupskov skole, der er blevet til lejrskole, campingplads og vandrehjem. Vi var begunstiget af meget smukt vejr, og der var stor tilslutning.

Den 25. januar var samtlige lokalhistoriske arkiver og foreninger indbudt til orienteringsmøde i Hygum; først besøgte det lokalhistoriske arkiv og det nyindrettede museum. I forsamlingshuset fortalte konsulent for lokalhistorie Henrik Fangel om sit arbejde i de lokalhistoriske foreninger, mens repræsentanter for samtlige 16 mødte foreninger gav en kort beskrivelse af de respektive foreningers arbejde.

Poul Andersen berørte i sit indlæg, at det var Historisk Samfunds opgave at støtte og fremme al lokalhistorisk arbejde, men han så gerne arbejdet samlet i større enheder, en udtalelse, der gav anledning til nogen debat, men der var enighed om, at et samarbejde sognene imellem gav større styrke udadtil.

30. april var der generalforsamling i Haderslev museums foredragssal.

På valg var Karl Erik Olesen, Starup, og Søren Rasmussen, Hygumskov; begge blev genvalgt.

Efter generalforsamlingen var der foredrag af forstander A. B. Keck, Haderslev, der omtalte de tre gamle landsdelslove. Derefter fortalte han om Gram herreds tingsted i Tørning og begivenheder, der havde fundet sted ved tingstedet og nævnte tilsidst tavlestriden mellem Hans Nissen fra Hammelev og den tyske herredsfoged Kjer.

S. R.

Åbenrå amtskreds

Åbenrå amtskreds havde den 17. juni arrangeret aftenbesøg på Løjt land. Besøget foregik i samarbejde med Løjt sogns lokalhistoriske forening.

Først var man med bus rundt på Løjt land. Museumsinspektør Steen Andersen, Haderslev, fortalte om de oldtidsmindesmærker, man passerede, og man besøgte nogle af dem. Efter kaffebord i Løjt forsamlingshus foreviste sognepræst Jens Bruhn Løjt kirke. Der var 70 deltagere.

I anledning af Åbenrå byjubelårem var der to foredrag om byen. Den 23. september holdt middelalderarkæolog Lennart Madsen lysbilledforedrag om købstadens middelalder og om de udgravninger, som han havde foretaget i byen. Den 25. november holdt lektor H. Becker-Christensen foredrag om Åbenrå bys historie 1945-70. Begge arrangementer foregik på Landsarkivet og havde god tilslutning.

To arrangementer er blevet holdt sammen med lokalhistoriske foreninger. Den 3. december i Varnæs om emnet »Lillebanen-Gråsten-Åbenrå« og den 25. februar i Bovrup med emnet »Nødpenge«.

Den 13. november havde amtskredsen inviteret repræsentanter fra de forskellige lokalhistoriske foreninger til et møde i Kliplev. Der var god tilslutning fra disse foreninger. Den nye lokalhistoriske konsulent H. Fangel havde man inviteret til at redegøre for sit arbejde. Kliplev sogns lokalhistoriske forening viste os sine lokaler og fortalte om sit arbejde. Man sluttede på Mørks kro, hvor de forskellige foreninger redegjorde for deres virke, og man udvekslede erfaringer. Amtskredsen finder dette uformelle samarbejde med de lokalhistoriske foreninger meget værdifuldt.

Den årlige generalforsamling afholdtes den 13. april i Billedsalen på Folkehjem. Til bestyrelsen nyvalgte Inger Jørgensen, Hokkerup, Jens Bruhn, Løjt og Peter Petersen, Kliplev. Fhv. sognepræst Urban Schrøder trak sig tilbage efter 23 års trofast medlemskab af bestyrelsen. Formanden udtalte mindeord over afdøde bestyrelsesmedlem Knud Jensen, Padborg.

Efter generalforsamlingen holdt stud. mag. H. Schultz Hansen, Århus foredrag om emnet »Rig og fattig i Løjt sogn«.

H. H. B.

Sønderborg amtskreds

Generalforsamling blev holdt 21.5.1985 i Forsamlingsgården i Vester Sottrup. Til bestyrelsen nyvalgte Bent Oluf Bille, Broager, og Knud Rasmussen, Egen. Forud for generalforsamlingen var vi i Sottrup Kirke, hvor pastor Lorenz P. Christensen fortalte om kirkegården og kirken, og senere på aftenen redegjorde pastoren for frimenighedens og sognemenighedens historie og for danske og tyske kirketraditioner i sognet.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i amtskredsen d.

30.10.1985 var denne gang arrangeret i samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv i Augustenborg. Formanden Hans Lind, Augustenborg, gjorde rede for arkivets historie, vilkår og arbejde, og Bodil Christensen, Asserballe, viste en enestående samling billeder med lokale motiver, malet af en tysk kunstner, der under 1. verdenskrig var vagtmand på Als og fornylig overdraget arkivet. Til slut havde de 53 deltagere lejlighed til at høre den lokalhistoriske konsulent Henrik Fangel, Åbenrå.

Endelig holdt vi 5.2.1986 et møde på Sønderborg Slot, hvor M. Scott Hansen, Ulkebøl, fortalte om Sicherungsstellung Nord, illustreret med lysbilleder. Det var et glimrende foredrag om stillingens historie og indretning og om Scott Hansens forskningsmetoder, men med alt for få tilhørere.

H. L. S.

Tønder amtskreds

Vor egnsvandring gik i år til Skærbækegenen. Lørdag d. 29. juni mødtes vi på det nye museum i Skærbæk, der var blevet indviet d. 16. juni. H. E. Sørensen tog imod os, og Peter Petersen var kommet fra Rømø og fortalte om de fine Rømostuer med fliser og gode ting i porcelæn, sølv og meget mere. Interessant var det også at se, hvor meget der var samlet af redskaber og gamle ting fra egnen. Der var også en maleriudstilling. Bagefter var der kaffebord i den gamle Melby kro, hvor Svend Oksen fortalte om museet. Efter kaffen kørte vi i det fine vejr til pastor Jacobsens karpedamme i Gaansager, – vi havde en fin eftermiddag. Desværre var der alt for ringe tilslutning fra medlemmerne. Den 10. februar var vi medindbyder til afstemningsfest i Skærbæk. Den årlige generalforsamling holdtes d. 11. marts 1986 på »Tønderhus«. Til ordstyrer valgtes Aksel Pedersen. Formanden aflagde beretning om aktiviteter i det forløbne år og planer for det nye år. Kasserer Carl Nielsen forelagde det reviderede regnskab. Beretning og regnskab godkendtes. På valg var Erik Posselt, Møgeltønder og Carl Nielsen, Højer. Begge blev genvalgt. Efter generalforsamlingen talte lokalhistorisk konsulent Henrik Fangel over emnet: »Træk af dagliglivet i Nordslesvig under 1. verdenskrig«.

E. P.

Sydslesvigs amtskreds

Amtskredsens program blev planlagt på et styrelsesmøde den 18. april 1985.

Den årlige generalforsamling gennemførtes den 9. maj med overbibliotekar Jørgen Hamre som mødeleder. Formandens og kassererens beretninger blev godkendt. Anna Schrøder og Flemming Møller genvalgtes som styrelsesmedlemmer, bibliotekar Carsten Reyhér, Drage ved Frederiksstad, valgtes ind i styrelsen.

Styrelsens programforslag for 1985 blev drøftet og vedtaget.

Efter kaffebordet talte Franz Wingender om det meget spændende emne »Illegale blade i Sydslesvig efter 1945«. De 34 deltagere hørte om et for dem ukendt kapitel af de dansksindede sydslesvigeres kamp mod englændernes danskuenlige besættelsespolitik. Ved hjælp af illegale blade og løbesedler, flaghejsning på høje skorstenene og natlige plakatkampagner skaffede sydslesvigerne sig gehør i striden for et »frit Sydslesvig«. – Foredraget vil i udvidet form blive udgivet af studieafdelingen.

Aftenvandringen fandt sted den 13. juni. Hr. Naurocki viste 29 deltagere rundt i Slesvig bys nye rådhus. Vi så det restaurerede Gråkloster og resterne af den gamle Kongsgård og beundrede »Stændersalen«, hvor P. Hiort Lorenzen i 1842 »vedblev at tale dansk«. Efter rundgangen mødtes vi i »Plessengården«s store sal. Her fortalte ældre slesvigere om deres barndom og om det danske arbejde i Slesvig.

Sommerudflugten den 24. august gik til Kær herred. Pastor Paul Tappe var vor sagkyndige guide på turen fra Ladelund Kirke over Dörpskroen i Enge til Enge kirke med dens herlige loftsmalerier. De 32 deltagere hørte om det gamle Kær herred og oplevede det nye Nordfrisland i både solskin og regnvejr.

Ved efterårsmødet den 7. november i Slesvig stiftede man bekendtskab med vikingeksperten, arkæologen Hans Jørgen Madsen fra Moesgaard. Han illustrerede ved hjælp af lysbilleder en lang række arkæologiske undersøgelser fra vikingetidens Danmark. Hans veloplagte og stofmættede skildring af den tids landsbyer, forsvarsværker, kanal-, bro- og skibsbyggeri inspirerede de 48 tilhørere til mange spørgsmål, der berørte Hedeby-Trene-kanalen, udgravningerne i Koslev og de nye tyske teorier om Danevirkes alder. Det var en meget vellykket aften – og en glimrende afslutning på årets program.

J. R.

Årsberetning 1985-86

Ved Poul Andersen

Den 11. maj 1986 holdt Historisk Samfund for Sønderjylland sit årsmøde på Gram Slotskro, hvor ca. 150 medlemmer var kommet til stede. Efter at formanden havde budt velkommen og havde udtalt sin glæde over det store fremmøde, rettede han en særlig velkomst til foreningens to æresmedlemmer, Troels Fink og Peter Kr. Iversen samt til H. P. Jensen, Agerskov, der efter generalforsamlingen ville fortælle om storbonden Laust Arnum.

Traditionen tro sang man derefter Martin N. Hansens sang: Der er sol over vang.

Formanden udtalte derefter mindeord over den første formand for Aabenraa amtskreds, skoleinspektør Peter Clausen, Hostrupskov, tidligere socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, der i en årrække havde været kasserer i Historisk Samfund, og foreningens æresmedlem, viceskoleinspektør Christian Stenz, der i en menneskealder havde været redaktør af Sønderjysk Månedsskrift og styrelsesmedlem.

Generalforsamlingen tog sin begyndelse med valg af skatterådsformand Svend Lyck til dirigent, og han gav straks ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

En af Historisk Samfunds opgaver – nedfældet i vore vedtægter – er at »udgive skrifter vedrørende Sønderjyllands historie«. Denne forpligtelse, mener jeg da også vi lever op til. Siden sidste årsmøde har vi udsendt to bøger. Jeg havde håbet at kunne sige fire, men de to sidste er endnu hos bogbinderen, men kommer inden udgangen af denne måned.

Skriftrækken er oppe på nr. 62, og i den nye serie »Studier« foreligger nr. 2 om et par uger. Foruden disse bøger er i årenes løb udkommet 23 bind i serien »Sønderjyske Levnedsløb«, Historisk Billedbog i tre bd., og fem andre bøger uden for de omtalte serier. Ialt 95 større og mindre bøger. Det må betegnes som en betydelig udgivervirksomhed, og det er sket i et tempo, der har krævet en overordentlig stor arbejdsindsats af redaktionerne. Uden at forklejne nogen vil jeg takke Lars Henningsen, der i de seneste år som hovedredaktør af bøgerne har trukket det største læs.

Som sagt har vi udsendt to bøger siden sidste årsmøde. I august måned kom Hans Schultz Hansens bog: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Bogen blev præsenteret ved en lille sammenkomst i Sparekassen Sønderjylland. Sparekassen havde foruden at være vært ved receptionen givet støtte til udgivelsen og var også behjælpelig med at forhandle bogen. Den er blevet modtaget med stor interesse og er næsten udsolgt. Sparekassen Sønderjylland bringer jeg vor bedste tak for den hjælpsomhed, vi har modtaget i forbindelse med udgivelsen af denne bog.

I november kunne vi så udgive 4. bind af Aabenraa bys historie. Det skete ved en sammenkomst på rådhuset, hvor en indbudt kreds var samlet med bogens to forfattere, Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte. De to har beskrevet tiden fra 1945-70 og givet et levende billede af dette tidsrum. De redegør objektivt og letlæseligt for dette stykke samtidshistorie. Bogen føjer sig smukt ind i rækken af de tre tidligere bind. Aabenraa kommune har til denne udgivelse ydet en betydelig økonomisk støtte, som vi fra Historisk Samfund siger hjertelig tak for. Jeg kan tilføje, at der arbejdes energisk med byhistoriens fortsættelse – to bind om Løjt og Ensted sognes historie. Forhåbentlig er disse bøger inden for synsvidde ved næste årsmøde.

De to bøger, der som nævnt, kommer i løbet af de næste uger er: professor, dr. phil. Otto Norns bog: To Grænseslotte. Frederik I.s Gottorp og Christian IV.s Koldinghus. Det er blevet en smuk bog med mange spændende billeder og tegninger, heraf flere i farver. Tekst og billeder giver et godt indblik i de to slottes bevægede historie, både politisk og arkitektonisk. Gottorp slot får her for første gang sin rette plads i den danske arkitekturhistorie, og kong Frederik I præsenteres i nyt lys. Christian IV.s Koldinghus er ikke før behandlet så indgående som i denne bog. Når man har læst denne bog, har man fået megen viden om 1500-årenes kunst- og arkitekturhistorie, og det vil blive en større oplevelse at besøge de to prægtige bygningsværker.

Den anden bog er overlærer Ib Andersens: Ensted sogns gårde og slægter. Der ligger et grundigt og omhyggeligt udført forskningsarbejde bag denne bog. Efterhånden som landsbyerne tæt ved købstæderne bliver forvandlet til industriområder og villakvarterer, er det af stor værdi, at de gamle landsbysamfunds historie bliver fastholdt, så også denne bog kan jeg anbefale på det bedste.

I Årbogen 1985 har redaktionen igen leveret en årbog med en række gode artikler, der har tilknytning til Sønderjyllands historie, spændende over tiden fra middelalder til vore dage. Foruden artikelstoffet bringer årbogen anmeldelser, samt nyt fra museerne, landsarkivet, Institut for sønderjysk lokalhistorie og en del af de lokalhistoriske foreninger. Alt sammen viser det den grøde, der er i det historiske arbejde. Jeg vil gerne bringe redaktionen en tak for dens store arbejde og det fornemme resultat.

Den store egnsvandring 1985 blev en succes. To dage var vi på farten med 150 deltagere hver dag, og vi måtte desværre afvise nogle, men mere end 150 kan vi ikke være, hvis vi skal holde samling på »tropperne«. Første mål var Moesgård, hvor vi så udstillingen: »Drømmen om Amerika«, der skildrede den store udvandring til den nye verden. Amerika blev også målet for mange sønderjyder, der ville undgå den preussiske trøje og ikke ville leve under tysk styre. Så gik det videre til Illerupdalen, hvor vi fik fortalt om de omfattende udgravninger, der har fundet sted i mange år. Det var fascinerende at besøge dette sted og høre magister J. Ilkjær fortælle om de tusindvis af fund – nogle fik vi forevist, der endnu dryppede af mosevand. Alle belyser de tiden for 1.000 år tilbage. Sidste station var Ejer Bavnehøj. Her holdt universitetslektor Strange Petersen foredrag om den sønderjyske udvandring, der endnu ikke er klart belyst. Det er et område, der nok kan trænge til en nøjere undersøgelse. Selv om det var en udflugt på godt 10 timer, er det mit indtryk, at deltagerne var glade for den.

Vore amtskredse var tidligere næsten ene om at arrangere foredrag samt by eller egnsvandring på lokalt plan. I dag må vi nok erkende, at de mange – glædeligt mange – nye lokalhistoriske foreninger i nogen grad har taget føringen på dette område, men der findes dog stadig aktivitet i amtskredsene. Indberetninger viser, at der har været afholdt 16 arrangementer med en tilslutning på ca. 900 af vore medlemmer. Da det for en stor del er de samme, vi møder i lokale foreninger, mener jeg, at vi nok må overveje et nøjere samarbejde, så vi i fællesskab kan trække på samme hammel. Styrelsen har derfor nedsat et udvalg, som arbejder på denne sag.

Som kort omtalt ifjor forbereder vi at markere Sønderjyske Årbøgers 100 års jubilæum med et nyt årbogsregister, der vil være en værdifuld hjælp, når man vil hente oplysninger i årbøgerne. Skoleinspektør Børge L. Barløse har påtaget sig denne meget store opgave, og han er allerede nået langt. Jeg vil gerne her bringe ham vor tak. Vi er trykke ved, at dette arbejde varetages af netop ham.

En tak skal der også lyde til vore medhjælpere på kontoret, Vera Hansen og Erik Jørgensen og til fru Schaumburg, der ved spidsbelastning rækker os en hjælpende hånd.

Og en særlig tak vil jeg sige for den store støtte Historisk Samfund modtager fra amtet, fonde og private institutioner. Det er en hjælp, som ikke kan overvurderes og muliggør, at Historisk Samfund kan løse de mange og store opgaver, vi påtager os.

Skulle nogen i salen mene, at jeg har glemt Sønderjysk Månedsskrift i min beretning, så er det ingenlunde tilfældet. Det er med velberåd hu, jeg har gemt det til afslutning. Som det fremgår af dagsordenen, skal vi idag tage afsked med fru Svensson, efter at hun siden 1963 har været redaktør af Sønderjysk Månedsskrift, og i de sidste år været alene om arbejdet.

Fru Svensson hører til den gruppe af mennesker, der ikke bryder sig om at blive hyldet eller modtage gaver, og man skal ikke trodse fru Svensson. Men da du nu træder ud af styrelsen, så vover jeg det alligevel. Jeg vil sige dig tak for dit store arbejde. I næsten et kvart århundrede har du samlet stof, redigeret det omhyggeligt og måned efter måned leveret et månedsskrift af både folkelig og historisk kvalitet. Et kildeskrift som enhver, der beskæftiger sig med Sønderjyllands historie, gang på gang på benytte.

Personligt vil jeg gerne sige dig tak for et rart og hyggeligt samarbejde. Jeg vil nok komme til at savne vore telefonsamtaler, der som regel begyndte med et problem om Månedsskriftet, men inden længe kom ind på mange områder med gensidige drillerier. Her erkender jeg, at du er min overmand. Vi har ikke altid været enige, men vi blev det – i al fald når du fik din vilje. I dag er det imidlertid mig der bestemmer, og derfor medbringer jeg en lille gave. Da vi begge er økonomiske naturer, vil det kunne glæde dig, at det er en genbrugsting. Under oprydning i vort lager fandt Lars Henningsen en kliche fra Sønderjysk Månedsskrift, da det i 1941 fik ny forside med de to løver. Denne kliche vil være velegnet til brevpresse og synet af den minde dig om Slesvig og Sønderjysk Månedsskrift. De to løver kan også symbolisere den styrke og kraft, du har lagt i arbejdet. Og skulle du synes, at to løver er for meget, så kan den ene være Bjørn, for begge har I ydet en stor indsats for Månedsskriftet. Da gaven er så beskedn, så har vi en tillægsgave. Det er kommet os for øre,

at du har Sønderjysk Månedsskrift liggende uindbundet. Det vil Historisk Samfund råde bod på og sørge for at det bliver indbundet som en tak for, at du på fremragende vis har vogtet foreningens sjældne klenodie – Sønderjysk Månedsskrift.

Og så er jeg ved at nå til vejs ende med min årsberetning, den sidste jeg aflægger i Historisk Samfund. Det skal ikke skjules, at det var med stor betænkelighed, jeg for 6 år siden sagde ja til at overtage formandsposten. Det var der flere grunde til. Jeg følte, at det ville blive vanskeligt at løfte arven efter de fire, der havde skabt og opbygget Historisk Samfund til dets førende plads blandt Danmarks historiske foreninger. Alle fire, H. P. Hanssen, Lausten Thomsen, Troels Fink og vel ikke mindst Peter Kr. Iversen, der i en menneskealder har brugt sin tid og sine kræfter på Historisk Samfund, har betydet meget for foreningens høje stade.

En anden grund var, at jeg allerede var folkepensionist, og klart kunne se, at jeg kun i en beskedent årrække kunne gøre fyldest. Jeg sagde da også kun ja til to år som en slags overgangpave. Men nu er der gået seks år, seks år hvor jeg har været glad for at kunne gøre lidt gavn. Men man skal også gå, før medlemmerne siger: »Kan han da ikke snart gå?«

Som sagt indså jeg, at jeg ikke ville kunne nå at præge Historisk Samfund. Min opgave måtte være at holde »gryden i kog«. Bevare status i medlemstal og i økonomien. M.h.t. medlemmerne er det gået hæderligt med lidt fremgang, kun i mit sidste år har der trods stor tilgang været en lidt større afgang, hvilket jeg dog ikke er så indbilsk at tro skal opfattes som en sympatierklæring, men er udtryk for, at vi er i en sparetid. Kassebeholdningen kan jeg godt være bekendt. Som det fremgår af regnskabet er der midler til at fuldføre de planer om udgivelser, som styrelsen har for den nærmeste fremtid.

Er min formandstid således gået hen uden at sætte dybe spor i Historisk Samfund, så har det for mig, der kan se tilbage på 50 års medlemsskab, været en personlig tilfredsstillelse at blive betroet formandsposten i den forening, jeg har været så nær knyttet til. Jeg føler idag, at jeg har meget at sige tak for. Til de mange medlemmer jeg har truffet og lært at kende ved møderne ude omkring i landsdelen. Til vor store medlemsskare, der stadig slutter op om Historisk Samfund. Til styrelsen for et altid rart samarbejde, og først og sidst for den tillid man viste mig, da man valgte mig til formand. Tak for disse seks år, som har beredt mig så megen glæde. Tak.

Efter formandens beretning tog næstformanden, Knud Fanø ordet og takkede i en stærkt personlig tale formanden, der nu trak sig tilbage, for de år han energisk havde arbejdet for Historisk Samfund. Knud Fanø sluttede sin tale med at overrække formanden en smuk bog gave.

Herefter aflagde kassereren, Rasmus Callesen det reviderede regnskab. Efter enkelte spørgsmål til beretning og regnskab godkendtes begge enstemmigt.

På valg var Knud Fanø og N. Kragh Nielsen, der begge blev genvalgt. Da både Poul Andersen og Inger Bjørn Svensson ønskede at

fratræde, valgtes til nye medlemmer i styrelsen Inge Adriansen og Henrik Fangel. Formanden bød de nyvalgte velkommen til arbejdet og meddelte tillige, at styrelsen havde valgt Hans H. Worsøe til formand.

Fru Svensson bad nu om ordet og i en fornøjelig tale takkede hun for årene i Historisk Samfund. Hun sluttede sin tale med at overrække de tre formænd, hun havde »tjent« under, hver en kuglepen.

Efter kaffebordet fik H. P. Jensen ordet. Stærkt engageret i sit emne, gav han et levende billede af storbonden Laust Arnum. En foregangsmand inden for landbruget og i sit forhold til sine medhjælpere, som kom til at præge sin hjemegn, men som til sidst led nederlag. Et stærkt bifald hilste H. P. Jensens foredrag. Efter forskellige spørgsmål fra salen takkede dirigenten for foredraget, hvorpå formanden afsluttede mødet med at takke for de mange venlige ord, der havde lydt til ham. Og det vellykkede årsmøde sluttede med, at man sang: Hvor smiler fagert den danske kyst. Efter mødet var der mulighed for et besøg på Gram museum, hvilket mange af deltagerne benyttede sig af.

Driftsregnskab for året 1. januar til 31. december 1985

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger		191.884,87
<i>Sdj. Månedsskrift</i>		
Trykning	178.856,02	
Porto	34.126,86	
Honorarer	15.214,20	
Lydbånd	1.894,70	230.091,78
Skrifter		291.837,18
Porto		35.054,55
Amtskredse		7.322,22
Egnsvandring		23.365,17
Kontingent		3.000,00
Broch. introduktionsskrivelse		8.065,98
Slægtshist. kursus		6.486,00
Telefon		4.391,87
Årsmøde		5.912,50
Kontorudgifter		9.174,74
Lønninger		68.579,25
Møder		4.099,70
Repræsentation, honorarer		7.822,03
		897.085,84
Beholdning pr. 31.12.1985		608.872,94
		<u>1.505.958,78</u>

*Status pr. 31.12.1985**Aktiver:*

Beholdning	608.872,94
Tilgodehavende for salg	26.405,00
Tilgodehavende for moms	52.462,71
Tilgodehavende lønref.	19.040,04
	<u>706.780,69</u>

Indtægter:

Medlemsbidrag 194.552,20

Sdj. Månedsskrift

Abonnement	152.277,37	
Annoncer	9.933,05	
Ældre månedsskrift	3.996,50	
Tilskud	35.000,00	
Lydbånd	4.400,00	<u>205.606,92</u>
Salg af skrifter		169.837,59
Tilskud til skrifter		188.700,00
Tilskud iøvrigt		85.887,50
Egnsvandring		26.055,00
Slægtshist. kursus		8.260,00
Renter		<u>65.066,22</u>

943.965,43

Beholdning pr. 1.1.1985 . . . . . 561.993,35

1.505.958,78

Passiver

Egnsvandringssfond	12.990,00
Henlagt til:	
Biografier	29.000,00
Årbogsregister	150.000,00
Aabenraa Bys Historie	192.360,00
Andre udgivelser	200.000,00
Overført til næste år	<u>122.430,69</u>
	<u>706.780,69</u>

Aabenraa, den 15. 2. 1986
Rasmus Callesen

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Aabenraa, den 25. 2. 1986
 sign. *S. Lyck*   sign. *C. O. Henningsen*

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1985 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, tilmeldt i tiden 1. januar–31. december 1985.

Pr. 31. december 1985 udgjorde medlemstallet 2943, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by og amt	640
Sønderborg by og amt	306
Tønder by og amt	365
Aabenraa by og amt	694
Sydslesvig	175
Udlandet	20
Øvrige Danmark	743

Afgået ved døden

Birck, Maria, Åbenrå
 Bjer, Ole, direktør, Sønderborg
 Ertbøl, stationsforstander, Århus
 Holm, Jacob, dyrlæge, Skodborg
 Jacobsen, H. J., fhv. regionschef, Rønne
 Jacobsen, Helga, E. C., København F
 Jensen, Helge Børnsen, lærer, Ladelund
 Jespersen, Sigfred, programredaktør, Åbenrå
 Jørgensen, Else Marie Skov, Vanløse
 Kurtzweil, P., revisor, Bagsværd
 Laursen, Poul Møller, major, Tønder
 Michelsen, R., dyrlæge, Åbenrå
 Nielsen, Asta, Rinkenæs
 Petersen, Em., overassistent, Tønder
 Petersen, Margrethe, Tønder
 Rasmussen, Aage, viceskoleinspektør, Broager
 Roesen, Børge, domprovst, Ravsted
 Scharff, A., professor, Kiel
 Ægidius, Karl Emil, landinspektør, København F

Nye medlemmer

Agertoft, Svend, kirkesanger, Åbenrå
 Andersen, Karl-Erik, Århus C
 Auring, Grete, Åbenrå
 Barsøe, Sonja, Egernsund

Bartrup, Erik, Vojens
 Beck, Ingrid, Agerskov
 Beck, Kirsten, højskolelærer, Rønshoved
 Beltoft, Annagrethe, Bov
 Bennetsen, Knud, Rødding
 Bertelsen, Flemming, Løjt Vestervang
 Beyer, Vagn, Odense
 Biblioteket, Esbjerg
 Biblioteket, Haderslev
 Biblioteket, Roskilde Universitet
 Boisen, Peter, arkitekt, Rødekrø
 Borg, Marie, Gram
 Buchard, Birgit, Kastrup
 Bærenholdt, Bent Ole, Odsherreds Efterskole
 Callesen, Povl, sognepræst, Varnæs
 Carl, Merete og Jørn, Kolding
 Christensen, Carl, Haderslev
 Christensen, Henry, Åbenrå
 Christensen, Niels Rodkær, overlærer, Tønning
 Damkjer, Ingeborg og Olaf, Kolding
 Det sønderjyske Landsbibliotek
 Emborg, Elisabeth, Gråsten
 Erbs, Hans Peter, sognepræst, Øster Løgum
 Eliassen, E., Nivå
 Eliassen, Flemming, Nivå
 Essemann, J. C., oberst, Haderslev
 Flensborg Avis, Åbenrå
 Franzen, F. C., lektor, Haderslev
 Gammelgård, Harald, Rødding
 Gregersen, Gregers, Tinglev
 Hansen, Hans, Skærbæk
 Hansen, Svend Aage, Saksøbing
 Hansen, T. Vest, læge, Tønder
 Hansen, Vera, Kongsmark

- Hansen, Vera Molberg, Åbenrå
 Harsholt, Geske, Thurø
 Hattesen, Gunnar, Århus
 Hell, Mathias, Åbenrå
 Hinrichsen, Rolf, Lysabild
 Hollesen, K., Odense
 Holm, Tove, Årøsumd
 Iversen, Peter, tryktekniker, Århus
 Jensen, Anker A., overlærer, Løjt Kirkeby
 Jensen, A. K., Hejls
 Jensen, Egon Wrang, bankfuldmægtig, Åbenrå
 Jensen, Ib Ansgar, Esbjerg
 Jensen, Ingvar, Skovby
 Jensen, Jacob B., Haderslev
 Jensen, Petra, Åbenrå
 Jensen, Rudi, kundechef, Tønder
 Jespersen, Kurt, Vojens
 Jespersen, Peter, Varde
 Jessen, Elisabeth Holstein, Århus
 Jessen, Erik, gårdejer, Rødding
 Jessen, Jing, Vojens
 Johansen, Birgit, højskolelærer, Sønderhav
 Jørgensen, E. Fogh, snedkermester, Rinkenæs
 Kliver, Bente, Hammelev
 Knudsen, Heine, afdelingsleder, Rødebro
 Korsgaard, Sofie, Åbenrå
 Kristensen, Erik, assistent, Rødovre
 Kromann, Johan, København K
 Kryger, F., Åbenrå
 Kaad, Hans Aage, Sorø
 Larsen, Birgit, Skodborg
 Larsen, Lise Rosendal, Genner Strand
 Larsen, Mette, Bredebro
 Lauszus, Andreas, overlærer, Flensborg
 Lemming, Bodil, Esbjerg
 Lindsø, Erik, museumspædagog, Haderslev
 Lorenzen, Grethe, Gesten
 Lorenzen, Hans, Blans
 Lund, Annelise, Ellund
 Lund-Mikkelsen, A., Bovrup
 Madsen, Claus, Århus
 Madsen, Dorte, Skanderborg
 Madsen, Karen og Nicolai, Genner Strand
 Mandau, Gudrun, Sdr. Vilstrup
 Markussen, Frederik, Frifelt
 Metz-Andersen, Jørgen, Tjørring
 Michaelsen, Michael, gårdejer, Sommersted
 Michelsen, Carl E., dyrlæge, Tønder
 Mortensen, A., konsulent, Gram
 Mosegaard, Marie, Sommersted
 Møller-Jensen, Niels, bankfuldmægtig, Rødebro
 Nielsen, Anders, Haderslev
 Nielsen, Ebbe Fink, Rinkenæs
 Nielsen, J. Bach, præst, Broager
 Nielsen, Severin, København Ø
 Nissen, Lilian, Kolding
 Nissen, Rigmor, Stenderup
 Norn, J., Ullerup
 Norstved, Dorte, »Høgebjerg«, Åbenrå
 Olsen, Aug., boghandel, Hellerup
 Pedersen, Anna Marie Dall, overlærer, Høruphav
 Petersen, Carsten Thade, Munkebo
 Petersen, Else Bollerup, Rødding
 Philip, Birthe, borgmester, Charlottenlund
 Poulsen, Bjørn, magister, Flensborg
 Rasmussen, Jan, Broager
 Rasmussen, Ulla, Åbenrå
 Raun, Aase, Darum
 Reinholdt, Ole, cand. jur., Bolderslev
 Rhodos Int. Tidsskrifthandel, København K
 Rønholt, J. P., »Juhlsminde«, Hammelev
 Schibler, Mogens, Åbenrå
 Schmidt, Peder, København K
 Schou, Kirsten, overlærer, Sønderup
 Seeber, Bernhard, sadelmagermester, Haderslev
 Simonsen, Simon, Gram
 Sloth, Cathrine, Ribe
 Statsbiblioteket, Århus
 Stockman, Henrik, Dansk Bogservice, København S
 Styrk, Peter, Vojens
 Sørensen, Svend Falkner, Århus C

Tamm, Ditlev, professor, København Ø
Therkelsen, Knud Erik, højskolelærer,
Rønshoved
Thomsen, Benny, rebourschef,
Åbenrå

Thorsen, Georg, Kolding
Troelsen, Hans Tage, Bredebro
Vagtøl, Helge, Århus C
Weber, Sonja, Åbenrå

Bliv abonnent på Sønderjysk Månedsskrift!

Vidste De, at Historisk Samfund for Sønderjylland også udgiver et månedsskrift med korte velillustrerede artikler, der giver glimt af Sønderjyllands spændende historie fra oldtiden til i dag?

Læs om

- nye arkæologiske og historiske undersøgelser,
- kendte og ukendte seværdigheder,
- nye bøger om Sønderjylland,
- aktuelle begivenheder i grænselandets kultur- og samfundsliv, og meget andet.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT udkommer 10 gange om året, og hvert nummer er på ca. 36 sider.

Pris kun kr. 95 (incl. forsendelse).

Introduktionstilbud: 25% rabat for nye abonnenter.

Ønsker De først at lære SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT lidt nærmere at kende, kan De *gratis* få sendt 2 prøvenumre.

Abonnement kan tegnes og prøvenumre bestilles hos Historisk Samfund for Sønderjylland, Ekspeditionen, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 46 83.

Spændende bog om to grænseslotte:

Otto Norn: TO DANSKE GRÆNSESLOTTE – GOTTORP OG KOLDINGHUS

Gottorp Slot blev i 1. halvdel af 1500-årene ombygget til et for sin tid enestående renæssancepalads o. 1600 lod Christian IV Koldinghus renovere, og han prydede slottet med det berømte kæmpeårn. Professor, dr.phil. Otto Norns bog giver for første gang på dansk en dybtgående redegørelse for de to slottes bygningshistorie. Forfatteren tolker ud fra helt nye synsvinkler arkitekturen som udtryk for den protestantiske fyrsteopfattelse efter reformationen. Takket være tilskud kan bogen udsendes i overdådigt udstyr, med farvebilleder og talrige sort/hvide illustrationer ledsaget af spændende billedtekster. Det er en lækkerbisken for alle med interesse for kunst-, arkitektur- og idehistorie. Når De har læst denne bog, vil De betragte de to kendte slotte med nye øjne. 160 s. indb. kun kr. 70 for medlemmer (+ porto).

Bogen kan bestilles på ovenstående adresse.

Julebogpakke

Mangler De ideer til julegaver? –
så benyt Dem af Historisk Samfunds julebogpakke:
4 bøger for 125 kr. (+ forsendelsesomkostninger)

De fire bøger er

- 1) Peder Andholm: Sømandsliv og guldfeber, 1981, 195 s.
– en unge sømands spændende oplevelser som sømand på de store sejlskibe og som guldgraver i Australien og New Zealand 1854-1864 (normalpris 70 kr.).
- 2) Sønderjylland: Historisk billedbog 1864-1920, 1979, 215 s.
– smuk bog, der i billeder fortæller Sønderjyllands spændende historie under fremmedherredømmet. Her berettes om folkelige bevægelser, om nationale modsætninger og periodens store samfundsmæssige ændringer (normalpris 75 kr.).
- 3) Hans J. Hansen: Alsisk landmandsvirke, 1979, 153 s.
– erindringer fra Als, hvor forfatteren fortæller om sin barndom, om sin deltagelse i 1. verdenskrig og om sit arbejde som landmand efter 1920 med nationale modsætninger og landbrugskrise (normalpris 25 kr.).
- 4) Hans J. Muusmann: Stavedskov – Ejstrup – Kragelund, 1980, 188 s.
– erindringer fra Vestslesvig og Tinglev-egnen med interessant skildring af levevilkår før 1. verdenskrig og af tiden efter 1920 i et sogn nær grænsen (normalpris 45 kr.).

Julebogpakken kan bestilles hos
Historisk Samfund for Sønderjylland, Ekspeditionen, Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa, tlf. 04 62 46 83.

Husk at mærke bestillingen »Julebogpakke«.

Tilbuddet gælder så længe lager haves.

Studier

I serien Studier, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, er udkommet nr. 2:

Ib Andersen: Gårde og slægter i Ensted sogn, 1986, 230 s. ill.

– tusindvis af enkeltoplysninger er samlet til et billede af bondefamiliernes og sognets liv gennem århundreder. Meget få sogne har en så værdifuld gård- og slægtshistorie. Bogen er en skatkiste for slægts- og lokalhistorikere.

Pris for medlemmer 75 kr. + porto.

